

Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ (2014–2025). МЕТАПРОСТОРИ ВІЙНИ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ
ПРОТИ УКРАЇНИ (2014–2025).
МЕТАПРОСТОРИ ВІЙНИ**

Київ 2025

УДК 355.48(470+571:477)“2014/2025”
ББК Ц35(4УКР)64,0
Р75

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 3 від 30 квітня 2025 р)*

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; д. тех. н., проф. В. Білецький; к. і. н., доц. О. Бундак; д. ю. н., проф. О. Ващук; с. н. с. Т. Войнаровська к. і. н., доц. А. Войнаровський; О. Гордієнко; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. Л. Дояр; В. Здановська; д. і. н., проф. А. Киридон; д. і. н., проф. О. Коляструк; к. і. н., доц. С. Косяк; чл.-кор. НАН України А. Кудряченко; к. філос. н., д. філос. (PhD, філософія), с. н. с., доц. І. Кузнецова; к. геогр. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; к. і. н. К. Литвин; к. і. н., с. н. с. С. Маховська; к. ю. н. М. Міщенко; м. н. с. К. Подолець; д. і. н., проф. Ю. Присяжнюк; д. і. н., проф. С. Троян; д. і. н., с. н. с. О. Федотова; д. і. н., проф. А. Харук

Рецензенти:

*Земзюліна Н. І., доктор історичних наук, професор
Мачуський Є. А., доктор історичних наук, професор
Титаренко В. В., доктор філософських наук, професор*

Р75 Російська агресія проти України (2014–2025). Метапростори війни.
Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова
установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. 190 с.

ISBN 978-617-8272-12-8

Метапростори війни репрезентуються гетерогенністю / множинністю характеристик. Підготовлене колективом авторів видання присвячене осмисленню різнопланових горизонтів граничної ситуації, якою стала російсько-українська війна: подієва панорама, цивілізаційні та ціннісні виміри російсько-української війни, міжнародно-правові та інституційні виміри війни, український соціум в умовах воєнного стану, стратегії виживання цивільного населення, трансформація ідентичності в ситуації межовості, проблеми спротиву і національної стійкості, охорони культурної спадщини, формування пам'яттєвого дискурсу, оцінки війни в різних дискурсах та репрезентаціях та інші.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів наукових ступенів, студентів, широкого читачького загалу.

ISBN 978-617-8272-12-8

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2025

ЗМІСТ

МЕТАПРОСТОРИ ВІЙНИ. Вступні зауваги (Алла Киридон)	5
--	---

РОЗДІЛ І РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИКЛИК

1.1. Курська операція Збройних сил України: спроба воєнно-історичного аналізу (Андрій Харук)	10
1.2. Російсько-українська війна і конструювання мультиполярного світу (Сергій Троян)	17
1.3. Місце російсько-української війни у всесвітній військовій історії (Андрій Кудряченко)	25
1.4. Світ демократії і світ автократії: колізія наративів (культурологічний поворот) (Інна Кузнецова)	32
1.5. «Свої» й «чужі» у російсько-українській війні: глобальний та національний виміри (Юрій Присяжнюк)	37
1.6. Католицькі енциклопедичні медіаплатформи: проросійські оцінки війни та міжконфесійних відносин (Алла Арістова)	45

РОЗДІЛ ІІ АНТРОПОЛОГІЯ ВІЙНИ. УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Національна ідентифікація українського суспільства в умовах війни з російським агресором (Ольга Коляструк)	54
2.2. Ідентичність у ситуації межовості російсько-української війни (Алла Киридон, Світлана Косяк)	63
2.3. Аретологічна етика як основа практик виховання молоді в часи війни (Юлія Доброносова)	79
2.4. Війна. Стратегії виживання цивільного населення (Олеся Ващук)	88

РОЗДІЛ ІІІ

ВІЙНА ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИКЛИК

3.1. «Найкраще на війні — це відчуття побратимства»: антропологія українського війська (за матеріалами усноісторичних свідчень (Світлана Маховська).....	102
3.2. «Чернігів у війні — 2022: голоси очевидців»: щоденник облоги міста Чернігова та окупації Чернігівської області російськими військами у лютому — квітні 2022 р. (Катерина Литвин).....	115
3.3. Південно-Східний фронт у 1989–2014 роках (Володимир Білецький).....	120
3.4. Українці у нацистському концтаборі Ноймаркт: з листа уродженки Санжарщини Н. Г. Пихович (1926–2008) (Леонід Кушнір, Людмила Кушнір).....	128

РОЗДІЛ ІV

БІБЛІОТЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

4.1. Публічні бібліотеки в умовах війни (Валентина Здановська)	138
4.2. Наукова бібліотека Маріупольського державного університету в умовах повномасштабної російської агресії: виклики часу (Оксана Федотова).....	143
4.3. Російсько-українська війна в друкованих виданнях України (з фондів Книжкової палати України) (Лариса Дояр)	151

РОЗДІЛ V

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

5.1. Сучасна воєнна література. Комбатантська проза (Катерина Подолець)	162
5.2. Нові виклики для сфери охорони культурної спадщини в контексті майбутнього повоєнного відновлення України (Марина Міщенко)	170
5.3. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею (Анатолій Войнаровський, Тетяна Войнаровська, Олена Гордієнко)	174
5.4. Скрижалі пам'яті волинських героїв у буремному полум'ї військового конфлікту (Олена Бундак)	182
Відомості про авторів.....	187

МЕТАПРОСТОРИ ВІЙНИ.

Вступні зауваги

Розпочата Росією війна проти України, що триває від 2014 р., фактично є продовженням багаторічних (навіть вікових) національно-визвольних змагань України з Росією. Це війна за визволення нашого народу від російських загарбників. Вона є війною екзистенційного вибору, війною за власну цивілізаційну суб'єктність — здатність реалізовувати власні національні інтереси, здатність до незалежності та свободи, спроможність бути собою, розвиватися тощо. Урешті-решт, це війна за наше існування як держави, народу, нації. Адже путінські агресори під ідеологемами «одного народу», «русского мира» хочуть знищити все українське: культуру, звичаї, традиції, мову, віру. Це не боротьба культур чи цивілізацій, це боротьба культури з войовничим невіглаством, це боротьба цивілізації з варварством¹.

Широкомасштабна війна Російської Федерації проти України актуалізувала, загострила та оприявнила глибокі ідентичнісні, ціннісні, цивілізаційні й безпекові виклики. Війна стала новою суспільно-політичною реальністю, визначивши на багато років вперед суспільно-політичний та соціокультурний вектор розвитку українського народу та держави, які сфокусовані на організації відсічі агресії окупанта.

Як зауважили дослідники В. Горбулін, О. Власюк та С. Кононенко: «Будь-яка війна тією чи іншою мірою є «гібридною», тобто не обмежується лише збройним протистоянням, а складається з ідеологічних, пропагандистських, політичних, економічних, культурно-психологічних та інших елементів»². Отже, війна є багатогранним явищем. Для її ідентифікації і атрибуції використовуємо аспектуально багатозначне поняття *«метапростори війни»*. Йдеться не тільки про територію у географічному вираженні (у тріаді просторових понять (простір / територія / місце), інтегрованому сприйнятті топосів і локусів, але й про репрезентацію простору як культурного палімпсесту прихованих сенсів, кодів і смислів, уміщених у відповідних рамках хроносу (особливих / своєрідних для кожного часового проміжку).

¹ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки» // Філософська думка. 2022. № 3. С. 13.

² Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко; Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 2015. С. 50.

Метапростори війни репрезентуються гетерогенністю / множинністю характеристик відповідно до часово-просторових локусів, особливих характеристик і контекстів конкретного розвитку подій з огляду на розгортання подієвого ланцюга, часу / періоду, локалізації, інтенсивності, регіональності тощо. Відтак концепт «метапростори війни» використовуємо для окреслення відповідного простору як єдиного подієвого тла, але з варіабельністю часопросторових координат і множинністю хронотопних проєкцій війни. Тобто метапростори війни розглядаємо як цілісний об'єкт, що може бути заданий різними способами і узалежнений від контексту.

Досвід війни свідчить, що матеріальні елементи (зброя, набої, технічні засоби та інструменти тощо), психосоматичні фактори (інстинкти, рефлекс, рефлексії та ін.), нарешті, свідомі (ціннісно-нормативно ґрунтовані на рівні знань, переконань, вірувань) форми поведінки з їхньою домінантою виживання і нищення ворога (які в екзистенційній площині оголюють смислові підстави людської вітальності в іпостасі «життя-смерті-безсмертя»), стають прикінцево повсякденністю, узвичаюються свідомістю і перетворюються на своєрідний побут. У такий спосіб досвід переживання війни виробляє специфічні «технології» свідомості. Дискурси війни, зрозуміло, є також певними відповідями на запити життя, котрі, втім, у ситуації війни безпосередньо межують з усвідомлюваною чи прихованою (несвідомою) думкою про смерть. Ця безпосередність межування (існування на кордоні мислення і буття) з часом (і, власне, у часі, точніше — через тривалість часу) війни веде до формування певних звичок життя як життя у війні, і — в широкому сенсі — «озвичайнення» війни у свідомості. І таке «озвичайнення» в міжлюдській комунікації та безпосередньому спілкуванні виражається відповідними дискурсами узвичаєння. Повсякденний досвід переживання війни породжує різноманітні антропотехніки — специфічно людські способи адаптації до реальності та людської «турботи про себе» (М. Фуко). Розв'язана проти нас війна — це тепер спосіб буття нашого «Ми»³.

Тобто розглядаємо «метапростори війни» не лише як фіксацію місця / простору в географічних координатах, а у контексті своєрідного процесу «перетворення» географічного простору в тотально-ментальний, який формує / форматує образну мозаїку досвіду індивіда чи групи і трансклю-

³ Війна як виклик для моральних цінностей. Круглий стіл «Філософської думки» // Філософська думка. 2025. № 1. С. 30–32.

ється у відповідні смисли на різних рівнях і часових проміжках події. Зрозуміло, що в контексті розгортання та масштабування воєнного конфлікту в хронологічних межах 2014–2025 рр. істотним чином змінюється і дослідницька візія предметного усвідомлення його характеру, засадничих ознак та причин.

Пропоноване видання підготовлене на основі матеріалів, поданих учасниками круглого столу «Російська агресія проти України (2014–2025 рр.). Метапростори війни», організованого 26 лютого 2025 р. Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво». Науковці актуалізували різнопланові горизонти проблематики російсько-української війни: подієву панораму, цивілізаційні та ціннісні виміри, міжнародно-правові та інституційні виміри війни, місце російсько-української війни у всесвітній військовій історії, український соціум в умовах воєнного стану, стратегії виживання цивільного населення, трансформацію ідентичності в ситуації межовості російсько-української війни, проблеми справедливості спротиву і проблеми національної стійкості, охорони культурної спадщини, формування пам'яттєвого дискурсу, оцінки війни в різних дискурсах та репрезентаціях та інші.

Структурно монографія складається з передмови, п'яти розділів: «Російсько-українська війна: цивілізаційний та ціннісний виміри» (розділ I); «Антропология війни. Український соціум в умовах воєнного стану» (розділ II), «Війна як екзистенційний виклик» (розділ III), «Бібліотеки в умовах війни» (розділ IV), «Меморіалізація російсько-української війни» (розділ V). Кожен розділ містить по кілька підрозділів, підготовлених авторським колективом (прізвища авторів зазначено у дужках біля назви кожного підрозділу у змісті), відомостей про авторів. Автори ставили за мету осмислити граничну ситуацію війни в різних дискурсах, окреслити нові перспективи в осмисленні різнопланових сюжетів, шукати відповідну мову для артикуляції різних досвідів війни тощо.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів наукових ступенів, студентів, широкого читачького загалу.

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; д. тех. н., проф. В. Білецький; к. і. н., доц. О. Бундак; д. ю. н., проф. О. Ващук; с. н. с. Т. Войнаровська; к. і. н., доц. А. Войнаровський; О. Гордієнко; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. Л. Дояр; В. Здановська; д. і. н., проф. А. Кири-

дон; д. і. н., проф. О. Коляструк; к. і. н., доц. С. Косяк; чл.-кор. НАН України А. Кудряченко; к. філос. н., д. філос. (PhD, філософія), с. н. с., доц. І. Кузнецова; к. геогр. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; к. і. н. К. Литвин; к. і. н., с. н. с. С. Маховська; к. ю. н. М. Міщенко; м. н. с. К. Подолець; д. і. н., проф. Ю. Присяжнюк; д. і. н., проф. С. Троян; д. і. н., с. н. с. О. Федотова; д. і. н., проф. А. Харук.

Сподіваємося, що порушені в монографії питання сприятимуть осмисленню багатьох граней цієї війни та спонукатимуть до подальших досліджень. Зокрема поглибленого вивчення потребує онтологічна природа конфлікту, його засадничі соціокультурні, зовнішньополітичні, історичні причини та перебіг, вплив на стан українського суспільства та світову спільноту, організація релігійно-церковного життя, питання збереження культурної спадщини, культурно-освітній дискурс, виявлення специфічних ознак в модусі минулого та теперішнього, дослідження порушення балансу структурної впорядкованості системи організації безпеки, руйнації її запобіжних правових механізмів тощо. Проблематика війни не тільки широка в предметному сенсі, а й відображає масштабні соціально-економічні, політичні та інші процеси, які не завершуються навіть у разі припинення бойових дій. Їхній вплив на наше суспільство буде відчутним ще тривалий період.

*Доктор історичних наук, професор
Алла Киридон*

РОЗДІЛ І

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИКЛИК

1.1. КУРСЬКА ОПЕРАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: СПРОБА ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ

*Світлій пам'яті
старшого лейтенанта Андрія «Дінго» Дяченка,
учасника Курської операції
(помер внаслідок поранень 17 квітня 2025 р.)*

«На світанку 6 серпня біля нашого місця розташування з'явилися НІМАРСy. Швидко розгорнулись, дали залп по російській території, а перед тим, як залишити позицію, їхній командир крикнув нам: «Хлопці, сховайтесь в укриття на годинку-дві — бо може прилетіти відповідка»... — так згадував перший день Курської операції Михайло Петровський, контрактний робітник на спорудженні укріплень в Сумській області.

Слідом за залпами реактивної артилерії на територію Курської області рушили, змिताючи на своєму шляху російські блокпости, колони українських військ. Так почалась Курська операція — перше вторгнення українських військ на територію Російської Федерації. Раніше, у 2023 р. і на початку 2024 р., проводились рейди підрозділів Сил спеціальних операцій, а також легіону «Вільна Росія» та Російського добровольчого корпусу. Але цього разу йшлося не про рейд, а про справжнє вторгнення з метою встановлення тривалого контролю над ворожою територією і відкриття нового напрямку бойових дій.

Курська операція триває й досі — на момент написання цих рядків, наприкінці квітня 2025 р., ще тривали ар'єргардні бої в курському пограніччі. Чи слід історикам звертати увагу на операцію, яка ще не завершилась, не стала надбанням історії? На моє глибоке переконання — ми мусимо це робити. Але завдання це нелегке — ми не можемо (як це буває з аналізом битв попередніх епох) зазирнути в архіви, збірники документів, спертись, зрештою, на праці наших попередників. У певному сенсі ми самі є такими попередниками — і на наші роботи спиратимуться дослідники в майбутньому. Це накладає на нас велику відповідальність, але водночас — обов'язок створити історіографічне підґрунтя.

Ключовою проблемою при аналізі операцій війни, яка й досі триває, є проблема джерел. З цілком зрозумілих причин ми не маємо (і, ймовірно, ще довго не матимемо) доступу до офіційних документів, пов'язаних із плануван-

ням, підготовкою і веденням бойових дій — як наших, так і ворожих. Щоправда, є один виняток: це оприлюднення воюючими сторонами трофейних документів. Вони можуть бути досить цікавими, але до їхнього використання в історичних дослідженнях слід ставитись дуже й дуже обережно (де гарантія, що ці документи не згенеровані в ході інформаційно-психологічної операції?).

Досвід показує, що для дослідження ходу російсько-української війни важливе значення мають хроніки бойових дій, які готуються і видаються компетентними українськими установами. Ми вже звертались до аналізу цієї групи джерел¹. Однак зауважимо: для вивчення Курської операції вони не придатні, бо випуск щомісячного «Военно-історичного опису російсько-української війни» припинився в лютому 2024 р., а іншого рівнозначного за тематикою видання так і не з'явилося.

Важливим джерелом є офіційні повідомлення вищого військово-політичного керівництва України, Сил оборони та прес-служб частин і з'єднань. Їхнє використання відповідає і вимогам інформаційної безпеки: якщо про певні події чи факти згадано в офіційних повідомленнях — значить, про них вже можна говорити, не побоюючись несвідомо зашкодити реалізації наших планів і намірів. Найбільш же значний масив джерел — це повідомлення засобів масової комунікації, критичний аналіз яких, у поєднанні з офіційною інформацією дозволяє відтворити хід бойових дій. Ну і, звісно, не слід забувати про інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій.

Важливим і дискусійним питанням є використання російських військово-наукових публікацій. На нашу думку, це цілком можливо, хоча, зрозуміло, до використання таких робіт слід підходити з позицій україноцентризму, абстрагуючись від неминуче наявної в них ідеологічно-пропагандистської складової. Вважаємо, що російські публікації можуть застосовуватись для вивчення планування і ходу операцій, а також ретроспективної оцінки ефективності дій російських військ. Крім того, критичний розгляд зазначених публікацій дає додатковий матеріал для спростування російських фейків і спотворень у висвітленні російсько-української війни².

І ще один дуже важливий чинник аналізу: врахування положень воєнної

¹ Харук А. І., Зелений В. І. Офіційні українські видання про російсько-українську війну та їх використання в історичних дослідженнях // Військово-науковий вісник. 2023. Вип. 40. С. 202–216.

² Харук А. Як використовувати російські джерела для вивчення російсько-української війни? // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. 2023. № 13/55. С. 345–346.

теорії. З цієї точки зору Курська операція показова як застосування базового принципу стратегії непрямих дій Безіла Ліддела Гарта — «зосередження сили проти слабкості»³. Урахування цього принципу дозволяє відповісти на непросте питання: якими були цілі Курської операції для України? Упродовж тривалого часу українське військово-політичне керівництво не оприлюднювало офіційної позиції з цього питання. Здавалося б, відкриття нового напрямку бойових дій на відносно спокійній ділянці російсько-українського кордону є не дуже продуманим рішенням українського командування. Адже росіяни в першій половині 2024 р. досягли суттєвих успіхів у своїх наступальних операціях на Донеччині, і логічним було зосередити всі українські резерви саме на цьому напрямку, а не спрямовувати їх у новий регіон (навіть з невизначеними перспективами). Проте з теоретичної точки зору ці дії українських військ цілком відповідали принципу «зосередження сили проти слабкості». Ймовірно, українське військово-політичне керівництво, яке планувало вторгнення в Курську область, розраховувало, що російське командування буде змушене перекинути туди частину своїх військ з Донецької та Харківської областей. Це дозволило б послабити тиск на українські позиції в цих регіонах. Таке припущення було офіційно підтверджене тільки в середині березня 2025 р., коли Президент України В. Зеленський зазначив: «Я можу лише подякувати нашим воїнам за цю [Курську] операцію. Вона своє завдання виконала. Першим спав тиск на Харківському напрямку, потім вони почали забирати свої війська зі Східного напрямку. Я думаю, що на Покровському напрямку зараз ситуація стабільна, і їм буде дуже непросто знову знайти можливість окупувати Покровськ»⁴. Ця теза підтверджувалась і словами військових. Наприклад, один з офіцерів 57-ї окремої мотопіхотної бригади, яка діяла на Вовчанському напрямку (північна частина Харківської області) на початку січня 2025 р. відзначав: «Починаючи з серпня 2024 р., коли розпочалася операція Сил оборони України на Курщині, активність російського окупанта на нашому напрямку спала. Це передусім говорить про менш активне застосування тактичної авіації, а також артилерії»⁵.

³ Латишев К. Стратегія непрямих дій Б. Г. Ліддела Гарта: вчення «алхіміка війни» з туманного Альбіону. 29.09.2018. URL: <https://plomin.club/strategy-indirect-approach-liddell-hart/>

⁴ Собенко Н., Гаврилюк Х. Зеленський: Курська операція виконала своє завдання. 14.03.2025. URL: <https://suspilne.media/970955-zelenskij-kurska-operacia-vikonala-svoe-zavdannia/>

⁵ Військовий розповів про вплив Курської операції та ситуацію під Вовчанськом. 07.01.2025. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/kurska-oblast-cherez-operaciyu-sil-oboroni-ukrajini-rosiyani-vidtyaguyut-rezervi-z-harkivshchini-50479633.html>

Одним із важливих завдань воєнно-історичного аналізу Курської операції є виокремлення її етапів, що дасть змогу охопити всю картину операції, простежити логіку бойових дій. На нашу думку, на проміжку від початку операції до кінця 2024 р. можна достатньо чітко виокремити чотири етапи операції:

- 1) активні українські наступальні дії (6–10 серпня);
- 2) стабілізація лінії фронту (11 серпня – 9 вересня);
- 3) російський контрудар (від 10 вересня до кінця місяця);
- 4) маневрені бойові дії з обопільними атаками і контратаками різної інтенсивності (жовтень – грудень)⁶.

Саме такий маневрений характер бойових дій є основною особливістю Курської операції. На російсько-українському фронті таких бойових дій не велось з весни 2022 р. Речник оперативно-тактичного угруповання військ «Сіверськ» полковник В. Мисник так характеризував специфіку бойових дій на Курщині: «Наші підрозділи Сил оборони задіюють тактику активної оборони. Такі бойові дії мають маневрений характер, що дозволяє використання максимального арсеналу зброї, яка в нас є. І враховуючи природні умови тут, саме рельєфні умови, ми завдаємо ворогу максимальних втрат»⁷.

Серед інших особливостей варто відзначити досить активне застосування авіації, причому не лише противником, але й Збройними силами України. Крім того, вперше з моменту початку російсько-української війни були створені українські органи управління окупованими російськими територіями — військова комендатура в м. Суджа⁸. На докладне вивчення заслуговує участь в боях на Курщині військових з КНДР. Це, фактично, означає докорінну зміну характеру війни — відтоді Україна протистоїть не самій лише Росії, а коаліції держав⁹.

⁶ Charuk A. Bić wroga na jego ziemi. Operacja kurska Sił obrony Ukrainy (sierpień-grudzień 2024) // Nowa Technika Wojskowa. 2025. № 1. S. 32–39.

⁷ Російські війська в Курській області застосовують «м'ясні штурми» і руйнують свої населені пункти — ОТУВ Сіверськ. 08.11.2024. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/kurska-operaciya-rosiyski-viyska-zastosovuyut-m-yasni-shturmi-ta-ruynuyut-svoji-naseleni-punkti-50464895.html>

⁸ Богданьок О., Куренкова О. Україна створила військову комендатуру в Курській області, яку очолив генерал Москальов. URL: <https://suspilne.media/814253-ukraina-stvorila-viyskovu-komendaturu-v-kurskij-oblasti-aku-ocoliv-general-moskalov/>

⁹ Харук А. Агресія КНДР: провокація чи крок до початку Третьої світової війни? 16.01.2025. URL: <https://mind.ua/openmind/20283951-agresiya-kndr-provokaciya-chi-krok-do-pochatku-tretoy-svitovoy-vijni>

Своєрідна «гойдалка», властива для останнього кварталу 2024 р., тривала на Курщині і в січні-лютому 2025 р. Українські і російські війська поперемінно намагались контратакувати, борючись за контроль над окремими населеними пунктами. Водночас дедалі очевиднішими ставали ознаки кризи для українського угруповання в Курській області. 20 лютого 2025 р. російські війська зайняли село Свердловікове, через яке проходить одна з доріг із Сумської області (Юнаківка-Суджа). Це дозволило встановити частковий вогневий контроль над шляхами постачання українського угруповання військ за допомогою артилерії та БПЛА¹⁰. Забезпечення підрозділів боєприпасами та іншими припасами ставало все більш ризикованим і супроводжувалося відчутними втратами засобів транспорту.

5 березня 2025 р. США припинили обмін розвідданими з Україною, намагаючись змусити український уряд піти на поступки Росії. Залишаючи осторонь абсурдність такого кроку, який явно ускладнив протистояння України російській агресії, варто зазначити, що, на думку деяких експертів, він безпосередньо вплинув на українську поразку на Курщині. 8 березня 2025 р. журнал Time з посиланням на джерело в Офісі Президента України писав, що відсутність даних американської розвідки в першу чергу вплинула на здатність Збройних сил України вести військові дії в Росії. «Не тільки в Курську, зараз у нас проблеми по всій Росії», — розповіло джерело Time¹¹.

Припинення (як згодом виявилось — тимчасове) обміну розвідувальними даними між США і Україною збіглося у часі з активізацією російських наступальних дій на Курщині. Упродовж 5–9 березня 2025 р. росіяни суттєво посилили свої позиції, встановивши ще більш щільний контроль над дорогою Юнаківка-Суджа, а 8 березня навіть зайшли на невелику глибину на територію Сумської області. Площа території, контрольованої українськими військами в Курській області скоротилась утричі порівняно з найбільшим просуваннями (серпень 2024 р.). Російське командування

¹⁰ Шевчук І. Війська РФ повністю відбили Свердловікове та продовжують тиснути на західній частині території Курського угруповання ЗСУ. 21.02.2025. URL: <https://zn.ua/ukr/war/rosijani-vzjali-pid-vohnenij-kontrol-lohistiku-zsu-na-kurshchini-bjut-po-vsomu-shcho-rukhajetsja.html>

¹¹ Shuster S. «Hundreds of Dead»: Inside the Fallout from Trump's Ukraine Intel Pause. 08.03.2025. URL: <https://time.com/7265679/satellites-front-failing-hundreds-dead-fallout-trump-ukraine-aid-pause/>

прагнуло оточити українське угруповання на Курщині і намагалось використати цю загрозу як елемент тиску на військово-політичне керівництво України. Однак 10 березня Головнокомандувач Збройних сил України зазначив, що оточення українським військам не загрожує¹².

Дальша оборона Суджі (контрольованого українськими військами райцентру Курської області) ставала дедалі складнішою. 15 березня стало відомо, що Сили оборони України вийшли з міста Суджа у Курській області для зайняття вигідніших позицій біля східного кордону України¹³. Та ар'єргардні бої в прилеглих до російсько-українського кордону Курської області тривали.

Під час відступу на Курщині українське командування спробувало активізувати бойові дії на ще одній раніше відносно спокійній ділянці російсько-українського кордону — Красноярузькому районі на заході Білгородської області. Вранці 18 березня українські війська перетнули кордон, використовуючи важку інженерну техніку для усунення перешкод. Українським штурмовим групам вдалося швидко закріпити свої позиції на околицях кількох сіл. Діючи на широкому фронті (до 10 км), українські війська спочатку проникали лише на невелику глибину — від 500 м до 2 км від кордону. На відміну від вторгнення в Курську область, операція в Білгородській області мала обмежений розмах — сили, безпосередньо залучені до її проведення, ймовірно, не перевищували кількох сотень солдатів. Швидше за все, її метою було відволікти російське командування від залишків українського плацдарму на Курщині.

Окрім психологічного аспекту (окупація ворожої території), Курська операція мала й значне матеріальне значення. Майже вісім місяців українське угруповання сковувало російські сили чисельністю до 50 тис. бійців. Застосування цих військ на Донбасі чи на інших ділянках фронту могло б негативно вплинути на хід бойових дій. Російська авіація скинула на міста і села Курщини кілька сотень керованих авіабомб, які за інших обставин могли б впасти на українські міста.

¹² Belton C., Khudov K. Amid fierce fighting along the front, Ukraine prepares for U.S. talks. 10.03.2025. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2025/03/10/ukraine-war-kursk-talks-jeddah-russia/>

¹³ Приходько Р. Зведення ГШ: Сили оборони залишили місто Суджа в Курській області. 15.03.2025. URL: <https://military.com/uk/news/zvedennya-gsh-syly-oborony-zalyshyly-misto-sudzha-v-kurskij-oblasti/>

Ця наукова розвідка є лише першою спробою окреслити напрямок і структуру військово-історичного дослідження Курської операції Збройних сил України у 2024–2025 рр. Залучення нових джерел, як опублікованих, так і інтерв'ю учасників подій, дозволить у перспективі здійснити ґрунтовніший аналіз цієї операції.

1.2. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА І КОНСТРУЮВАННЯ МУЛЬТИПОЛЯРНОГО СВІТУ

24 лютого 2022 р. розпочалася повномасштабна російська агресія проти України. Вона стала продовженням російського гібридного наступу й остаточно засвідчила перехід до нової геополітичної реальності. У цьому сенсі російсько-українську війну 2014–2025 рр. слід вважати відкладеною великою європейською війною. Вона започаткувала перехід від постбіполярності до неопостбіполярної міжнародної системи. Російсько-українська війна стала найпотужнішим збройним конфліктом у Європі після закінчення Другої світової війни. Російська гібридна і повномасштабна агресія викликала хвилю політико-дипломатичного, військового, соціально-економічного цунамі. Вона суттєво вплинула на трансформацію постбіполярного міжнародного порядку, що функціонував після закінчення Холодної війни і розпаду Радянського Союзу та комуністичного блоку.

Теоретики і практики у сфері міжнародних відносин звертають особливу увагу на конфронтацію і загострення взаємодій по лініях виникнення гібридної війни Росії проти України та її переростання у війну повномасштабну, а також протистояння між демократією і авторитаризмом у сучасному світі. Західноєвропейський дослідник Марсель Х. Ван Херпен аналізує «війни Путіна» проти Чечні, Грузії і України як вияв експансіоністської політики Російської Федерації і важливий чинник посилення нестабільності в Європі¹⁴. Польський професор-міжнародник Станіслав Белець безпосередньо констатує наростання турбулентності в сучасному світі під впливом конфронтації між головними гравцями на арені світової політики¹⁵. Шерек українських і американських науковців звертає увагу на виникнення «українського гібридного фронту»¹⁶ і загрози його переростання у нову збройну світову війну¹⁷. За цих умов значно зросло протистояння між демократією і авторитаризмом. Причому ризики і загрози для

¹⁴ Marcel H. Van Herpen. *Putin's Wars: The Rise of Russia's New Imperialism*. Lanham : Rowman & Littlefield, 2014. 296 p.

¹⁵ Bieleń S. *Turbulence in the Post-Cold War Era*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021. 237 p.

¹⁶ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

¹⁷ Felstinsky Y., Stanczew M. *Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III*. London : Gibson Square, 2022. 304 p.

ліберально-демократичного поступу стали такими високими, що, наприклад, польський дипломат професор Роман Кужняр веде мову про «присмерк ліберальної демократії»¹⁸.

Нове загострення ситуації відбулося під безпосереднім впливом початку повномасштабної російсько-української війни. Директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор Сергій Плохій не лише змістовно аналізує її витоки й причини, а також звертається до сенсів і глобальних змін, спричинених сучасною війною Росії проти України¹⁹. Науковці, зокрема, українські, польські, німецькі та ін. визначають її як війну проти російського імперського, глибоко експансіоністського Левіафана²⁰, у якій для перемоги проукраїнських сил Демократії і Свободи необхідна їхня консолідація²¹. Насамперед йдеться про спільність погоджених дій України і міжнародного співтовариства²² у контексті глобального виміру російсько-української війни ХХІ ст і комплексної реакції на неї різних держав і народів у плані створення дієвої коаліції для протидії російській збройній агресії.

Російсько-українська війна 2014–2025 рр. зі всією очевидністю загострила не тільки регіональні (європейські), але й глобальні міжнародні відносини. Тим самим вона безпосередньо спричинилася до турбулентності і трансформації всієї міжнародної системи доби постбіполярності. Разом із тим, після початку повномасштабної конвенційної російської агресії проти України відбувся ренесанс класичної геополітики і геостратегії. Тому в методологічному ключі особливої ваги набули положення «батька» модерної геополітики США Збігнева Бжезінського про геостратегічних

¹⁸ Kuźniar R. *Zmierzch liberalnego porządku międzynarodowego 2011–2021*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2022. 326 p.

¹⁹ Плохій С. *Російсько-українська війна: повернення історії*. Київ : КСД, 2023. 400 с.

²⁰ Киридон А. М., Троян С. С. *Українська пастка для російського Левіафана*. Київ : Ніка-Центр, 2023. 400 с.; *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками : у 3 кн. / Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022–2023; *Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри*. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 332 с.

²¹ Bartosiak J., Zychowicz P. *Wojna o Ukrainę. Wojna o świat*. Poznań : Rebis, 2023. 312 p.; Rüdiger von Fritsch. *Putins Krieg und die Folgen*. Berlin : Aufbau Verlag, 2022. 160 p.

²² Віднянський С., Мартинов А. *Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство*. Київ : Парламентське видавництво, 2023. 336 с.

гравців і геополітичні опорні пункти²³. Активні геостратегічні дієвці — це держави, які мають спроможність та національну волю застосовувати силу чи вплив поза своїми кордонами і послаблювати позиції США (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія). Вони використовують свою вагу з метою збереження чи нарощування лідерства у боротьбі / конкуренції за геополітичні опорні пункти — країни, чия вагомість походить не з їх сили чи мотивації, а з особливостей розташування (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина, Іран). Звідси, розуміння важливості українського геополітичного простору і значимості впливу російсько-української війни на трансформацію міжнародної системи.

У сучасних обставинах російська гібридна і збройна агресія проти України стала переломним моментом з точки зору акторно-мережових зв'язків на міжнародній арені: по-перше, експансія Російської Федерації спричинила зрив існуючих міжнародно-правових норм; по-друге, відбулося розширення НАТО і консолідація Євроспільноти на основі створення Європейського політичного співтовариства, до якого входять як члени ЄС, так країни, які не належать до цього об'єднання; по-третє, Україна як головний об'єкт віроломної російської експансії отримала перспективу європейської та євроатлантичної інтеграції, ставши кандидатом у члени ЄС і подавши заявку на вступ у НАТО; по-четверте, війна показала неефективність міжнародних інституцій (у тому числі ООН і ОБСЄ) і діючих інструментів регіональної та глобальної безпеки, а ініціативи ситуативно переходить до рук неформальних чи спеціально створених груп і об'єднань – G7, G20, AUKUS (безпековий союз Австралії, Великої Британії, США), QSD/QUAD (стратегічний діалог з питань безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні Австралії, Індії, Японії, США), I2U2 або West Asian QUAD чи QUAD 2.0 (платформа співробітництва Індії, Ізраїлю, Об'єднаних Арабських Еміратів, США у сферах економіки, транспорту, продовольства, охорони здоров'я, безпеки, космосу), урешті — UDCG Рамштайн — контактна група з питань оборони України. Іншими словами, сучасна російсько-українська війна — це «не тільки про перемогу Росії чи України, а про загальні контури світу»²⁴, тобто нову конфігурацію міжнародних відносин.

²³ Бжезінський З. Велика шахівниця / Пер. з англ. О. Фешовець. Харків : Ранок ; Фабула, 2018. С. 55–56.

²⁴ Грицак Я. Війни модерної доби та російсько-українська війна // Zbruc. 2022. URL: <https://zbruc.eu/node/111693>

Агресивна і експансіоністська політика Російської Федерації, що знайшло вираження у її війні проти України, виступає важливим чинником зростання хаотизації та конфліктогенності в міжнародних відносинах на сучасному етапі неопостбіполярності. Російська гібридна, а потім повномасштабна конвенційна збройна агресія проти України, з точки зору модерної геополітики і геостратегії, була викликана щонайменше трьома обставинами.

По-перше, особливою вагою України на євразійській шахівниці як опорного геополітичного пункту.

По-друге, незалежна Українська держава виступає трансформаційним чинником Росії.

По-третє, без українського геополітичного простору Росія перестає бути євразійською імперією і могла б претендувати на збереження лише азійського імперського статусу²⁵.

Тому російсько-українська війна стала серйозним викликом і загрозою для ліберально-демократичного світопорядку, який ще в першій декаді XXI ст. розглядався як визначальний вектор сучасного суспільного розвитку.

У руслі різних парадигм міжнародних відносин було зроблено низку спроб побудувати концептуальну модель міжнародної системи, здатну враховувати як матеріальні, так і ідейні фактори. Найперспективнішою серед них видається конструктивістська модель Г. Соренсена, який у публікаціях розкриває роль матеріальних, ідейних та інституційних чинників у трансформації світового порядку постбіполярного періоду крізь призму їхнього впливу на природу державності та відповідної диференціації держав за їхнім характером. На базі цих міркувань Г. Соренсен у статті «Міжнародний порядок якого типу?» пропонує розглядати сучасну міжнародну систему як комбінацію з чотирьох аспектів: військово-політичного балансу сил між державами, архітектури міжнародних інститутів, сфери ідей та ідеологій та економічної сфери виробництва, фінансів і перерозподілу благ²⁶. Виокремивши й розглянувши ці аспекти, Г. Соренсен однак не виробив чіткої і цілісної моделі їхнього синтезування. До того ж, він сприймає превалювання ліберального проекту Заходу у глобальній системі як

²⁵ Бжезінський З. Велика шахівниця / Пер. з англ. О. Фешовець. Харків : Ранок ; Фабула, 2018. С. 62.

²⁶ Sørensen G. What Kind of World Order?: The International System in the New Millennium // Cooperation and Conflict. 2006. Vol. 41. № 4. P. 343–363.

доконаний факт (хоча при цьому визнає, що для побудови стабільного світового порядку на основі принципів ліберальної демократії необхідно виконати низку непростих завдань і узгодити між собою матеріальні, ідейні та інституційні фактори)²⁷.

Гібридна агресія Російської Федерації проти України (з 20 лютого 2014 р.), а надалі її переростання в широкомасштабну війну (від 24 лютого 2022 р.) фактично стали початком серйозної трансформації постбіполярної системи міжнародних відносин, яка склалася в основних рисах після падіння СРСР і світової системи соціалізму (1991 р.). Росія одноосібно поставила під загрозу не лише суверенітет і територіальну цілісність України, але й почала демонтаж всієї міжнародно-правової конструкції сучасного світового порядку²⁸. Її агресивні кроки викликали відповідну реакцію опору не лише української держави й суспільства, але спричинили санкційний тиск з боку демократичної частини світового співтовариства. Свідченням цього стали запроваджені з 2014 р. (а особливо від кінця лютого 2022 р.) індивідуальні та секторальні санкції проти Росії, російських компаній, юридичних і фізичних осіб, та підтримка Генеральною Асамблеєю ООН півтора десятка резолюцій (прийнятих упродовж 2014–2025 рр.) щодо відновлення повної територіальної цілісності та суверенітету України в міжнародновизнаних кордонах 1991 р.²⁹.

Історична еволюція міжнародних відносин наочно ілюструє факт трансформуючої сили потужних збройних конфліктів, які неминуче сприяють формуванню нової міжнародної системи і її безпекового виміру. При цьому умови миру і вектори розвитку нового світопорядку диктують держави-переможці. Російсько-українська війна має всі шанси увійти в історію як вагомий чинник трансформації сучасного світового порядку. Вона стала найруйнівнішим конфліктом у Європі після закінчення Другої світової війни. Професор Гі-Вук Шин відзначає, що вторгнення Росії в Україну викликало «геополітичну бурю, яка провокує сейсмічні зрушення в міжнародному порядку». Зараз важко передбачити всі аспекти впливу цієї війни

²⁷ Ibid. Р. 359.

²⁸ Умланд А. На шляху до стратегічного сприйняття російсько-української війни // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/10/4/7370239/>

²⁹ Sullivan J., Bowman B. UN General Assembly Votes 141–7 for Russian Forces to Withdraw from Ukraine // Foundation for Defense of Democracies. 2023. URL: <https://www.fdd.org/analysis/2023/02/24/unga-votes-141-7-russian-forces-withdraw-from-ukraine/>

на зміни в міжнародно-правовому порядку. Проте, з великою долею вірогідності, «російсько-українська війна стане важливим поворотним моментом, як холодна війна почалася в 1945 р., а ера глобалізації почалася з розпадом Радянського Союзу в 1991 р.»³⁰

У сучасних неопостбіполярних відносинах хиткої рівноваги очевидна направленість до перетворення світового міжнародного порядку в «пост-американський світ» (за визначенням американського політолога Ф. Закарії). У однойменній праці він звернув увагу на критичну динаміку відносин між старими і новими акторами глобального рівня³¹. У такому контексті питання про можливу реакцію інших держав на скорочення або можливий принциповий перегляд ролі та впливу США на міжнародній арені залишається відкритим. Це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в переструктуруванні всієї сучасної системи міжнародних відносин під впливом трансформаційної еволюції і змін у світі «постміжнародної політики», де все настільки переплетено, що повернення до попередньої структури світопорядку неможливе (за Дж. Розенау)³².

Відкритим залишається і питання подальшої еволюції всієї системи міжнародних відносин у неопостбіполярному світі та тенденцій її перетворення з конфронтаційної у систему співробітництва. Російсько-українська війна в цьому плані має характер «опосередкованої війни між Росією та НАТО»³³ із глобальними наслідками, що прискорюють реконфігурацію всього міжнародного порядку. Аналітик Стокгольмського центру східноєвропейських досліджень А. Умланд уповні резонно відзначив, що «своєю війною проти України з 2014 р. та її ескалацією з 2022 р. Росія похитнула не тільки ліберальний світовий порядок, а й загальну міжнародну систему»³⁴.

³⁰ Shin G.-W. In the Wake of Russia's Invasion of Ukraine, Korea Should Join Its Peers in Defending the Liberal International Order // Stanford University. 2022. URL: <https://fsi.stanford.edu/news/wake-russia%E2%80%99s-invasion-ukraine-korea-should-join-its-peers-defending-liberal-international>

³¹ Zakaria F. The Post-American World and the Rise of the Rest. New York; London : W. W. Norton, 2008. 292 p.

³² Rosenau J. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity. Princeton : Princeton University Press, 1990. 480 p.

³³ Zięba R. Implikacje polityki rozszerzania NATO // Rocznik Integracji Europejskiej. 2023. № 17. P. 119.

³⁴ Умланд А. Як Путін зруйнував сучасний міжнародний порядок // Українська правда. 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/01/4/7435698/>

Актуальним вважаємо перспективний підхід французького політолога Б. Бадье до розуміння майбутнього світового порядку³⁵. Зокрема, йдеться про те, що «силова гра» на кшталт російсько-української війни є безперспективною і руйнівною, у тому числі й для Росії, потуга якої неухильно згасає³⁶. Сучасний міжнародний порядок більше не може регулюватися невеликим клубом потужних світових гравців, які виключають слабших, ігнорують їх вимоги і вимоги справедливості та дотримання норм міжнародного права.

Загалом постбіполярні міжнародні відносини упродовж трьох з половиною десятиліть еволюції проходять шлях від монополярної конфігурації до поступового оформлення мультиполярності неопостбіполярного типу. При цьому сучасна міжнародна система містила потужні передумови як для геополітичної поляризації, так і для переходу до більш збалансованих механізмів глобального управління. У часових рамках завершення першої чверті ХХІ ст. увиразнюється факт очевидних змін у тенденціях трансформації системи неопостбіполярних міжнародних відносин у зв'язку зі зростанням конфліктогенності, особливо під впливом деструктивного впливу російсько-української війни 2014–2025 рр. Це знайшло своє вираження у перебігу міжнародних процесів у ході трансформації сучасних міжнародних відносин. Російсько-українська війна розкрила всю недовіру, фантомність і забюрократизованість нинішньої міжнародної системи і сучасного міжнародно-правового порядку, а також зростання впливу геополітичних і геостратегічних чинників на міжнародні відносини.

В актуальних умовах «присмерку ліберальної демократії» в протистоянні з авторитарними і диктаторськими режимами, криз і воєн неопостбіполярної доби це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в реструктуризації всієї системи міжнародних відносин. Така тенденція має перспективи і з точки зору історичного досвіду, який вказує не лише на обов'язкову множинність реальних суб'єктів політики й альтернативність світового політичного процесу, але й на короткочасність відвертої домінації. За результатами аналізу І. Валлерстайна, спроможність держави-гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим

³⁵ Badie B. *New Perspectives on the International Order. No Longer Alone in This World*. London : Palgrave Maximilian, 2019. 156 p.

³⁶ Świder K. *System międzynarodowy i jego perspektywy w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej* // *Sprawy Międzynarodowe*. 2023. № 76 (1). P. 46.

великим державам обмежується 25–50 роками³⁷. Сьогодні виникають і поступово набирають сили інші глобалізаційні центри, зокрема КНР, ЄС, низка держав так званого глобального Півдня, а Росія в умовах гострого збройного конфлікту і санкцій прагне створити антиамериканську / антизахідну коаліцію. Усе це дозволяє передбачати, що у стратегічній перспективі (15–20 років) трансформація сучасної системи міжнародних відносин відбуватиметься у бік формування мультиполярності при збереженні конфліктогенного потенціалу на глобальному, регіональних і периферійних її рівнях. Це буде поєднуватися з прагненням окремих потужних гравців-суб'єктів міжнародної системи до домінації при можливому занепаді чи зниженні геополітичної та геоекономічної ваги інших міжнародних акторів.

Сьогодні неможливо точно визначити всі наслідки і зміни на міжнародній арені, до яких призведе сучасна російсько-українська війна. Проте її слід вважати переломним моментом для активізації кардинальних змін і трансформацій сучасного світопорядку. По-перше, для актуальної неопостбіполярної системи відносин нестійкої рівноваги характерна орієнтація на трансформацію глобального міжнародного порядку в «постамериканський світ». По-друге, виникли і набирають сили інші осередки глобалізації, особливо КНР та ЄС, а також держави G 20 і БРІКС. По-третє, Російська Федерація в умовах гострого збройного конфлікту і посилення санкцій прагне створити антиамериканську / антизахідну коаліцію. По-четверте, трансформація сучасної системи міжнародних відносин відбувається в бік формування мультиполярності при збереженні «деконструкції стабільності», тобто посиленні конфліктогенного потенціалу на глобальному, регіональному, периферійному рівнях. Безумовно, за результатами завершення російсько-української війни і міжнародного переговорного процесу повинні сформуватися сучасні контури світопорядку із врахуванням реалій трансформаційних зрушень на міжнародній арені кінця XX — першої чверті XXI ст. та зміни в характері суб'єктності низки міжнародних акторів і конструювання нових чи новелізації існуючих міжнародних блоків, організацій, коаліцій, об'єднань і союзів.

³⁷ Валлерстайн І. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики // Ойкумена. 2003. Вып. 1. С. 160–169.

1.3. МІСЦЕ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ВСЕСВІТНІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ІСТОРІЇ

Нинішня російсько-українська війна посяде окреме місце, загалом у всесвітній історії, зокрема у військовому її складнику. Ця війна є найпротяжнішою на європейському континенті після Другої світової війни. Війна продовжується понад десять років, із них вже три роки — відбуваються запеклі бойові зіткнення з початку широкомасштабного російського вторгнення на територію нашої держави. Навіть у вимірах всесвітньої військової історії це доволі протяжний період часу протистояння ворогу та серйозних випробувань для української держави, для нашого народу і героїчних Збройних сил України.

Війна була розв'язана у 2014 р. Росією проти України і стала боротьбою за збереження держави. Водночас, ця агресія стала несподівано важливим чинником нарощування спектру відносин України з широким колом демократичних країн світу. Ці відносини можна розділити на два етапи: перший — із захоплення у лютому 2014 р. Криму, потім частини Донбасу — до 2021 р., другий — від 24 лютого 2022 р. і по нинішній 2025 р. Стратегічна підтримка і визначеність більшості демократій у протистоянні агресору значно додавали і додають Україні сил та можливостей у боротьбі з ворогом. Імперативом та спонуканими нарощування все тіснішої співпраці нашої країни з державами євроатлантичного ареалу в період російської агресії стали чинники усвідомлення необхідності захисту демократичних цінностей, норм міжнародного права та непорушності державних кордонів.

24 лютого 2022 р. Росія, розгорнувши неспровоковану агресію проти України, нав'язала активні бойові дії та розв'язала найбільшу війну в Європі з часів Другої світової. Повномасштабна агресія Кремля стала екзистенційним випробовуванням для держави, її інститутів, для кожного українця і українки. Без перебільшення країні три роки боротьби з брутальним агресором доводять, що Україна впевнено і твердою ходою стала чинником широких історичних змін не лише на європейському континенті, а й у всьому світі. Адже ганебний і відверто загарбницький напад Росії на нашу країну та затяжні запеклі військові баталії поклали край Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин та фактично зруйнували ядерне стримування. Унаслідок цього світ почав рухатися до нових

конструкцій відносин і порядку. Україна стала першою на шляху реалізації Кремлем за керманича Путіна його авантюри з повернення до військового варварства і цілком неприйнятних для XXI ст. форм ведення бойових дій та операцій, нав'язування свого впливу. Здається, до реальної перемоги ще досить велика відстань. Як слушно стверджували у перший рік цієї агресії у своїй книзі відомі аналітики – академік НАН України Володимир Горбулін та експерт Валентин Бадрак, «пов'язано це не зі слабкістю або нерішучістю українського війська. Причиною є те, що «колективний Захід» явно побоюється перемоги України. У столицях країн НАТО начебто й бажають падіння Путіна, але тривога щодо наслідків швидкої перемоги України паралізувала волю Заходу, що... вагання певних країн має місце»³⁸. Таке вагання існує ще й нині. Загалом очевидно, що російський спосіб шантажу людства потрібно розглядати на міжнародному рівні й розцінювати його у якості злочину та акту планетарного тероризму.

Виходячи з кола тих засад, що важливими провідними проблемами всесвітньої військової історії є її періодизація та відповідні якісні характеристики, доцільно буде виходити саме з цих позицій при прагненні оцінити нинішню російсько-українську війну в контексті окресленої теми. Іншими словами, природнім постає питання про головні ознаки якісних відмінностей цієї війни. А це, перш за все, відмінності від крайніх війн в Європі — від Другої світової та наступних (менш масштабних) воєнних міждержавних зіткнень.

Також маємо брати до уваги усталену загальноісторичну періодизацією. Існують підстави, що слугують визначенню — це цілком окреслена подія новітньої воєнної історії. Адже нинішня російсько-українська боротьба — це війна сучасної історичної доби, що ця війна протягом практично останніх трьох років набула нових якісних характеристик. Відчутних змін зазнають як причини виникнення, так і засоби ведення війни. Цілком природно, що якісні зміни відбиваються все ширше та ведуть до значно вищого рівня воєнного мистецтва і новітніх засобів боротьби ворогуючих сторін. Тим самим, ми виходимо на необхідність окреслення суттєвих характеристик зміни причин виникнення війни, засобів ведення бойових дій та відповідного змісту і спектру характеристик застосовуваного військового мистецтва і нових видів зброї. Звичайно, що більшість ознак та

³⁸ Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ : Брайт Букс, 2023. С. 8.

характеристик мають відносну самостійність. Однак їхнє поєднання та уміле застосування дають підстави виокремлювати нинішню російсько-українську боротьбу до визначення її у якості сучасної війни, якій притаманні найвищі технічний і технологічний рівень.

Складні трансформаційні процеси у системі міжнародних відносин, що розпочалися на зламі 1980–1990-х рр., тривають і досі. Зникнення протистояння «Схід–Захід» не усунуло конфлікт із застосуванням сили як явища міжнародних відносин, його вплив на міжнародні відносини був і залишився значним. Однак разом із трансформацією системи міжнародних відносин видозмінилася практика застосування сили у міжнародних конфліктах різної інтенсивності. Відбулися зміни як у методах застосування сили, так і у способах обґрунтування застосування воєнної сили тією чи іншою стороною. Зазнали відповідних змін і причини виникнення сучасних конфліктів, змінився характер їх перебігу.

У період трансформаційних перетворень системи міжнародних відносин більшість демократій та нових молодих держав сповідували засади формування професійної армії. Ціла низка причин тією чи іншою мірою слугували для крайніх оцінок та могли розглядатися спонуканими чи навіть імперативами воєнних дій та операцій, особливо за гібридної стратегії.

Понад тридцять шість місяців кривавої російсько-української війни ще не наблизили її до перелому. За певних складників, війна може тривати далі та навіть стати замороженим конфліктом на кшталт уже випробуваних у світовій історії сценаріїв. Тобто, ці три роки війни дають підстави усвідомити: Україна здатна мужньо захищати і свою незалежність, і свій демократичний вибір. Проте серйозним застереженням стає брак відповідної зброї та ресурсів.

Водночас поступ України став складовою історичних змін нашої доби у їх широких вимірах, зокрема євроатлантичного ареалу³⁹. Збройні сили України разом із силами самооборони України зупинили віроломний наступ війська країни з ядерним арсеналом. Або таке порівняння: Росія практично у двадцять п'ять разів більша за площею за нашу країну, більш ніж у три рази більша за людськими ресурсами. Світ був здивований мужністю України. Адже не справдилися прогнози жодної з провідних розвідок світу, які визначали спроможності України триматися від трьох діб до

³⁹ Кудряченко А. І. Складові переоблаштування євроатлантичного ареалу після 24 лютого 2022 року // Філософська думка. 2023. № 2. С. 22–27.

трьох тижнів. Всього цього не сталося, хоча ворогу з його імперіалістичним апетитом, вдалося захопити 22% української території⁴⁰. Відтак одним з аспектів українського спротиву російському агресору стало тісніше об'єднання Європи та євроатлантичної спільноти, а також зміцнення і розширення НАТО.

Про нові якісні характеристики російсько-української війни говорять факти того, що вперше в історії стало можливим спостерігати війну онлайн: усе, що відбувається на полі бою, на різних фронтах, за лічені хвилини стає відомим усім у будь-якій точці планети. Перебіг та самі військові події можна аналізувати чи синтезувати з тим, щоб оперативно прийняти відповідні рішення.

Новим і якісним зрушенням у веденні війни є нова військова техніка та озброєння, які роблять можливим ведення бойових дій, операцій у зовсім інший спосіб, аніж це було у попередніх війнах ХХ ст. чи недавніх військових конфліктах. Потужні новітні військові технології, які раніше були доступними лише наддержавам, значно подешевшали і стали більш досяжними для інших країн. З іншого боку, надзвичайно критичне становище нашої країни сприяло опануванню цими та іншими досягненнями. Зокрема, Україна, її військово-промисловий корпус «у стислі терміни здійснив технологічний прогрес, щоб вистояти» — акцентував у своєму виступі 1 лютого 2025 р. Президент України В. Зеленський. Він указав на розробки в Україні різного виду дронів: морських, розвідувальних, дронів-камікадзе. До цього додається поступ у розробці вітчизняних технологій радіоелектронної боротьби (РЕБ) і у побудові роботизованих систем⁴¹.

Широка практика застосування ракетної зброї, безпілотників, бойових дронів, засобів РЕБ тощо фактично уможливили ведення безконтактною війни, досягати руйнування логістичної системи противника і важливих інфраструктурних об'єктів, тобто вражати об'єкти у глибокому тилу. Іншими словами, тил, фронт і безпосереднє бойове зіткнення (попередніх практик) мають у цій війні інше змістовне наповнення. Скажімо, що за вітчизняними даними за три роки війни Росія випустила по території

⁴⁰ Горбулін В., Бадрак В. Російська війна проти України. Як нарешті розірвати чотирихотрічне замкнене коло. Київ : Брайт Букс, 2024. 302 с.

⁴¹ Зеленський запросив Рубіо у Київ після його заяви, що війна відкинула Україну на 100 років назад // Укрінформ. 2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3955581-zelenskij-zaprosiv-rubio-u-kiiv-pisla-jogo-zaavi-so-vijna-vidkinula-ukrainu-na-100-rokiv-nazad.html>

України понад 10 тисяч ракет та більше як 13 тисяч дронів⁴². Сили оборони знищили, зокрема, 25 із 78 «Кинджалів», 406 із 843 «Калібрів» та 1176 із 1513 ракет Х-101/Х-555. Загалом, за даними газети The Times, із 30 найбільших нафтопереробних підприємств Росії українські дрони вже атакували 20 підприємств⁴³.

Тил, фронт і безпосереднє бойове зіткнення мають інше змістовне наповнення. Нові спроможності надають можливостей до якісних змін не тільки оперативних, але й стратегічних вимірів планування (поєднуючи з комбінованим використанням гібридних інцидентів) та втілення бойових операцій самих різних локацій.

Нових вимірів та якостей нашої боротьби з ворогом додає те, що Україна, її керівництво, вітчизняна дипломатія зуміли сформувати потужну проукраїнську коаліцію широкого кола демократичних держав євроатлантичного ареалу. Офіційному Києву надають не лише політико-дипломатичну, фінансову, соціальну, але й надто важливу і потужну військово-технічну допомогу. Навколо України сформувалася міжнародна коаліція на чолі зі США та західними союзниками — понад 60 країн світу, які у форматі «Рамштайн+» надавали тією чи іншою мірою військову допомогу нашій країні.

Аналіз основних тенденцій сучасного розвитку воєнно-політичних подій на континенті та стратегічних прагнень України виразно свідчать про те, що уже сьогодні формується нова структура європейського та світового устрою, дієвим чинником якої має стати офіційний Київ. Глибокий аналіз протистояння ворогу свідчить про те, що як і у далекі козацькі часи XVII–XVIII ст., Україна, захищаючи свій вибір на шляху до свободи, протистоїть загарбникам іншої цивілізації. Відтак сьогодні лінія протистояння ліберальної демократії євразійській автократичній системі перемістилася із західного на східний кордон нашої держави.

Глибокий аналіз та прогноз воєнних подій у російсько-українській війні доводить, що уже тепер закладається фундамент нової структури

⁴² Колесниченко Т. Мільярди доларів за тисячу днів. Скільки Росія витратила на повітряні атаки України (інфографіка) // Радіо свобода. 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/infographics-obstrily-1000-dniv/33209500.html>

⁴³ Бондар Г. The Times: Україна змінює хід війни масованими ударами дронів по Росії // УНІАН. 2025. URL: https://www.unian.ua/war/the-times-ukrajina-zminyuye-hid-viyni-masovanimi-udarami-droniv-po-rosiji-12905970.html?utm_source=ukrnet_news#goog_rewarded

європейського і світового устрою. Наша держава спроможна стати дієвим чинником нового устрою на континенті та світі. Це стосується утвердження безпекового переоблаштування Європи та набуття Києвом статусу притягального полюсу глобальної економічної та геополітичної системи, зокрема у період відбудови. Відтак, у відбудовчий період наша країна розраховує на значну підтримку міжнародного співтовариства, іноземного бізнесу тощо.

Україна, за умов успішного перелому у воєнних подіях, має перехопити попередній вплив та першорядність Росії і стати загалом притягальним та впливовим актором у Європі та на обширах пострадянського простору⁴⁴.

Проте, крайні місяці показують, що війна все більше набуває для нашої Батьківщини затяжного й виснажливого характеру. Це дає підстави не виключати небажані крайнощі та непередбачуваність перебігу подій, особливо з урахуванням результатів президентських виборів у США. З іншого боку, це слугує імперативом домагатися стратегічного впливу та змін у протистоянні шляхом залучення до глобальної участі неодмінно впливової групи світових гравців або принаймні відчутно переважної більшості й консенсусу проукраїнських дій.

Перспективи й зміни ставлять перед Україною нові вимоги до теоретичного осмислення цих стратегічно важливих напрямів та посилення діяльності вітчизняної дипломатії, перед якою стоїть головне завдання: сформувати міцну та потужну коаліцію союзників, які допомогли би приборкати агресора, спонукали б його до переговорів та дипломатичних кроків. Для цього слід враховувати як сильні, так і уразливі сторони бажаних союзників України, виходити не з декларацій, а з відповідних розрахунків, можливого збігу, зближення національних економічних, бізнес інтересів тощо. Важливо точніше з'ясувати, хто із сусідів, великих країн зацікавлений у створенні сильної Української держави.

Також необхідним завданням є аналіз і врахування можливостей, спроможностей ворожої держави. Тут не слід допускати поверхневого оцінювання чи шапкозакидництво щодо її розпаду тощо. Ворог має великий запас міцності, значні переваги, потужні дипломатичні та інші відносини з цілим колом великих (і не дуже великих) країн.

⁴⁴ Кудряченко А. І. Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945–2020 рр.) (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 11 січня 2023 р.) // Вісник Національної академії наук України. 2023. № 3. С. 62.

Тож українська дипломатія має проявляти хист, системність та професійність в опрацюванні чутливих питань не лише з нашими союзниками і партнерами, а й з більшістю, якщо не з усіма прихильниками російської держави. Форма роботи має бути здебільшого закритою та на двосторонньому рівні, слід скористатися традиційними дипломатичними каналами та можливостями, які ці канали надають. Інтереси справи вимагають від українських дипломатів наполегливості, завзятості та використання кращих професійних якостей. Вся ця потужна робота має бути не на показ, не на медійний простір, а на конкретний результат.

Поеднання вітчизняних спроможностей та потужне залучення впливових глобальних партнерів, широкої проукраїнської коаліції держав покликані сприяти досягненню перемоги над ворогом. Тим самим це буде значним кроком у вимірах всесвітньої військової історії на сучасному етапі поступу.

1.4. СВІТ ДЕМОКРАТІЇ І СВІТ АВТОКРАТІЇ: КОЛІЗІЯ НАРАТИВІВ (культурологічний поворот)

Перша чверть ХХІ ст. продемонструвала / довела можливість відновлення / актуалізації шовіністичних імперських амбіцій РФ, що породило стан екзистенційної небезпеки для демократії в Європі та стало каталізатором автократичних настроїв у світі. Сучасна війна московитів проти України, будучи цілеспрямованою на знищення української нації, культури і держави, — ексцес міжнародного ладу і міжнародного права, встановлених після Другої світової війни — відкинула світ до доби фашизму. Демократії випало самопереозначитися заради подолання пандемії заперечення народоправства як джерела свободи, врядованого «іменем народу, силами народу і для народу»⁴⁵. Європейський колективний спротив модерній імперській тиранії розкриває особливий зміст волі до свободи через пошук сучасних аргументів та віднайдення нових дефініцій у визначенні термінології концепції протидії «новому обскурантизму» (лат. *obscurans* — «той, що затемнює»), носії якого створюють / послуговуються ідеологією Темного просвітництва. Так, московсько-кремлівський обскурантизм, представлений концепцією «русского мира», захищає реакційні ідеї та дії, відсталість («скрепи»), мракобісся («домострой»), заперечуючи науку, динаміку розвитку суспільства, зокрема право останнього на самоорганізацію.

Сутності «нових обскурантистів» відповідає і нове мракобісся апологетів кремлівського і сирійського диктаторів — номінантів автократичної ідеології. Застереження співвітчизникам щодо майбутнього США у разі добровільної відмови від відданості розуму, раціональності та неупередженому мисленню висловив у 1995 р. американський астрофізик доктор Карл Саган у книзі «Світ, повний демонів: наука як свічка в темряві». Цією книгою Володар Пулітцерівської премії та статусу «Великого американця» нешаблонно означив підсумок власного наукового досвіду щодо спростування псевдонаукових теорій, що тривалий час пропонувалися суспільству як результат серйозних досліджень: «У мене є передчуття Америки за часів моїх дітей або онуків — коли Сполучені Штати будуть економікою

⁴⁵ Авраам Лінкольн // Інавгураційні промови Президентів США. Харків : Фоліо, 2009. С. 119–129.

послуг та інформації; коли майже всі ключові виробничі галузі перейдуть до інших країн; коли величезні технологічні потужності будуть у руках далеко не всіх, і ніхто з тих, хто представляє суспільні інтереси, не зможе навіть зрозуміти проблеми; коли люди втратять здатність встановлювати свій власний порядок денний чи зі знанням справи піддавати сумніву тих, хто перебуває при владі...»⁴⁶.

Злиття псевдодуховності з політикою демонструє моральний хаос та відхід від найглибших американських принципів щодо позитивного впливу тандему логіки й розуму на становлення вдалого уряду, як і дебатів, заснованих на фактах, а не на містичній харизмі. Прихильники нового обскурантизму в Білому домі порахували застарілими демократичні ідеали засновників Америки, які позиціонували себе людьми Просвітництва. Замість того, затяти амбіційні популісти публічно просувають в життя принципи кастократії (англ. kakistocracy від дав.-гр. κάκιωτος «найгірший» — система управління, яка перебуває під орудою найгірших — найменш кваліфікованих або найаморальніших членів суспільства). Атмосферу беззмінної какофонії суперечливих звісток руйнівників традицій британський філософ Майкл Джозеф Оукшотт описав як порожнечу, де відсутнє верховенство закону і яку може заповнити «автор» шокуючої історії. *«Правова держава не випікає хліба, вона не здатна розподіляти хліб чи рибу (у неї їх немає), вона не може захистити себе від зовнішнього нападу, але вона залишається найбільш цивілізованою і найменш обтяжливою концепцією держави, яку тільки можна собі уявити»,* — стверджував «самотній нігіліст»⁴⁷ (*курсив — І. К.*).

Пророки «нового мракобісся» відмовляють людині у праві на свободу, освіту, голосування, саме життя (технофашизм), чим апіорі стверджують права російського фашизму. Шлях дискредитування лібералізму і свободи в світі торують автократи Китаю, РФ та деяких країн Європи у співдії з республіканцями MAGA⁴⁸. Руйнування наявних демократичних інститутів

⁴⁶ Саган К. Світ, повний демонів. Наука як свічка у пітьмі / Пер. з англ. М. Климчук. Харків : КСД, 2023. 384 с.

⁴⁷ Oakeshott M. The Politics of Faith and the Politics of Scepticism. New Haven : Yale University Press, 1996. 139 p.

⁴⁸ Applebaum A. The New Rasputins: Anti-Science Mysticism is Enabling Autocracy Around the Globe // The Atlantic. 2025. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2025/02/trump-populist-conspiracism-autocracy-rfk-jr/681088/>

стало захопливим як для нових ультраправих, так і для старих ультра-лівих, злиття (певною мірою) концепцій яких спрямоване на дестабілізацію існуючих систем і радикальну соціальну трансформацію заради здобутку постполітичної сингулярності через технологічні зміни, означену Ніком Ландом поняттям — акселераціонізм. Бажання подолати соціальні антагонізми через деполітизацію суспільства та телеологічний опис історії наражає постіндустріальне людство на самознищення через світову катастрофу (екологія, війна) та ситуацію «агресивного ставлення до світу». Так, відверта війна автократії проти демократії проявила себе у потузі повернути хід історії в минуле — відновити тиранію СРСР, чим апостеріорі довела зіткнення двох світів, протилежних за визначенням.

Отже, доля людства визначається обранням моральних контекстів легітимації світоглядного, ідеологічного, культурного та політичного плюралізму або визнанням правомірності *mainstream* в історії ідей. Пошук нових можливостей для відкриття нових ресурсів у вирішенні практичних проблем, як результату прискорення темпу цивілізаційного процесу, зосереджується на культурологічному повороті, заснованому на розширенні можливості комунікаторів. Культура тут розглядається як змістовний складник предмету дослідження у визначеному тематичному полі пошуку через віднайдення нових можливостей у поєднанні різних дискурсів задля відкриття новітніх ресурсів для вирішення практичних проблем людини і людства. Отже, наративи змінюються, а культурологічний поворот створює умови для осмислення філософії культури і філософії освіти як різноманіття відокремлених практик, здатних генерувати тексти, значення, символи, що наповнюють сенсом людське самовираження в публічних та приватних соціокультурних просторах.

Переведення антиукраїнського курсу РФ у фазу відкритої експансії та повномасштабної збройної агресії акцентувало важливість і доцільність комплексу культурологічних об'єктів системного наукового осмислення дослідниками Інституту культурології НАМ України, зокрема:

- культурних практик самоорганізації суспільства України у протидії агресії РФ, що дозволяє концептуально обґрунтувати стратегії їх модернізації як інтелектуального ресурсу та теоретичної основи наукового визначення базових тенденцій соціокультурного розвитку України в умовах європейської інтеграції та новітніх глобальних трансформацій;

- вітчизняна мистецька освіта та її трансформації в умовах війни відповідно до завдання становлення громадянського суспільства, формування нового способу мислення, світоглядних принципів та морально-етичних міркувань щодо природи трансформації людини в процесі такого становлення як цілісної особистості (якими мають бути відповідні філософсько-культурні практики, який творчий потенціал може бути реалізований у нових смислових горизонтах тощо), зокрема щодо встановлення особливого значення професійної діяльності суб'єкта культурної дипломатії для створення позитивного іміджу України на міжнародному рівні та в процесі консолідації суспільства України в контексті державної стратегії розвитку культури;

- цілісна модель національної культури та створення «картосхеми» «спільного і унікального» в українській історичній та національно-культурній ситуації на тлі інших «національних» версій світу, що вибудовує вітчизняний «пейзаж» як центральну ідеологічну основу всієї подієвості феномену, що дозволить науковцям, суспільству, державним діячам України мати глибше і повніше бачення цієї моделі, ролі культури у сталому розвитку України, факторів, що сприяють/заважають реалізації цієї ролі; засобів державної культурної, інформаційної, економічної політики, здатних допомогти реалізації перших і зменшити негатив других, чим сприяти розширенню доступу суспільства до надбань культури, конструктивному використанню культурного різноманіття і національної культурної спадщини в інтересах сталого суспільного розвитку;

- мотиваційні контексти причин війни РФ проти України, що пов'язані із запереченням РФ держави України як історичного-політичного-культурного суб'єкта, актуалізували значимість семантики архаїчних символів, орнаментів та множин знаків у розкритті закономірностей становлення культури як духовного стрижня, що єднає етнос, а в наш час і націю. Порівняння структури символів, властивих виробам трипільців, зі структурами символів подільських рушників засвідчують неперервність духовної традиції на теренах України, що актуалізує необхідність дослідження семантичного аспекту символіки української народної культури, зокрема орнаментів, спрямованого на показ самобутності нашого народу та на ствердження його національної самосвідомості, що розширює знання щодо становлення нашої ідентичності;

- виявлення та втілення в текстах культури утвердження європейської ідентичності українства, створення методологічного апарату для узагальнення надбань історичного дослідження української культури та підготовки методологічної основи синтетичного підходу до висвітлення мистецької історії, що наперед передбачає звернення до розмаїття кодів, насамперед історичних, зумовлених стилістичним розмаїттям українського спадку (від архаїки до Середньовіччя та від бароко до нової сучасної культури) — слугує протидії фальсифікаціям ідеологів «русского мира» щодо української історії і культури та її значення / ролі у світовій культурі;

- дослідження новітніх підходів, сутності, форм, перспектив, новацій пам'яткоохоронної діяльності (через призму національного та зарубіжного досвіду) в умовах війни і післявоєнної відбудови доводить необхідність захисту національних пам'яток як матеріальної основи української нації, що продиктована історичним негативним досвідом привласнення Московією артефактів української ідентичності та потребою в науковому обґрунтуванні шляхів для відновлення та подальшого збереження пошкоджених об'єктів культурної спадщини з метою введення їх у суспільну форму споживання та науковий дискурс національної та світової спільноти;

- інтеграція знань про особливості культури макрорівня та мікрорівня з уявленнями про культуру як про базовий інструмент гармонізації світу (соціальний статус митця, культурне споживання, етична і естетична цінність культури), а також, запитом на об'єктивну наукову оцінку перспектив українського культурного продукту в участі у глобальних і локальних ринках, враховуючи геополітичний контекст і суспільний запит. Особливо важливим є аналіз змін, викликаний військовою агресією РФ проти України, що потоншила кригу фінансової впевненості культурно-мистецького середовища, оприлюднивши масштаби економічних і виробничих відносин при створенні і промоції культурного продукту.

Вивчення проблеми демократія vs автократія набирає конфігурації мобілізуючого наративу для стратегії культурної політики України, спрямованої на деколонізацію європейського знання про епістемічний статус України в контексті московських фальсифікацій та створення герменевтичної перспективи для суспільства України. Значиму роль у подоланні наративів російської / радянської / рашистської імперій в сучасній інформаційній війні може відіграти запровадження в межах ООН-ЮНЕСКО Міжнародного року української енциклопедистики.

1.5. «СВОЇ» Й «ЧУЖІ» У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ: ГЛОБАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Проблема ідентифікації суб'єктів війни не є новою⁴⁹. Протягом століть агресивні держави чи не завжди зверхньо ставилися до країн-жертв, зазвичай задовго до нападу фальшували на свою користь їхню історію, творили негативний імідж, викривлено інтерпретували місце та роль у геополітичному (чи регіональному) просторі. У такий спосіб готували «моральне підґрунтя» для виправдання своїх загарбницьких дій, зазвичай протизаконних із погляду міжнародного права. Війна, що її РФ розпочала проти України у 2014 р., і яку справедливо називають гібридною, цілком підтвердила цю традицію. Ба більше, агресор істотно «відкоригував» її з огляду на теперішні реалії глобалізованого світу, справді революційні за глибиною й наслідками процеси цифровізації суспільства⁵⁰. У цій війні повною мірою виявилася також великодержавна політична культура північно-східного сусіда України.

Якщо керуватися звичним підходом до визначення, хто «свої», а хто «чужі» у цій війні, то відповідь можна окреслити так: демократична країна Україна чинить спротив авторитарній (диктаторській) Росії, що без будь-якого приводу напала на неї. Відповідно, крім захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, цей опір є спротивом посяганням на національну гідність, права людини, зрештою — це відсіч будь-яким формам дискримінації. При цьому загальний вектор протистояння лишається незмінним із часів «холодної війни»: Схід – Захід. Згідно з такою логікою, місце України в нинішньому геополітичному просторі справедливо визначаємо євроатлантичним демократичним співтовариством, що покликане гарантувати їй безпеку, збереження національної держави. Парадоксально чи ні, але на сьогодні ця модель пояснення «свої» / «чужі» виглядає малопродуктивною.

Першою тріщиною щодо її ефективності став сумновідомий Будапештський меморандум 1994 р., коли гарантії безпеки були задекларовані,

⁴⁹ Текст підготовлено в рамках виконання держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

⁵⁰ Коваль І. Путин врал, что войны с Украиной не будет. Хронология обмана // Deutsche Welle. 2022. URL: <https://www.dw.com/ru/putin-vral-cto-voyny-s-ukrainoj-ne-budet-hronologija-obmana/a-60904218>

але не забезпечені, причому, як тепер бачимо, не лише агресором. Не можна сказати, що запевнення в підтримці проігноровані абсолютно, і українці не втомлюються дякувати своїм західним партнерам за суттєву всебічну допомогу, проте вона явно недостатня.

Отож, російсько-українська війна є гібридною. Інформаційний та дипломатичний складники в ній стягнули, а десь і перевершили покажчики війни конвенційної⁵¹. Навіть дріб'язкові зусилля чи їхня імітація з боку агресора тепер супроводжуються публічними заявами, інтерв'ю, брифінгами, постами в соціальних мережах, новинними блоками. Медійні образи кремлівських політиків та пропагандистів мають власну «життєву траєкторію». За цих умов царина (само)ідентифікації суб'єктів війни вийшла за, так би мовити, «природні» межі й перетворилася на невід'ємний компонент протистояння. Усе зазначене актуалізує проблему «свої» / «чужі», причому не лише з погляду поточного моменту, а й перспективи. Доцільність її мотивує також та обставина, що наближення довгоочікуваного миру не знімає з порядку денного конфлікт ідентичностей, який лишається прийдешнім поколінням у вигляді «сумної спадщини».

Проблема «свої» та «чужі» у цій війні є відображенням певного історичного парадоксу. Річ у тім, що раніше (приміром напередодні Першої та Другої світових воєн) суб'єкти протистояння попервах визначалися зі своїми ворогами та союзниками, а вже тоді розпочинали бойові дії. Тут же інакше: інформаційно Кремль вдався до агресії, що називається, «без оголошення» і перших, і других. Коли, зокрема, озвучував фальшиві причини вторгнення 24 лютого 2022 р., відразу переклав провину на своїх супротивників. Ще й пригрозив: хто втрутиться — тому буде непереливки. Зі свого боку все презентував максимально «миролюбно», і навіть жертву агресії — Україну — подав як «свою». Такою б, вочевидь, вона і стала, якби не чинила спротив. Кажучи інакше, було використано гібридну модель війни, що її на сьогодні можна вважати класичною.

Погляньмо уважніше на сутність цього феномену: ні власне війни, ні агресії нібито немає, їх, відповідно, ніхто «не починав». Для прикриття своїх справжніх намірів заборонено вживати слово «війна», однак запроваджено «нейтральний» термін — «СВО» (синхронно: «конфлікт», «криза» тощо). Що ж натомість? Є нібито «братній народ», який має капітулювати

⁵¹ Bilal A. Russia's Hybrid War Against the West // Nato Review. 2024. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles-/2024/04/26/russias-hybrid-war-against-the-west/index.html>

(фактично — бути колонізованим). Якщо ж ні, то стане ворогом, причому чи не найбільшим⁵². Парадоксальність ситуації не лише в її облудності й жорстокості, а й у тому, що ми вже маємо досвід двозначного ставлення Кремля до минулого. Згадаймо, як у 1990-х рр. він пропагував позитивне ставлення до умовно «чужих» ветеранів Вермахту й укрив негативне до «своїх» — вояків УПА, що зримо шкодило українським інтересам. Тепер же, у випадку опору, українці підлягають знищенню, депортаціям, репресіям. «Нацистами» окупанти початково ідентифікували лише ту частину суспільства, яка чинила спротив, а надалі так почали називати всіх громадян України (крім, зрозуміло, відданих Кремлю колабораціоністів).

Загалом така модель ведення загарбницької війни потребувала від агресора впровадження своєрідного know-how — перекладання відповідальності за власноруч організовану бійню, масове знищення людей та руйнування на жертву нападу. При цьому окупант переслідував кілька стратегічних цілей, але передусім таку: за будь-якого сценарію війни гарантувати собі місце серед країн-переможців (звідси тактика «зелених чоловічків» тощо). Саме з цієї метою до уваги було взято й прогнозовану спецслужбами РФ реакцію світового співтовариства на початок агресії.

На наш погляд, окреслена поведінка Кремля значною мірою мотивована (й може бути такою пояснена) процесами глобалізації. З цього приводу член-кореспондент НАН України В. Сіденко справедливо зазначає, що сучасна глобалізація «постає як процес зростаючої взаємодії різних за своїм змістом і формою національних систем суспільних цінностей зі створенням передумов для початку формування нової цілісності — глобальної системи цінностей. Хоча цей процес перебуває лише на початковій стадії і є досить неоднозначним та суперечливим»⁵³. Настільки суперечливим, що фахівці наважуються окреслити лише його загальну характеристику: надзвичайну динамічність і непередбачуваність. Коли ж заводять мову про «істотні перетворення», «нові цінності», «(не)звичні ідентичності», то, як правило, поводяться вкрай обережно, адже спрогнозувати тут щось бодай на коротку перспективу досить важко.

⁵² DISINFO: Ukrainian Nazis Eliminate Ukrainian Soldiers Without Trials // EU vs Disinfo. 2023. URL: <https://euvdisinfo.eu/report/ukrainian-nazis-eliminate-ukrainian-soldiers-without-trials/>

⁵³ Сіденко В. Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей // Український соціум. 2014. № 1. С. 7–21. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2014/01/7-21_no-1_vol-48_2014_UKR.pdf

Тривогу викликає та обставина, що майже неможливо визначити алгоритм змін і, відповідно, поведінки основних геополітичних гравців. Зрозуміло лише, що саме їм випало брати безпосередню участь у «істотних перетвореннях». Кажучи предметніше, урятувати РФ як геополітичне (імперське) утворення без серйозних жертв не вдасться. До таких можуть потрапити відмова (бодай часткова) від демократичних норм, цінностей, стандартів комунікації та співробітництва, а, можливо, здача агресору окремих країн (регіонів) свого традиційного впливу.

Отож, маркування «свій» / «чужий» постає водночас і тактикою, і стратегією війни. Зазначимо, що тримати стратегічну ініціативу будь-якою ціною є ключовим алгоритмом путінського плану загалом (звідси неймовірно важлива роль пропагандистських медіа, підконтрольних соціальних мереж), ведення бойових дій зокрема. Навіть перебуваючи на межі економічного (чи якогось іншого) банкрутства, кремлівські можновладці публічно «тримаються бадьоро». Що й говорити про нахабні манери поведінки їхніх представників у різних міжнародних структурах, на телебаченні тощо. Маючи «необмежений» кредит довіри (терпіння, мовчання, відтак усвідомленої чи ні підтримки) населення РФ, а фактично — колись завойованих народів, Москва виглядає краще «стратегічно підготовленою» до ведення війни, аніж у багато разів потужніші за неї країни Заходу. Тож, аби вистояти, демократія, як світова система, має демонструвати подвійну згуртованість, чого поки що не спостерігаємо.

Складність якраз і полягає в тому, що глобалізація об'єктивно потребує більш гомогенного світового інституційного простору. При цьому, на думку, Ф. Фукуями, вона «не запитує», хочеш бути разом із іншими чи ні, а «діє», причому вповні безцеремонно⁵⁴. Звідси повернення до політики ізоляціонізму США чи іншої держави (блоку, союзу) в його традиційному розумінні було б виявом авантюризму⁵⁵.

Одним із критеріїв поділу на «своїх» і «чужих» є, безперечно, ідентичність, яку зазвичай називають національною. Мова йде про відчуття приналежності людини до певної нації / держави, без якої вона не може бути собою. При цьому сенс самої нації варто розуміти як уявлення чогось

⁵⁴ Economic Globalization and Culture. A Discussion with Dr. Francis Fukuyama // Pratlclif. com. URL: <https://pratclif.com/fukuyama/-fukuyama.htm>

⁵⁵ Global Risks 2011, Sixth Edition. Geneva : World Economic Forum, 2011. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2011.pdf

«цілісного цілого», що представлене способом життя, традиціями, культурою, мовою. Три роки тому, аби впоратися зі смертельною загрозою російського повномасштабного вторгнення, українці спромоглися піднятися над ідеологічними розбіжностями та політичними чварами. Але настає час, коли їхня доля пріоритетно вирішується не на полі бою. І навіть звичні посилення на авторитет Збройних сил України вже не є такими доречними, позаяк великою мірою відповідальність лягає на «рядових» громадян, а передусім — політичні еліти. Гасло «Україна — понад усе!» стає ще актуальнішим, водночас, новий стан справ, невідома раніше конфігурація відносин із окупантом додатково зобов'язує всіх і кожного (зокрема й тих, хто побували під тимчасовою окупацією) до «правильного» вибору поведінки⁵⁶.

Роль еліт зростає незалежно від того, розмірковуємо, вибираємо, приймаємо ми рішення в площині глобальній чи національній. Це логічно й прогнозовано, лише додамо, що в Україні так було й до війни, але в умовах мирного часу добитися «зрушень ментальності» у людей не вдавалося. До війни, що розпочалася 2014 р., еліти лишалися «чужими» у розумінні соціальному (соціально-політичному) й лише опосередковано — національному. Натомість гарантування безпеки, запобігання катастрофі може бути ефективним виключно в контексті національному, державному. Очевидно, що час, обставини глобалізованого світу, якими вони постають сьогодні, потребують принципового перегляду існуючих підходів, наслідком чого має стати нове відчуття / бачення, насамперед «свого».

Українським елітам доводиться відповідати на багато питань, зокрема й те, що так турбує окремих західних політиків: як «зберегти обличчя» росіянам? Це є серйозним викликом, бо маємо достатньо підстав вважати, що воно, те обличчя, радикально не зміниться — «любовь к Родине» породжуватиме нові хвилі агресивних устремлінь північно-східного сусіда. Тож війна за ідентичність триватиме надалі й розгледіти перспективи її перебігу та можливого завершення поки що складно.

Усе сказане підвищує інтерес до наукових знань історії, спонукає творити й популяризувати їх активніше. Пригадаймо, для прикладу, як під час Другої світової війни в усіх тилових радянських містах були розвішані плакати «Убей немца!». Зважмо, не фашиста, нациста чи гітлерівця, а саме

⁵⁶ Присяжнюк Ю., Масненко В. Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації // Українські історичні студії. 2023. № 13/55. С. 272.

німця. Згодом, коли після завершення війни політична кон'юнктура змінилася, акценти було зміщено: замість «німців» кремлівські ідеологи зобов'язують усіх вживати новий пропагандистський міф — «німецько-фашистські загарбники».

Для нас важливіше з'ясувати сутність іншого історичного міфу — про «братерство» українців і росіян. Причина його живучості двояка: по-перше, прагнення Москви зберігати й зміцнювати свою імперську ідентичність; по-друге, її ж пріоритетне бажання щоразу використовувати задля цього українців — для реалізації амбітних планів їм відведена роль «універсальних донорів». Певною мірою ключовим тут є синтезований термін «русские», який, окрім власне великоросів, означає «спільну» для росіян, українців, білорусів назву. Саме друге значення покликане російщити українців чи, щонайменше, тримати їх у полоні національної невизначеності. Сьогодні ракетами, КАБаами та дронами агресор намагається нав'язати всім людям доброї волі цей алгоритм мислення й дій.

Увесь світ росіяни страхають «бандерівцями», «фашистами», «нацистами», але насправді бояться вони не їх, а власної безпорадності, адже чи не всі їхні імперські цінності («духовные скрепы») або крадені, або сфальшовані. Складається враження, що без військової експансії їм просто не вижити, а чи зможуть вижити з нею — покаже час. За три останні десятиліття в Україні виросло молоде покоління, яке не знає радянсько-комуністичного минулого. Це додає оптимізму. Але проблем вистачає, бо не всі ще збагнули очевидного — відчувати себе українцем «без кордонів», то найкращий варіант самоідентифікації⁵⁷.

Глобалізація кидає виклик фактично всьому, що його можна узагальнено назвати «планетарним порядком». Відтак випробовує вона й національно-державний устрій, який багато років служив своєрідним «стабілізуючим механізмом» усьому світовому співтовариству. Глобалізаційна «атака» лише розпочалася, але її наслідки вже видно: багато з того, що раніше вважалося однозначним, надійним і чи не вічним, тепер таким не виглядає. Зближення всіх з усіма підважило роль / значення навіть такої «міцної» безпекової структури як НАТО. Про ООН і говорити немає чого — вона деградувала на очах. Зростає недовіра до найпрестижнішої міжнародної премії Nobel Prize. Ми стали свідками того, що звертатися, апелювати до багатьох міжнародних

⁵⁷ Присяжнюк Ю. Українці й пастки ідентичності // Черкаський край. 2022. 18 лютого. С. 4. URL: <https://kray.net.ua/tochka-zoru/ukrayinczi-j-pastky-identychnosti/>

інстанцій малоперспективно. Деякі з них самі підтримують агресора. Знайти порозуміння можна не там де діють правила, а виключно, де панують інтереси, тобто тактика домінує над стратегією, персональні («сімейні») домовленості — над правовими нормами й традиціями. Сьогодні Європа для України лишається (принаймні, потенційно) чи не єдиним надійним і достатньо потужним, аби виконати свою місію, союзником.

Насамкінець звернемо увагу, що для подальшого аналізу цієї проблематики увагу доцільно зосередити на щонайменше кількох складних пізнавальних вузлах. Один із них — віковий. Лідерам Росії й Білорусі, які розв'язали війну з Україною, уже за 70. Новообраний президент США, котрий взявся «дати мир» жертвам війни за їхній же рахунок, ще старший. Чи варто чекати від цих людей мудрих рішень? Питання радше риторичне, аби не сказати наївне. Усе, що ми спостерігаємо, свідчить про неготовність лідерів найбільших держав світу міркувати масштабами глобалізованого світу демократично. Чітко простежується інша динаміка: використання нових можливостей для максимального забезпечення власних національних (як імперських) чи взагалі приватних інтересів. Таке враження, що «політики у віці» намагаються використати глобалізацію в її нинішньому вигляді для втілення заповітних мрій прожитого ними життя.

Світове співтовариство, як воно сформувалося на початок ХХІ ст., включно з механізмами напрацьованої впродовж другої половини ХХ ст. системи колективної безпеки, виявилось багато в чому безпорадним перед викликами нової хвилі глобалізації. Історіографія цього питання видається нам дещо однобічною, позаяк абсолютна більшість фахівців у цій царині знань надто багато уваги приділяли економічній компоненті (з неї, як правило, розпочинали аналіз), проте явно недооцінювали чинник політичний, що розвивався десь у взаємодії, але часто — за власним сценарієм.

До початку сучасної хвилі глобалізації РФ (як геополітичний простір) так і не змогла ввійти в рамки національного самовизначення. А втім, як імперія, вона й раніше була до певної міри глобалізованою, зрештою, лише такою й могла існувати. Розпад СРСР у 1991 р. став черговим іспитом на її самозбереження, який Москва та підкорені неї в різні історичні епохи народи (захоплені території), мали або успішно здати (аналогія з більшовицьким експериментом у 74 роки тут простежується цілком однозначно), або зникнути як геополітичне утворення. З огляду на останні тенденції нав'язування свого варіанту подальшого розвитку провідним політичним

центрам світу, можна стверджувати, що шанси на подальше існування вона не втратила, хоча й перебуває в стані підвищеної турбулентності, що само по собі таїть очевидні ризики, приховані пастки. Водночас, нещодавно оприлюднені американським президентом Д. Трампом слова про те, що він «любить росіян» (фактично – убивць), є токсичними для всього демократичного світу, позаяк у цьому разі він свідомо обмежує перспективи вільного розвитку цілого євразійського регіону.

Для України вибір між «своїми» й «чужими» має позначатися певними табу й, головне, більш прагматичними, ніж приймалися раніше, рішеннями. У стратегічному контексті це означає, що цей вибір, по-перше, не може бути лімітований вузьконаціональним («хуторянським») масштабом, кажучи інакше, Україна повинна відбуватися виключно як невід’ємна частина глобалізованого світу; звідси, те єзуйтство, що їх нині чинять деякі сателіти Кремля, нехай вони й належать до НАТО та ЄС, не варто брати в розрахунок узагалі.

По-друге, попри чинну чи ймовірну світову кон’юнктуру, Росія на-завжди (до моменту її розпаду, бо варіанти демократичної трансформації у цьому випадку неможливі) перетворилася для українців на «державу-ізгой»; завдання щодо забезпечення цього алгоритму дій має перебувати у сфері відповідальності держави (включно з місцевим самоврядуванням), політичних та інтелектуальних еліт, громадянського суспільства.

По-третє, українська дипломатія, як і політика держави загалом, покликані забезпечити Україні статус незмінного й активного суб’єкта міжнародних відносин. По-четверте, радикального перегляду потребує внутрішня політика, що має бути спрямованою на забезпечення довготривалого розвитку країни; у цьому контексті пріоритетними з погляду безпеки повинні стати питання знання (популяризації) України (її історії, культури), використання землі та корисних копалин (як стратегічного національного «капіталу»), усебічного розвитку морських комунікацій тощо.

Загалом проблема «своїх» / «чужих» у гібридній війні є мінливою, а її вирішення потребує як ефективних тактичних маневрів, так і головно — добре продуманих стратегічних дій. З огляду на останні події на конвенційному, інформаційному та дипломатичному фронтах, для українців своєрідним маркером ідентифікації «чужих» є слова «Україна повинна...», натомість «своїх» — «Ми були й лишаємося разом».

1.6. КАТОЛИЦЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ МЕДІАПЛАТФОРМИ: ПРОРОСІЙСЬКІ ОЦІНКИ ВІЙНИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН

Укладання томів «Великої української енциклопедії» та заповнення порталу e-BUE — лише частина нагальних завдань Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» в умовах війни. Вагомим складником є інформаційне протистояння ворогу, ведення хроніки війни, заходи з реалізації політики пам'яті, мовної політики тощо, зокрема й моніторинг світових енциклопедичних ресурсів про події в Україні, способи й наративи висвітлення російсько-української війни. Якщо попередніми роками у фокусі уваги були найвідоміші світські енциклопедичні ресурси: вебенциклопедії «Вікіпедія», «Британніка», «Ларусс», «Треккані», «Велика норвезька енциклопедія», «Польська інтернет-енциклопедія» тощо, то натеper не менший інтерес становлять конфесійні е-платформи. З-поміж них — вебресурси, сформовані навколо одного з найвідоміших у Західному світі релігійного енциклопедичного видання — англомовної «Католицької енциклопедії» (англ. «Catholic Encyclopedia»).

«Католицька енциклопедія» (тепер частіше відома під назвою «Оригінальна католицька енциклопедія», щоб відрізнати від подальших енциклопедичних проєктів, які зростали на її ґрунті), хоча й надрукована понад століття тому, дотепер не втрачає свого авторитету у богословських, наукових, освітніх колах, серед носіїв різноманітних дослідницьких інтересів, світоглядних уявлень, релігійних ідентичностей.

Перше видання в 15 томах було опубліковано в США, видавництвом Роберта Еплтона в Нью-Йорку, упродовж 1907–1912 рр. Уже наступного року видавець змінив назву на «Енциклопедичне видавництво» (англ. «The Encyclopedia Press»), випустив нову редакцію енциклопедії, а ще через рік (1914) побачив світ додатковий 16-й том із предметним покажчиком. У підсумку «Католицька енциклопедія» складається з 16 томів і двох додатків (випущених у 1922 р. і в період 1950–1958 рр.), містить близько 11,5 тисяч статей.

Кожну статтю укладав фахівець з теми: авторів добирали не за офіційним статусом в церкві та духовній ієрархії, а за визнаним науковим авторитетом; був задіяний науковий і богословський склад католицьких

коледжів, семінарій та університетів США, Канади, Англії, Ірландії, Шотландії, Австралії. Для об'єктивної репрезентації тогочасного життя Католицької церкви максимально залучили регіональні, місцеві структури: єпископи католицьких країн вибирали авторів для статей про свої єпархії (завданням яких було адекватне висвітлення історичних умов, політичних і соціальних обставин функціонування діоцезії, інституційних особливостей тощо). Капітули й глави чернечих орденів рекомендували, відповідно, авторів про свої згромадження. До співпраці також були запрошені релігієзнавці, католикознавці з провідних (некатолицьких) вишів різних країн, професори університетів, члени наукових товариств (при редакції діяв спеціальний штат перекладачів англійською). Той факт, що перелік авторів містить 1 452 імені укладачів із 43 країн світу, свідчить про Католицьку енциклопедію» як проєкт не просто міжнародного, але світового масштабу, що об'єднав значущі інтелектуальні сили. Не зайве згадати і про штат редакторсько-допоміжного персоналу (на додаток до головної редакційної колегії) — понад 150 осіб різного фаху (філологів, перекладачів, редакторів, художників, ілюстраторів, модераторів тощо), про який сучасні енциклопедичні видавництва не можуть і мріяти.

У підсумку постав компендіум, що прагнув охопити історію та сьогодення Католицької церкви, постаті релігійних діячів, усі головні поняття, ідеї, доктрини католицизму, його вплив на розвиток літератури, мистецтва, науки, кожна з галузей людських знань та діяльності. Йшлося не тільки про потужну церковну структуру, яка майже два тисячоліття впливала на життя цивілізації (як католиків, так і не-католиків), але й про нову форму репрезентації католицизму — всеосяжний і доступний виклад віровчення, відповідь на задавлені полемічні питання за принципом відсторонення від національних, політичних чи конфесійних упереджень та опертя на найсучасніші на той час дані науки. Наскільки цього вдалося досягти — тема окремого розмислу, але така мета була висунута укладачами, і задля її досягнення докладено чимало зусиль. Зазначимо, що «Католицька енциклопедія» стала одним із тих освітніх, інтелектуальних, духовних ресурсів, які виховували нове покоління католицького духовенства — натхненників і діячів руху аджорнаменто та творців події Другого Ватиканського собору.

1967 р. під егідою Католицького університету Америки видано нову версію енциклопедії («Нова католицька енциклопедія», у 17 то-

мах), яка, втім, зажила чимало критики. Попри її перевидання (2002 р.) та численні проекти створення католицьких енциклопедій різними національними мовами, саме оригінальне видання так і лишилося найбільшим, найповнішим, найпрофесійніше укладеним, а тому і найзапитанішим.

Інформаційно-технологічна революція дарувала енциклопедії нові форми буття. Згідно з американським законом про авторське право, всі праці, видані в США до 1923 року, є суспільним надбанням. Відповідно, як тільки з'явилися нові технологічні можливості, група добровольців від 1993 р. розпочала оцифрування оригінальної «Католицької енциклопедії», а вже за 2 роки її статті з'явилися в інтернеті та стали доступними на багатьох сайтах; за ними — онлайн-видання енциклопедії, а від 2014 р. користувачам пропонують також електронні книги.

Проте для аналітичного дослідження нам насамперед були цікаві онлайн-версії енциклопедії — придатні до оновлення, актуалізації інформації, реакції на злободенні події. Моніторинг англomовних ресурсів засвідчив, що такі онлайн-версії наразі існують у трьох модулях:

1) Ретельно оцифрований варіант усіх 16 томів «Католицької енциклопедії», тобто автентичний текст, відсканований та оброблений засобами програмного забезпечення, доступний для читання та копіювання, організований як електронна бібліотека-репозитарій («Catholic Encyclopedia Online Edition»);

2) Модернізовані онлайн-версії, які: а) удосконалені технологічно — уведено гіпертекст, тисячі навігаційних посилань, додано функції транскрибування, перекладу різними мовами та ін.; б) осучаснені змістовно — до статей додано нові актуальні коментарі, доповнення, примітки, правила цитування, новітня бібліографія (як-от на сайті «New Advent», який активно використовують автори ВУЕ)⁵⁸.

3) Інформаційно-комунікативні платформи, де текст енциклопедії — стрижнева опція, а поряд із ним і навколо нього існує цілий простір інтерактивного спілкування, запитань / відповідей, подкастів, відео, супутніх онлайн-журналів, інтерв'ю, новин, коментарів, навчальних матеріалів, катехизаційних курсів тощо.

⁵⁸ Див.: New Advent. URL: <https://www.newadvent.org/>

Такі енциклопедичні комунікативні медіаплатформи і стали майданчиками, на яких із посиланням на Магістеріум Католицької церкви та на енциклопедичні статті точиться полеміка навколо актуальних тем сьогодні, зокрема й щодо російсько-української війни.

Найвідомішою та найчастіше відвідуваною серед англomовних комунікативних платформ є ресурс «Католицькі відповіді» («Catholic Answers»⁵⁹) — найбільша база даних авторитетних відповідей і коментарів щодо католицького віровчення і практик, орган однойменної католицької медіаорганізації в США (позиціонує себе як незалежна, некомерційна), що існує з 1979 р. Власне саме вона свого часу й започаткувала процес створення технологічно модернізованого варіанту онлайн-версії «Католицької енциклопедії»⁶⁰. Натепер ресурс об'єднує широке коло експертів у галузях католицької доктрини, богослов'я, літургії, історії, біоетики, філософії, канонічного права тощо, презентує церковну ієрархію Сполучених Штатів Америки та Риму. Задекларована мета: «бути найнадійнішим і найдоступнішим джерелом для поширення, пояснення та захисту католицької віри через усі можливі медіа — від особистого контакту до інноваційних засобів масової комунікації»⁶¹.

Уважний перегляд контенту цього енциклопедичного порталу лишає дуже суперечливе враження. Жодного сумніву, що це не тільки інструмент якісної апологетики, але й, не меншою мірою, «якісної пропаганди». Наведемо кілька типових, повторюваних у різних інформаційних матеріалах наративів, дотичних до рецепції російсько-української війни. Прикметно, що самий термін на сайті трапляється рідко, головню у запитаннях читачів, тоді як у відповідях, статтях і коментарях йдеться переважно про «російсько-український конфлікт», «війну в Україні», «акт агресії та законної оборони», рідше — російське вторгнення в Україну.

Перший сюжет безпосередньо пов'язаний з католицькою оцінкою міжконфесійних відносин у Вселенському православ'ї у площині наслідків для українського православ'я. У своїх розмірковуваннях теолог

⁵⁹ Див: Catholic Answers. URL: <https://www.catholic.com/>

⁶⁰ The Original Encyclopedia // Catholic Answers. URL: <https://www.catholic.com/encyclopedia/about>

⁶¹ Why the World Needs Catholic Answers // Catholic Answers. URL: <https://www.catholic.com/about> (переклад тут і далі А. Апістової).

М. Лофтон вказує на те, що поряд із геополітичними, історичними складниками «війни в Україні» є й релігійний. Понад те, вживає термін «духовна битва за Україну»⁶². Але при уважному ознайомленні ця «духовна битва» тлумачиться у дуже специфічний спосіб — не як війна ціннісно-світоглядна чи екзистенційна, ідентичнісна, ментальна, або протистояння з «руським миром», а як війна за церковну юрисдикцію. Йдеться про те, що церковні розколи є закономірною й невідворотною проблемою Східних православних церков саме через їх історичну множинність та інститут автокефалії. Відсутність у православ'ї «джерела єдності та авторитетної структури», як-от Апостольський престол у Західній церкві («символ єдності та вищий арбітр» в усіх сперечаннях), та начебто позірна відсутність єдиного для Вселенського православ'я канонічного розуміння розколу має наслідком сумніви, яку саме з церков вважати розкольницькою, та ситуацію, коли східні патріархи вважають розкольниками одне одного. Звідси виснувано, що предстоятель Російської православної церкви патріарх Кирило, який перервав спілкування й відмовився від сопричасття з патріархами Константинополя та Александрії, має альтернативне ставлення до томосу про автокефалію, наданому Православній церкві України, позаяк вважає її дочірньою від Москви, а не від Константинополя, — посів таку позицію не тому, що ігнорує канони Вселенського православ'я, а тому, що таких загальноприйнятих канонів нібито не існує. Відсутнє не тільки канонічне розуміння розколу, продовжує теолог, а й спільне уявлення про конкретний порядок процедури надання автокефалії (прикметно, що ПЦУ неодноразово названо «Варфоломіївською церквою в Україні», з посиланням на те, що Вселенський патріарх Варфоломій «надав автокефалію групі українських кліриків, які утворили Православну церкву України»). Множинна й канонічно непевна організація Східних церков спричинює «патову ситуацію» в православ'ї, яке у своєму розвитку «застрягло на 1000 років». Проведення Всеправославного собору (2016 р., о. Крит) розцінене католицькими богословами як марне намагання ухвалити хоч які авторитетні й загальнообов'язкові рішення, радше доказ умовності влади Собору як законодавчої. Відтак, якщо Росія

⁶² Див.: Horn Tr. The Spiritual Battle for Ukraine (with Michael Lofton) // Catholic Answers. 2022. URL: <https://www.catholic.com/audio/cot/the-spiritual-battle-for-ukraine-with-michael-lofton>; Lofton M. The War in Ukraine Is Spiritual, Too // Catholic Answers. 2022. URL: <https://www.catholic.com/magazine/online-edition/the-war-in-ukraine-is-spiritual-too>

досягне свої мети й контролюватиме Україну, то українські церкви перейдуть (!) під владу патріарха Кирила, а «Варфоломіївська православна церква зникне»⁶³. Та навіть якщо Путін зможе підпорядкувати українських християн патріарху Московському ціною численних невинних життів, брак єдності серед православних церков залишиться. А звідси висновок — лише католицизм здатен запропонувати розв'язання цієї кризи в православ'ї: православні України, які «потребують дару єдності», мусять звернути погляди на Рим; настав час і «прекрасна можливість» (чи не занадто цинічна характеристика реалій війни?) замислитися над єдиною запорукою «розв'язання їхньої суперечки» — єдністю з папством.

Інший сюжет красномовно демонструє специфічну католицьку оптику сприйняття постатей російського президента та предстоятеля продержавної православної церкви. На гостре питання про те, чи поділяє Московський патріарх провину за війну, оскільки підтримує В. Путіна, «попри глибоку злочинність російського президента», католицькі богослови дали таку відповідь⁶⁴. Путін може бути або не бути політичним ворогом України, бути або не бути політичним ворогом США та Європи, але він «не є ворогом віри» і не є ворогом Церкви. Понад те, упродовж десятиліть своєї політичної влади він всіляко сприяв розвитку церкви та моралі в Росії: відновленню й процвітанню монастирів, «викладанню релігії в школах», заохоченню дітонародження, несхвальному ставленню до абортів, забороні «навчати статевої аморальності неповнолітніх» та ін. Мирянам-католикам пояснюють: джерело ненависті на Заході до Путіна живиться опозицією російського президента до західної сексуальної моралі, відмовою від «аморального соціального порядку денного», захистом традиційних цінностей. Артикульовано, що підхід і ставлення Святого Престолу щодо Росії не може диктувати Захід, хоча це і дратує українських католиків, які не в змозі побачити правдиву моральну картину Західного суспільства. «Звісно, дії Путіна щодо України значною мірою невинуваті, — зазначає коментатор — але це частина тяглої

⁶³ Lofton M. The War in Ukraine Is Spiritual, Too // Catholic Answers. 2022. URL: <https://www.catholic.com/magazine/online-edition/the-war-in-ukraine-is-spiritual-too>

⁶⁴ Barbour H., Praem O. Christians Shouldn't Demonize Political Opponents // Catholic Answers. URL: <https://www.catholic.com/qa/christians-shouldnt-demonize-political-opponents>

історії, і це не робить його... злочинним з погляду релігії»⁶⁵. Українцям нагадують, що «велика частина їхнього духовенства» в часи Другої світової війни «підтримувала Гітлера проти Сталіна» саме з метою вберегти свою віру. Тому дуже важливо, акцентує ресурс, щоби християни не демонізували свою політичну опозицію. А відтак патріарх Кирило має рацію, дякуючи російському лідеру за підтримку церкви. Свого часу Іван Павло II спрямовував великі католицькі благодійні організації на підтримку Московського патріархату до і після падіння комунізму, — нагадує відповідач. Можливо, ревні католики, які демонізують патріарха, повинні вчиняти щодо нього так само.

3-поміж інших сюжетів: схвалення посвячення Росії й України Непорочному Серцю Діви Марії як суголосне змісту фатімських пророцтва обіцяна за навернення Росії епоха миру; критика «неправильної політики» Заходу щодо Росії впродовж десятиліть, «очікуваним наслідком» якої стали спроби російського уряду підкорити та окупувати Україну, аби «вивести українців з-під американського військового й політичного впливу»; розмисли про те, чому можна зі співчуттям молитися за Путіна, молячись за Україну; чому акт оборони із застосуванням сили видається допустимим навіть для папи Франциска; провіденціальне розуміння у світлі подій війни євангельського уривка для меси (Мт. 20:17-28), де мати Якова та Івана просить Ісуса про особливу милість — щоб її сини сиділи «один праворуч від вас, а другий ліворуч від вас» у славі Його Царства, та інше. Крізь кожен із них проступає явний діагноз росієфілії.

Звісно, що подібні ресурси не є офіційними речниками Католицької церкви, і питання про те, якою мірою цей медіаенциклопедичний портал відображає реальну позицію Риму є неоднозначним. Але, безумовно, він репрезентує погляди значної частини американської католицької спільноти, богословів, духовенства, викладачів Католицького університету Америки, а відтак знаходить свою аудиторію і формує свій сегмент громадської думки в англomовних країнах. Прикметно, що три чверті з 53-мільйонної спільноти дорослих католиків США (близько 80 % упродовж останнього десятиліття, зокрема 78 % за опитуванням 2024 р.⁶⁶)

⁶⁵ Barbour H., Praem O. Christians Shouldn't Demonize Political Opponents // Catholic Answers. URL: <https://www.catholic.com/qa/christians-shouldnt-demonize-political-opponents>

⁶⁶ Nortey J., Tevington P., Smith G. 10 Facts About U.S. Catholics // Pew Research Center. 2025. URL: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2025/03/04/10-facts-about-us-catholics/>

прихильно ставляться до папи Франциска, його виступів і заяв, зміст яких неодноразово збурював українське суспільство через відчитуване прихильне ставлення до агресора, російської історії, культури та політично-церковної еліти, уникнення прямих оцінок дій РФ, спроби зрівняти нападника й жертву в стражданні й спокуті.

РОЗДІЛ II

АНТРОПОЛОГІЯ ВІЙНИ. УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ З РОСІЙСЬКИМ АГРЕСОРОМ

Російсько-українська війна ще від трагічного розстрілу Небесної Сотні і злочинної анексії Криму в лютому 2014 р. актуалізувала у середовищі свідомого українського суспільства питання засадничих життєвих цінностей, зокрема уявлення про свободу й людську гідність, територіальну цілісність держави і демократичні основи громадянського співжиття, а після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. ці питання гостро і болісно торкнулися кожного громадянина, резонували в усьому суспільстві і увиразнили проблему колективного та особистісного самовизначення.

Нагадаємо, що поняття «ідентичність» ввійшло до суспільного лексикону у другій половині ХХ ст., будучи запозиченим з психології¹, відтак не випадково виявилось універсальним інструментом історико-соціологічного аналізу свідомісних конструктів соціуму як на особистісно-індивідуальному, так і колективному рівні.

У соціокультурній антропології обидва ці рівні є важливими для відстеження стану суспільної культури. Ідентичність — це складна конфігурація структури особистості, яка поєднує оцінку інших у ставленні до себе, оцінку себе стосовно оцінки інших і власну оцінку та перебуває в постійній зміні та розвитку². К. Г. Юнг використовував поняття ідентичності для того, щоб пояснити наявні взаємозв'язки між психічним і матеріальним, в існуванні яких він був упевнений. Індивідуальна ідентичність заснована переважно на відчуттях та емоціях, які супроводжують людину в процесі життя. На перший погляд здається, що вона живиться лише персональним досвідом і має приватне значення. Насправді ж, людина у своїй долі акумулює не лише власні переживання, а й дзеркалить соціальні реалії, виробляє суголосні / протестні реакції, пристає на суспільні пропозиції, корелюючи свої уявлення і поведінку. Саме завдяки соціальній взаємодії формується колективна ідентичність, яка конструюється уяв-

¹ Нагорна Л. Війни ідентичностей — сценарії і ризики // Політичний менеджмент. 2007. № 2 (23). С. 47.

² Національна ідентичність як проблема науки й освіти. Київ : ІОД НАПН України, 2020. С. 307–308.

леннями про минуле (історичний досвід спільноти), теперішнє (сучасне буття спільноти) та бажане майбутнє.

Національна ідентичність як макроідентичність великої спільноти відіграє вирішальну роль у досягненні суспільної цілісності та єдності у критичні періоди³. Історичними та культурними детермінантами національної самосвідомості виступають історична пам'ять і традиції народу, його звичаї, норми поведінки, а також перекази, що зафіксовані у фольклорній та письмовій формі, пам'ятки культури і мистецтва. Національна самосвідомість практично неможлива без функціонування національної мови, оскільки мова слугує засобом її вираження і формування.

На сучасному етапі українська національна ідентичність складається на су зв'язі етнічної (традиційної) ідентичності (як даності) та ціннісної (модерної) ідентичності (як вибору). Обидві вони є вартісними, оскільки перша — забезпечує історико-культурну тяглість позадержавного народу, а друга — визначає цивілізаційну інтеграцію. Саме вона як громадянська ідентичність спирається на «свідомий вибір і залежність від раціональних чинників — усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських або політичних цінностей. Дослідники виокремлюють п'ять найважливіших джерел національної ідентичності (ідентитетів нації):

а) людські переконання, оскільки нація існує, якщо її члени визнають один одного в якості співвітчизників;

б) спільне історичне минуле (причому як перемоги, так і поразки), а також спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє;

в) спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дієва ідентичність;

г) постійне проживання в одній країні, спільна батьківщина, держава;

д) спільні характеристики, що об'єднуються поняттями «національного характеру», спільної культури та спільних політичних принципів (демократія, верховенство закону тощо)⁴.

Л. Нагорна підкреслювала, що успішність українського державного будівництва значною мірою залежатиме від «пере-ідентифікації» суспільства,

³ Reznik O. Collective identity under conditions of war: from an inferiority complex to a nation of winners. IKDIF, 2022.

⁴ Українська людина європейському світі: виміри ідентичності. Київ : УБС НБУ, 2015. С. 32.

наголошуючи, що проблеми національної самоідентифікації є важливими для кожного народу, оскільки вони зачіпають смисложиттєві основи його існування. Для України ці проблеми є ще гострішими, бо здобуття незалежності поставило її перед вибором нової ідентичності, такої, яка найліпше сприяла б процесам формування політичної нації співгромадян⁵.

Як наслідок «горбачовської перебудови» на початку 1990-х рр. в країнах «соціалістичного табору» дуже високою була «спокуса демократії». Зокрема й в Україні соціальні очікування були настільки завищеними, що на шляху концептуального осмислення нової посткомуністичної реальності виявилось чимало інтелектуальних ілюзій, які позначилися й на ідентифікаційному процесі⁶. Трансформація тоталітарної ідентичності в цивілізаційно-демократичну розглядалася в лінійно-еволюційному режимі, відтак постсовєтська ідентичність з її амбівалентністю не сприймалася проблематичною і, тим більше, загрозливою.

Р. Шпорлюк наголошував: «Досягнення незалежності було надзвичайним успіхом, проте воно стало лише першим кроком на тривалому шляху структурної перебудови та реформування української економіки, конструювання сучасної державної машини, розбудови демократичних інститутів та налагодження широких зв'язків із зовнішнім світом»⁷. Певна ейфорія результатів грудневого (1991 р.) референдуму, яка панувала у суспільстві, і наївна віра в закономірну послідовну демократизацію всього пострадянського соціуму, зокрема й російського, відсунули нагальність проблеми громадянської ідентифікації на другий план.

Зовні скидалося на те, наче усім суспільством заволоділа єдина модель українського майбуття, хоча ні політикум, ні суспільство не були монолітними, спиралися не тільки на різний досвід і пам'ять про минуле, а й мислили перспективи і конструкт незалежної України радикально по-різному. М. Рябчук на початку XXI ст. артикулював наявність двох виразних несумісних проєктів націєтворення, які дуже різнилися між собою, які визначалися колективною ідентичністю. Один з яких умовно названий «аборигенним», а

⁵ Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. 2003. № 2. С. 16.

⁶ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / Авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура, О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 322–323.

⁷ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща / Перекл. з англ. Київ.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2016. С. 527.

інший — «креольським»⁸. Обидва вони були сповнені націєтворчим потенціалом, але апелювали до різних культурних кодів, історичних наративів, різних інтерпретацій. Перший — у суспільній думці ототожнювався з націоналістичним, своїм корінням пов'язаний щонайменше з національним пробудженням, яке передбачає культурне усвідомлення, потім політичну мобілізацію, врешті здобуття держави. Цей проект існував понад двісті років, вистражданий, за нього боролися, в тюрми сідали, гинули, він історично оприявнився в Українських національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

Натомість «креольський» проект з'явився як накинтий, як наслідок російсько-імперського і радянського минулого. «В Російській імперії це була малоросійська ідентичність, — нагадував дослідник, — а в советський державі — різновид малоросійської ідентичності, яка називалася “українсько-радянська ідентичність”, яка була компатибельною з імперською. Вона як матрешка вбудовувалась в оцю більшу, тобто можна було бути патріотом України — цієї території, регіону — і одночасно советським патріотом, це одне одному не суперечило»⁹. За радянського періоду цей креольський проект був у летаргічному стані, він не був державотворчим, не був національно виразним, а після розпаду СРСР став поступово набувати конструктивного окреслення, водночас підживлювався ностальгійно-прорадянськими колами і підтримувався проросійськими політичними силами.

Таке тривале толерування в державно-ідеологічній та суспільно-політичній сфері суперечливих норм призводило не тільки до розмивання ідентифікаційних маркерів, а й до їхнього зневаження і заперечення. «Прощання з СРСР» номінально пов'язували з процесом розпаду радянської держави і проголошення незалежності, але не було вироблено стратегії формування громадянської ідентичності, єдиної політики пам'яті. На відміну від держав Центральної та Східної Європи, які вийшли із соціалістичного табору внутрішньо політично консолідованими суспільствами, в яких домінувала антикомуністична орієнтація, Україна розпочала демократичні перетворення за умов, коли більшість владних політичних та економічних еліт були представниками провінційної радянської бюрократії.

⁸ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ : Критика, 2003. 335 с.

⁹ Рябчук М. Про боротьбу націоналістичної та радянської України // Локальна історія. URL: https://localhistory.org.ua/lh_video/pro-dvi-ukrayiny-mykola-ryabchuk/

Вони були готові декларативно схвалити нову ідеологію й нові ринкові гасла, але зовсім не були підготовлені до практичної їх реалізації¹⁰.

Орієнтованість на минуле (чи на майбутнє) пов'язана з ностальгією (чи її відсутністю) за радянським минулим. Серед тих, хто хотів би відновлення порядків часів СРСР, лише 26 % вважають, що найкращі часи для нашої країни настануть в майбутньому, тоді як серед респондентів, які не хочуть відновлення порядків часів СРСР, — 75 %.

Якщо у 2013 р., оцінюючи, наскільки справедливим було радянське суспільство і наскільки справедливим є сучасне українське суспільство за шкалою від 0 до 10, де «0» означає «вкрай несправедливе», а «10» — «повністю справедливе», респонденти вище оцінювали рівень справедливості у радянському суспільстві, ніж у сучасному українському (відповідно 6,2 і 4,0 бала), то у 2021 р. ці оцінки стали близькими (відповідно 5,1 і 5,6 бала), а у 2024 р. помітно вище оцінюється справедливість сучасного українського суспільства (5,8 бала, тоді як радянського — 3,2 бала).

Результати всеукраїнського опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва» у грудні 2017 р., показали, що серед громадян України 59 % тоді вважали, що розвал СРСР був не лише закономірною, але й прогресивною історичною подією, лише 27 % — що це було історичною катастрофою. Дані останнього (2024 р.) опитування, свідчать, що частка тих, хто вважає розвал СРСР закономірною і прогресивною історичною подією, зросла до 69 %, а тих, хто вважає це історичною катастрофою, знизилася до 12 %¹¹.

За аналітичною констатацією С. Кульчицького, через тривале перебування в дореволюційній і радянській імперіях в Україні сформувалися чотири різні за мовою і ментальністю громади — україномовні українці, російськомовні українці, українські росіяни і «всі інші»¹². Уже тоді як можливий варіант розвитку подій розглядалася альтернатива: «чи добровільно віддати частину території, чи йти на силове придушення під-

¹⁰ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. С. 62–63.

¹¹ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.) // Разумков Центр 24 липня 2024 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>

¹² Кульчицький С. Закономірності формування української політичної нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2015. Вип. 23. С. 23.

триманого ззовні збройного сепаратизму»¹³. Фахівці-етнополітологи станом на 2012 р. зафіксували формування в Україні фактично двох націй, які умовно назвали проєвропейською українською і (нео)радянською проросійською. Розрахунок російських апологетів «руського міра» спрямовувався на те, щоб завоювати прихильність українських росіян і російськомовних українців, які разом становили майже половину населення (за критерієм поширеності російської мови)¹⁴. Всього лиш півтора року виявилося достатнім, щоб цей негативний сценарій матеріалізувався в Криму й на Донбасі.

Як динамічний соціальний конструкт ідентичність здатна трансформуватися у процесі подолання різних криз, особливо чутлива до екзистенційних викликів. За роки незалежності соціологічними дослідженнями зафіксовано як прогресування національно-громадянської ідентичності в Україні, так і її регрес. Так, за перше десятиріччя незалежності як наслідок складних 1990-х громадянська ідентифікація понизилась від 45,6 % у 1992 р. до 40 %, більшість мешканців радше ідентифікували себе за територіальним принципом, визнаючи передусім вартість локальної приналежності. Помаранчева революція 2004–2005 рр. сприяла піднесенню почуття артикульованої причетності до української нації — від 51 % у 2005 р. до 64 % у 2014 р., після Революції гідності. Впливи революційних подій на зміну ієрархії ідентитетів (як сукупності переконань, цінностей, вподобань, ставлень та поведінки) в українському соціумі спеціально аналізували Ф. Фукуяма, Л. Гардінг, С. Плохій тощо. Український соціолог С. Дембіцький на підставі соціологічних опитувань запропонував означувати гуртування суспільства на виклики поняттям «громадянська мобілізація»¹⁵.

Перша з них (2004–2006 рр.) настала після пострадянської адаптації (1992–2004 рр.), натомість політичну поляризацію (2006–2013 рр.) заступила друга громадянська мобілізація (2013–2021 рр.) як результат Революції гідності. Основними чинниками національної самоідентифікації під

¹³ Верменич Я. «Війни ідентичностей»: українсько-російське цивілізаційне протистояння у когнітивно-дискурсивному вимірі. Нарис. Київ : Інститут історії України, 2023. С. 72–73.

¹⁴ Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ : ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 574, 578.

¹⁵ Коментар д. соц. н. Сергія Дембіцького. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

час Євромайдану стали воля і свідомість, тобто діяльний вибір людини на користь належності / неналежності до українства, її права на гідність¹⁶.

Втім друга громадянська мобілізація виявилась нестійкою і позначена істотним розчаруванням у 2015 р. (57,3 %) та у 2017 р. (56,8 %). Це відображає, з одного боку, закладений українським політикумом механізм регіонального конфлікту як принципу свого існування та розвитку, а з іншого — громадянську реакцію на російську окупацію Сходу України і неспроможність державної еліти розв'язати проблему відновлення територіальної цілісності.

Новий якісний стрибок громадянської ідентифікації соціологи зафіксували наприкінці лютого 2022 р. (64,6 %), на кінець цього ж року українське громадянське позиціонування виявили 84,6 % опитаних¹⁷. За результатами опитувань різних інституцій, Ю. Поліщук наголосив, що по суті «не було зафіксовано великої різниці у показниках різних соціальних категорій населення (регіональних, лінгвоетнічних, вікових, гендерних). Якщо на Заході 85,6 % населення вважали себе перш за все громадянами України, то на Півдні — 86,3 %; якщо серед українськомовних українців — 86 %, то серед російськомовних росіян — 77,7 %; якщо серед населення віком від 18 до 27 років — 81,7 %, то серед мешканців віком 70 і старші — 78,1 %; якщо серед жінок цей показник становив 85,3 %, то серед чоловіків — 83,7 %¹⁸.

Наразі, після 2022 р., у середньому 80 % українців ідентифікують себе як громадяни України. При цьому важливо, що в усіх регіонах — від Заходу на Схід — абсолютна більшість ідентифікують себе у першу чергу як громадяни України. Так, за даними опитувань КМІС у 2022–2024 рр., у середньому 80 % мешканців Заходу, 82 % мешканців Центру, 80 % мешканців Півдня і 77 % мешканців Сходу вважають себе в першу чергу громадянами України¹⁹.

¹⁶ Онуфрив С. Трансформація ідентичності українського суспільства під час Революції Гідності // Вісник Львівського університету. Сер.: Журналістика. 2016. Вип. 41. С. 228.

¹⁷ Показники національно-громадянської української ідентичності. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

¹⁸ Поліщук Ю. Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни // Політичні дослідження. 2024. № 2 (8). С. 81 DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-4>

¹⁹ Сприйняття належності до української нації на кінець 2024 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1458&page=8>

Попри те, що «ідентичність ніколи не відображає реальність, але вона є конструктором її репрезентації у когнітивно-дискурсивному просторі»²⁰. За дослідженням К. Коростеліної (Університет Дж. Мейсона, США), здійсненому до Революції гідності²¹, в українському інформаційному просторі співіснували 5 типів національного наративу: наратив подвійної ідентичності, базований на опозиції української та російської етнічних груп; прорадянський наратив, базований на протиставленні «золотих часів» СРСР та нинішньої корупційної загниваючої системи; наратив боротьби за українську етнічну ідентичність, базований на протиставленні російської та української етнічних груп; наратив усвідомлення української національної ідентичності, побудований на протиставленні не етносів, а держав; громадянський мультикультурний наратив, базований на протиставленні громадянського суспільства однаковою мірою як російським імперцям, так і вітчизняним націоналістам.

Після десяти років війни з Росією, за аналізом ГО «CAT-UA» (Communication Analysis Team — Ukraine), в публічному дискурсі України залишилися тільки три наративи: 1) наратив боротьби за українську культуру лишився майже незмінним, вбачаючи основну внутрішню суперечність між справжніми патріотами та тими, хто досі «сповідує» російську культуру та говорить російською мовою; 2) наратив громадянського єднання утворився з колишнього наративу «усвідомлення», у представників якого з'явилося більше прихильності до європейських цінностей, і до нього влилася «ліберальна» частина колишнього громадянського мультикультурного наративу, що внаслідок війни стала більш проукраїнськи орієнтованою. Вони не бачать суперечностей всередині України, а основним ворогом бачать Росію та зрадників, які прямо працюють на ворога. Цей наратив максімально зосереджений на підтримці Збройних Сил України; 3) мультикультурний наратив: його «ядро» утворилося з тої частини колишнього громадянського мультикультурного наративу, яка під «мультикультурністю» розуміла перш за все право говорити російською. До неї приєдналася частина колишніх носіїв проросійських наративів, які на тлі повномасштабного вторгнення більше не могли дотримуватися старих позицій.

²⁰ Верменич Я. «Війни ідентичностей»: українсько-російське цивілізаційне протистояння у когнітивно-дискурсивному вимірі. Нарис. Київ : Інститут історії України, 2023. С.10–11.

²¹ Korostelina K.V. Constructing the Narratives of Identity and Power: Self-Imagination in a Young Ukrainian Nation. Lanham: Lexington Books, 2014. 266 p.

Основним ворогом вони чітко називають Путіна, а щодо росіян і особливо російської культури в Україні — не такі категоричні²².

Що ж до проросійського нарративу, то ми бачимо, що він повністю зник з публічного дискурсу України: навіть якщо на підконтрольній уряду території живуть люди з проросійськими поглядами, вони їх публічно не озвучують. Але ці погляди досягають інфопростору України, адже озвучуються лідерами думок, які проживають на окупованих територіях або за кордоном, і майже завжди є інструментами російської пропаганди. І про-радянський, і нарратив подвійної ідентичності в дописах таких лідерів думок злилися разом, адже російська пропаганда експлуатує і об'єднує обидва цих міфи²³.

Українці — частина європейської цивілізації, не азійської. Своє право на європейський вектор українці не раз захищали в бою: «Українці — це справжня європейська нація. Вона дійсно доводила це багато століть». І продовжують захищати у сьогоdnішній війні: «Зараз увесь світ бачить, що українці мають навички, людський і соціальний капітал, захищають себе і взагалі демократію в Європі». У цій боротьбі українці не просто відмежовується від «руського мира», але доводять своє бажання спільного життя з європейськими народами, на відміну від прихильників нарративу «Боротьба», що європейськість мислять скоріше як поточну історичну вимогу²⁴.

²² Український національний нарратив. Глибинні інтерв'ю експертів та дослідження соц-мереж / Підготовлено ГО «CAT-UA : Communication Analysis Team — Ukraine». CAT — UA, 2024. С. 4.

²³ Там само.

²⁴ Там само. С.29.

2.2. ІДЕНТИЧНІСТЬ У СИТУАЦІЇ МЕЖОВОСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Російсько-українська війна маркувала перехід до нової реальності, увиразнила формати ціннісно-життєвих та смислових орієнтацій спільноти, стала межею /вододілом історичного розвитку нації на «до» і «після». Аналіз цих маркерних подій історичного процесу державотворення в Україні та відповідне їхнє осмислення є вагомим в умовах сучасного мінливого «плинного» світу. Ця війна, що триває понад десятиліття, сповнена граничних ситуацій, в яких у досвіді мільйонів українців виняткового смислу набувають проблеми свободи, самоздійснення, відповідальності, вибору, ціннісних орієнтацій²⁵. Тільки за роки повномасштабної війни Україна понесла непоправні втрати (втрати людських життів) та матеріальні збитки. За даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, станом на лютий 2024 р. понад 10 675 цивільних осіб загинули та понад 20 тис. отримали поранення в країні. Унаслідок бойових дій було пошкоджено або зруйновано 1055 закладів освіти та 444 медичні установи²⁶. За оцінками Міністерства охорони здоров'я, торік близько 15 млн людей потребували психологічної підтримки, з них від 3 до 4 млн — медикаментозної. Мільйони переміщених осіб і зростання кількості ветеранів є додатковими факторами ризику; особливої уваги також потребує молоде покоління, народжене під час війни²⁷. У смисловому центрі російсько-української війни «перебуває зіткнення ідентичностей, тому йдеться про війну екзистенційного вибору»²⁸. Війна створює ситуацію межовості, коли традиційні форми ідентичності руйнуються, посилюючи ситуацію ідентифікаційної невизначеності сучасного українського суспільства, і водночас — породжуючи нові якісні характеристики різних виявів ідентичнісних характеристик. Йдеться про набуття досвіду існування в межовій, «сірій» зоні, лімінальному просторі, що породжує

²⁵ Доброносова Ю. Д. Вибір як спосіб самоздійснення особистості у повсякденні війни // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. № 41. С. 34.

²⁶ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. 01.12.2023 р. – 29.02.2024 р. Об'єднані Нації. Права людини. Управління Верховного комісара. Україна. С. 10–11. URL: <https://www.ohchr.org/ru/countries/ukraine>

²⁷ Оцінка впливу війни на людей. Україна. Червень. 2023. С. 31–32. URL: <https://www.undp.org/ukraine/publications/human-impact-assessment>

²⁸ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Част. 1 // Філософська думка. 2022. № 3. С. 21–22.

колеритну палітру переживань, від глибокого жаху до надихаючої пристрасті справедливості боротьби українства. Водночас у ситуації межовості окреслилась потужна екзистенційна криза сучасного українського суспільства, що спонукає до необхідності переосмислення минулого досвіду, формування стратегій розвитку, означування і витворювання національної самототожності та пошуку сенсу існування.

За цих обставин характерною особливістю сучасної науки в Україні стала поглиблена увага до проблем національної ідентичності, викликана, насамперед, посиленням тенденцій до усвідомленого зростання національної самосвідомості, та розуміння необхідності національної ідентичності як засадничого складника державотворення.

Спробуємо концептуально проаналізувати російсько-українську війну як ситуацію межовості, що форматує багатовимірні аспекти смислості суспільства та розкрити детермінованість ідентичності форматом трансформаційних процесів ситуації межовості.

Проблематика ідентичності в сучасній науці представлена багатьма дослідницькими підходами: психосоціальний підхід (Е. Еріксон, З. Фройд, Е. Фром), конструктивістський підхід (П. Бергер, Т. Лукман), когнітивний підхід (Дж. Тернер, Г. Теджфел), соціокультурний підхід (Р. Баумайстер, П. Бергер, Т. Лукман, З. Бауман, Е. Гідденс, Дж. Мід, Н. Еліас), символічний інтеракціонізм (Г. Мід, Ч. Кулі, І. Гофман, Ю. Габермас), феноменологія (А. Шюц, М. Гайдегер), постмодерн (Е. Гідденс, П. Бурдьє) та ін. Зазначені підходи варіативні в тлумаченні ідентичності, її змістової наповненості, структури, механізмів формування тощо. Відтак наукове осмислення праць теоретиків ідентичностей забезпечує комплексність та інтеграцію у вивченні цього феномену.

В українських студіях загальні проблеми ідентичності та ідентифікації розробляли Т. Булавіна, П. Гнатенко, В. Павленко, І. Середняцька; особистої та соціальної ідентичностей — А. Алексєєва, Т. Воропаєва, А. Зубенко, К. Коростеліна, Н. Пілат, А. Ручка та ін., гендерної ідентичності — Ю. Белікова, І. Найдовська, Н. Терещенко та ін.; національної ідентичності — Є. Бистрицький, О. Гнатюк, В. Горський, І. Дзюба, Я. Калакура, А. Киридон, М. Козловець, С. Кримський, С. Кульчицький, Л. Нагорна, Ю. Павленко, Г. Палій, М. Попович, О. Рафальський, М. Рябчук, М. Степино, Н. Шульга, М. Юрій та ін.; етнічної ідентичності — І. Вільчинська, М. Головатий, О. Грищенко, Ю. Дингес, М. Обушний та ін.

Різноманітні аспекти ідентичності безпосередньо за умов російсько-української війни розглядали вітчизняні науковці: В. Богайчук, С. Бойко, В. Вінков, В. Дияк, К. Журба, О. Злобіна, О. Калакура, Я. Калакура, С. Катаєв, О. Кіндратець, Н. Костенко, В. Коцур, В. Кулик, А. Османова, С. Пирожков, О. Резнік, Т. Сергієнко, Л. Співак, К. Тушко, Н. Хамітов, С. Шевченко, І. Шкільна, І. Щербак, С. Яремчук та ін.

Концептуальне ядро доволі репрезентативного масиву досліджень порушеної проблеми різниться як метою, яку визначають конкретні науковці, так і кінцевими цілями, котрих вони намагаються досягти, демаркацією відповідних дискурсів та обраного дисциплінарного інструментарію. Відповідно, для ефективних дослідницьких результатів аналізу порушеної проблеми важливо систематизувати напрацювання історіографічного доробку та екстраполювати їхній смисловий та предметно-фактологічний ресурс на аналіз характеристики трансформації ідентичності в ситуації межовості російсько-української війни. Специфіка сучасного гуманітарного дискурсу робить затребуваними міждисциплінарні методологічні підходи як найдієвіші при розв'язанні тих питань, котрі одночасно мають актуальну значущість для цілої низки світоглядних і соціальних наук. Однією з таких проблем є ідентичність.

Ідентичність — міждисциплінарне поняття, яке досліджують антропологи, культурологи, політологи, психологи, соціологи, філософи та ін. Маючи спільний об'єкт дослідження, різногалузеві наукові напрацювання перебувають у тісному взаємозв'язку й компліментарності, виокремлюючи лише різні предметні сторони в дослідженні феномену ідентичності. Сьогодні досліджуються найрізноманітніші ідентичності: особистісна, культурна, етнічна, національна, громадянська, релігійна, професійна, наративна тощо. Водночас спостерігається суголосна висновування: ідентичність пронизує всі сфери життя, має свою структуру, механізми формування, зазнає постійних змін із плином часу, залежно від обставин; реалізується через практики, а з практик кожної людини формується загальна суспільна поведінка. У цілому сучасні теорії в дослідженні ідентичності акцентують на її мінливості та динамічності крізь призму теорії соціального простору (П. Бурдьє), детально описують місце й значення ідентичності в сучасній культурі, а також визначають значення ідентичності в просторі соціальних відносин (Е. Гіденс).

Ідентифікація нерозривно пов'язана з когнітивною, емоційною, ціннісно-сисловою та поведінковою сферами діяльності особистості, зумовлюється потребами, мотивами, цілями і установками, опосередковується мовою спілкування, нормативно-звичаєвими, знаково-символічними, ідейно-образними та ціннісно-сисловими системами культури²⁹. На думку українських дослідників Н. Й. Черниш³⁰, М. О. Шульги³¹, І. О. Кресіної³², загальна ідентичність складається з окремих «ідентитетів», які різноманітні за сферами прояву й спрямованостями³³. Під омофор генералізованого поняття ідентичності потрапляють всі види ідентичностей — етнонаціональної, культурної, політичної, громадянської, релігійної, цивілізаційної тощо.

У сучасній гуманітаристиці (і зокрема Boundary Studies) «межа» є концептуальним поняттям фронтирного простору і привабливою темою в постколоніальних розвідках. У рамках теорії пограниччя в англomовному гуманітарному просторі існує декілька теорій — «Frontier Studies», «Border Studies» і «Boundary Studies»: кожна категорія перекладається як «межа», але при цьому має різне смислове навантаження. Найближче до розуміння межовості в контексті порушеної теми — «Boundary Theory», яка вивчається через такі категорії, як «межа», «обмеження», розмежувальна лінія, кордон³⁴.

Новизна порушеної проблеми дослідження полягає в спробі використання концептуальних положень теорій межовості (пограниччя, фронтиру) для аналізу ситуації за карколомних зламів воєнного лихоліття понад

²⁹ Воропаєва Т. Трансформація національної ідентичності громадян України та українських мігрантів в контексті цивілізаційного поступу України (1991–2011 pp.) // Українознавчий альманах. Вип. 7. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2012. С. 39–46.

³⁰ Черниш Н. Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їх вивчення. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Soc_dos/2011_941/Chernish.pdf.

³¹ Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 3. С. 166–170.

³² Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні національні процеси. Етнополітичний аналіз. Київ : Вища школа, 1998. С. 83–89.

³³ Голоденко О. Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках // Соціологічні студії. 2013. № 1. С. 37–40.

³⁴ Donnan H., Wilson T. M. Borders: Frontiers of Identity, Nation & State / Hastings Donnan, Thomas M. Wilson. Berg Publishers, 1999. 196 p.; Wrzosek W. Granica i graniczność jako kategorie myślowe. Między definiowaniem a metaforyzowaniem. Od Cauchego przez Bachtina do Braudela // Wrzosek W. O myśleniu historycznym. Bydgoszcz: Epigram, 2009. S. 78–88.

десятирічного періоду від 2014 рр. За цих обставин мінливість і динамічність життя, політичні, економічні, соціально-культурні трансформації тощо суттєво змінювали ідентичність, повсякдення тощо індивідів, груп, соціуму. Зміна соціокультурного контексту, зміна аксіології на перетині традицій, що давно склалися й діють, і нових тенденцій, які тільки формуються, яскраво позначає феномен межі, який указує на те, що ці нові тенденції не відразу стають повною мірою альтернативою переважному типу мислення та знання. Межовість екстраполюється на безліч різноякісних і різнорівневих елементів і структур в усіх сферах суспільного життя, на перетин різновекторних зовнішніх впливів тощо.

Поняття «межа» (синоімічний ряд: фронтір, лімінальність) — багатозначне ³⁵: «межа» як реальна чи уявна вертикальна поверхня, що розділяє різні території і визначає кордони поширення суверенітету; «межа» як фронтір, лінія розділу між територіями, культурами, спільнотами; як допустима норма; як кінець і початок; пограниччя, стик і риса розділу; ділянка дотику; у контексті психологічної рефлексії — як осмислення і прийняття окремого від інших Я, як усвідомлення своєї автономності і суверенності тощо. Лімінальність передбачає втрату визначеності, певну стадію деструктивності. Фронтірний «простір між» увиразнюється як «розширений образ особливої протяжної межі, що має власне наповнене тіло — соціальне, культурне, смислове. Це «тіло межі» може являти собою дуже складно організований простір взаємовпливів — рухливий, розтягнутий, з розмитими обрисами «топос переходу» («контактна зона», «ареал взаємодій» тощо)»³⁶. Серед характерних рис ситуації лімінальності: розмитість, дифузність, невизначеність, ситуація парадоксу тощо. Межовість / фронтір розглядається як актуальна і суперечлива форма взаємодії соціокультурних просторів, що вбирає в себе риси кількох культурних територій і породжує нову реальність. Межа / межовість — завжди кордон із чимось, перехідна реальність, простір «між», а отже, належить одночасно обидвом явищам, культурам, семіосферам, які є взаємопроникними та взаємоперехідними (з огляду на те, що кожен культурний акт сутнісно

³⁵ Артющіна Н. В Історико-психологічний аналіз феномена межі як межового прояву існування людини: до постановки проблеми // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Психологічні науки. Т. 1. № 1. 2018. С. 20–21.

³⁶ Стародубцева Л. Ирония билингвизма, или жизнь на границах языков // COLLEGIUM: Міжнародний науково-художній журнал. 2008. № 22. С. 49.

формується і форматується «на межах»). Водночас «межовість» — простір породження нових сенсів, трансформації цінностей, народження нової реальності. При цьому ситуації межовості загострюють сприйняття світу, подієвого ряду, феномену «розмикання межі» й набуття нових сенсів. Порушення меж вносить істотні зміни в домінантні установки суспільної свідомості. Феномен межі, що виникає на перетині різних життєвих центрів, має безпосередній стосунок до проблеми цілісності й цінності людського буття.

Російсько-українська війна створила ситуацію нестабільності й невизначеності з відповідним маркуванням межовості й тимчасовості контексту, який враховує складні зв'язки соціальних, культурних значень традиції зі сучасністю. На цьому етапі культурно-історичного становлення нашого суспільства ми переживаємо період невизначеності; окреслюються лише контури «нового»; багато з того, що відбувається, у ситуації «актуального сьогодні» складно піддає оцінюванню, а «нове», що зароджується, поки не сприймається як нове. Ця межева або екстремальна ситуація, коли кордони станів не ясні, істотно змінює характер і стан мислення кожної людини. Процесуальність демаркації призводить до закріплення по той бік (реально наявної або уявної) лінії образу «Іншого», який може бути незрозумілий, сприйматися як потенційна загроза нашій цілісності чи існуванню. Так, для формування портрету українського суспільства та увиразнення національної ідентичності під час російсько-української війни показовим є оцінювання ставлення до росіян. Якщо за даними КМІС на жовтень 2024 р. 93 % українців погано ставилися до РФ, то станом на 2025 р. у цьому питанні мешканці всіх макрорегіонів країни демонструють єдність у негативному ставленні (від 96 % на Заході, до 90 % та 88 % респондентів відповідно на Півдні та Сході України). До росіян як народу негативно ставляться 84 % респондентів (77 % на Півдні та 75 % на Сході країни). Щоправда, у цьому контексті з'явився й чинник внутрішнього громадянського протистояння — за даними опитування 2023 р., 36 % респондентів виявили неприязнь до співгромадян росіян за національністю³⁷.

У кожної епохи — свої горизонти і своє розуміння межі можливого й неможливого, тому в дослідженні феномена межі людини дуже важливо

³⁷ Суспільство, трансформоване війною : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2025. С. 14

врахувати фактор часу і фактор культурного опосередкування, які виявляють основні аспекти його проблематики³⁸.

Межовість — своєрідний маркер відокремлення, де завершується одна культурна форма (один історичний етап), і розпочинається інша (інший). У цьому сенсі поняття межі завжди двозначне. З одного боку, вона розділяє (розмежовує), постає заслоном, завершенням, кінцем; з іншого — поєднує, слугує містком «між», що сполучує розділене, є своєрідним «місцем зустрічі» кінця та початку. Ми свідомі того, що ідентичність (не лише індивідуальна, а й колективна, національна тощо) не є статичною: вона змінюється під дією різних чинників. Граничні / межові ситуації активно тригерують ці зміни. За умов тривалої гібридної агресії Російської Федерації українська ідентичність зазнала суттєвих впливів політичних, культурних, соціальних та інформаційних чинників. Водночас саме українська ідентичність є визначальним засобом протидії російській агресії. Сучасна українська ідентичність постає у нових культурних та геополітичних смислах, які є однаково прийнятними для всіх громадян країни, незалежно від їхньої етнічної належності. Сьогодні ідентичність «українець» визначається, перш за все, ціннісними, а не етнічними чи етнокультурними критеріями. Українська ідентичність є визначальною засадою легітимізації факту існування української держави-нації та має забезпечити появу в нашій державі загальноукраїнських смислів, значень, світоглядної парадигми, цілісності культурного простору, — усього того, що об'єднується концептом «ідентичність». Широкомасштабна агресія РФ проти України стала кульмінаційним моментом для мільйонів українців для здійснення усвідомленого вибору ідентичності — чіткого самоототожнення як громадянина своєї держави, представника своєї нації³⁹. Національна ідентичність розвивається насамперед унікальним шляхом переживання й інтеграції колективного травматичного досвіду війни. При цьому колективна травма — не просто травма великої кількості людей, це системне явище, яке змінює саму групу. Змінюється картина світу, групові кордони, цінності,

³⁸ Артюхіна Н. В Історико-психологічний аналіз феномена межі як межового прояву існування людини: до постановки проблеми // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Психологічні науки. 2018. Т. 1. № 1. С. 21.

³⁹ Загальноукраїнська ідентичність — головний об'єкт гібридної війни Росії проти України // Аналітична записка НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-12/identitynist-26c0e.pdf>

соціальна динаміка груп. Травма — це також і криза групи, тобто точка, яка зумовлює перехід від одного стану до принципово іншого. Після кризи група, як правило, буде змінюватися так, як це не було передбачене попередніми етапами розвитку. Травму можна розглядати як «досвід, який закріплюється в колективній (історичній) пам'яті групи»⁴⁰.

Дослідження змін національно-громадянської ідентичності в умовах гібридної та повномасштабної російсько-української війни проаналізувала О. Злобіна⁴¹. Так, авторка зауважує, що дослідження процесів змін соціальних ідентичностей почалося в Україні ще на початку гібридної війни. Зокрема, науковці привертати увагу до того, що складником сучасної гібридної війни є вплив на українську національно-державно-громадянську ідентичність з боку країни-суперника з метою доведення ситуації до такого стану, коли частина населення стає на бік зовнішнього агресора та оголошує ворогом іншу частину населення власної країни. У цьому контексті досить ретельно обговорювались як перебіг гібридної інформаційної війни⁴², так і загрози щодо української ідентичності⁴³. Війну на сході України розглядали як своєрідний засіб «примусення до ідентичності». Однак примусова ідентичність була нестійкою, схильною до швидкої зміни під впливом несприятливих економічних та політичних чинників⁴⁴. Розглядаючи особливості формування ідентичності, дослідники виокремлювали різноманітні впливи образів «Іншого» й «Чужого» на свідомість індивідів і

⁴⁰ Горностай П. П. Соціальна психологія колективної травми війни // Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу: матеріали наукової конференції (Київ, 16 травня, 2023 р.) [Електронний ресурс] / за наук. ред. П. П. Горностая, Л. Г. Чорної; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України, ПВНЗ «Європейський університет». Київ: Талком, 2023. С. 22.

⁴¹ Злобіна О. Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: нарративний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2024. № 3. С. 5–24.

⁴² Nikolaiets Y. The use of mass media content in the russian–ukrainian informational confrontation in 2014–2016 // Humanitarium. 2018. № 3. P. 117–133.

⁴³ Коцур В. Українська ідентичність в умовах «гібридної» війни російської федерації проти України // Соціум. Документ. Комунікація. Сер.: Історичні науки. 2021. № 1. С. 83–105; Степико М. Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії // Стратегічна панорама. 2015. № 1. С. 135–139; Степико М. Т. Трансформації ідентичностей громадян України в умовах російської агресії // Стратегічна панорама. 2022. № 2. С. 76–84 та ін.

⁴⁴ Катаєв С. Л. Примусення до ідентичності як технологія гібридної війни (випадок Донбасу) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2018. № 41. С. 29–34.

соціуму в період гібридної війни в Україні, загострення конфлікту ідентичностей⁴⁵. Дослідник М. Алексєєв на підставі порівнянь досліджень 2014 р. та 2015 р. констатував сплеск громадянської національної гордості та почуття національної приналежності від початку збройного конфлікту⁴⁶. У період 2017–2018 рр. дослідники зафіксували значний зсув від етнічної до інклюзивної громадянської української ідентичності, центрованої на українській державі, і автори навіть інтерпретували цей зсув як «рідкісний момент зміни особистості»⁴⁷. Загалом такий аналіз залишався радше на рівні метанаративів, дослідники, як правило, не доходили до конкретних змін на рівні особистості. Чи не єдиним винятком стало емпіричне дослідження змін ідентичності під впливом війни жителів Донбасу⁴⁸. О. Злобіна зауважує радикальну зміну ситуації після початку широкомасштабної війни⁴⁹. «Факт громадянства перетворився на екзистенційний досвід людей, і ціннісне резюме ідентичності уявилося напрочуд очевидно, куди різкіше й певніше, ніж це видавалося у стані пандемії й довгострокової близькості воєнного конфлікту на Сході», — пише Н. Костенко⁵⁰. При цьому увага філософів, культурологів, педагогів, політологів, лінгвістів зосереджувалася на дослідженні впливу війни на національну ідентичність у різних контекстах⁵¹. Зміни національно-громадянської ідентичності під впливом подій війни соціологи пов'язують з трансформацією уявлень про минуле (відчуження від Росії, втрата комплексу меншовартості), теперішнє (підвищення в екстремальних умовах цінності над-

⁴⁵ Кіндратець О., Сергієнко Т. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни // Політикус. 2021. № 1. С. 40–46.

⁴⁶ Alexseev M. War and Sociopolitical Identities in Ukraine // PONARS Eurasia Policy Memo. 2015. P. 392.

⁴⁷ Sasse G., Lackner A. War and State-making in Ukraine: Forging a Civic Identity from below? // Ideology and Politics. 2019. № 1. P. 94.

⁴⁸ Sasse G., Lackner A. War and identity: the case of the Donbas in Ukraine // Post-Soviet Affairs. 2018. № 2–3. P. 139–157.

⁴⁹ Злобіна О. Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2024. № 3. С. 5–24.

⁵⁰ Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. № 2. С. 7

⁵¹ Злобіна О. Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2024. № 3. С. 5–24; Пирожков С., Хамітов Н. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2022. № 9. С. 38–49 та ін.

бань доби незалежності) та бажане майбутнє (входження до європейської спільноти)⁵².

Російсько-українська війна активізувала подолання синдрому так званої «совєтської ідентичності», міфів про «один народ» і «спільну історію», кардинально змінила ставлення до «старшого брата» тощо: якщо у 2021 р. лише 55% опитаних вважали, що українці та росіяни не є одним народом, то вже у березні 2022 р.у таких було 77%, а у квітні — 91%. По-слабилась ідентифікація себе з «радянськими людьми». За розпадом СРСР жалкували лише 11% (травень, 2022 р.), 2021 р. — було 32% (і цей відсоток був більш-менш стабільним від 2014 р.). Водночас значно чіткіше окреслились зовнішньоорієнтовані межі української ідентичності: європейська ідентичність зросла з 3,6 до 6,4 бали (0 означає, що людина зовсім не відчуває себе європейцем, а 10 — що відчуває абсолютно). Концепція ідентичності досить чітко описує коло викликів для національної безпеки, і насамперед — для мобілізаційного потенціалу, та вимагає розробки інструментів впливу в цій війні ідентичностей, яка зараз точиться між Росією та Україною. Необхідність протидії зовнішньому агресору, тривалий характер війни, труднощі майбутнього повоєнного відновлення дають потужний імпульс зміцненню української колективної ідентичності⁵³. Оскільки процеси викорінення української національної ідентичності на тимчасово окупованих територіях України з боку РФ тривають, це потребує після деокупації чіткої і зваженої державної політики, стратегій, ресурсів для відновлення української національної ідентичності⁵⁴.

У аналітичній доповіді «Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства» (2024 р.) наголошено, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну прискорило процеси ідентифікації населення країни з політичною нацією та зумовило чіткіше окреслення зовнішніх меж української ідентичності. Війна засвідчила, що стійкість спротиву агресору значною мірою залежить від ідентичності

⁵² Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Част. 1 // Філософська думка. 2022. № 3. С. 7–10.

⁵³ Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці : аналіт. доп.; за ред. В. Потапенка, Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2024. 68 с.

⁵⁴ Там само. С. 62.

населення як складника національної безпеки. До того ж, війна як зовнішня загроза суттєво вплинула на вагоме зростання рівня громадянської ідентичності українського суспільства⁵⁵. Питання ідентичності у російсько-українській війні як частини глобального протистояння демократичних та авторитарних держав є інструментом визначення загроз для національної безпеки, зокрема мобілізаційного потенціалу.

Геноцидно-окупаційна війна Московії проти України стала новим, надзвичайно важким випробуванням для збереження незалежності Української держави, національної ідентичності і стабільності суспільства, перетворилась у відповідальний іспит на міцність збройних сил, національної єдності та монолітності країни. Нинішня повномасштабна війна є продовженням імперської стратегії російського імперіалізму, успадкованої більшовиками, а відтак сучасною Московією, і спрямованої на знищення України, розмивання української ідентичності. У ній зіштовхнулися дві абсолютно протилежні політичні системи, ідентичності та еліти з різними цивілізаційними цінностями: з одного боку, російська імперсько-колонізаторська та загарбницька, а з іншого — українська демократична і національно-визвольна. Ці події стали межевими в народженні нових якостей ідентичності⁵⁶. Кровопротитна війна Московії проти України наштовхнулася не тільки на всенародний спротив захисників держави, героїзм, хоробрість, професіоналізм збройних сил, добровольчих батальйонів, волонтерського і партизанського рухів, високий рівень громадянської ідентичності українців, але й на непохитне прагнення українського народу зберегти та захистити територіальну цілісність і неподільність країни, її Соборність, продемонструвати єдність Сходу і Заходу. Водночас вона засвідчила непоодинокі факти колабораціонізму, зрадництва, переходу на бік ворога, дій на його користь від представників різних соціальних спільнот, охопюючи з державними службовцями, правоохоронцями, підприємцям, освітянами, медиками, служителями церкви тощо.

⁵⁵ Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці : аналіт. доп.; за ред. В. Потапенка, Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2024. 68 с.

⁵⁶ Калакура Я., Калакура О. «Війни ідентичностей» як виклик для українських еліт // Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023. Кн. 1. С. 11–12.

В. Кулик у статті «Національна ідентичність у час війни: Україна після російської агресії 2014 та 2022 років»⁵⁷ проаналізував зміни в українській національній ідентичності після російських військових інтервенцій у 2014 та 2022 роках. Автор зауважив, що на хвилі іноземної агресії національна ідентичність не лише стала більш помітною для українців, вона набула більш радикального значення, наповнивши громадянську прив'язаність до батьківщини потенційно ексклюзивним етнокультурним змістом.

В умовах російсько-української війни українське громадянство стало найбільш значущим для колективної ідентичності, залишивши далеко позаду локальну, регіональну, етнічну та інші види ідентичності. Громадянська ідентичність у цій логіці досліджень безпосередньо пов'язана з цінністю державності як такої. Відповідно до опитування Інституту соціології: якщо в листопаді 2021 р. 62,6 % респондентів вважали себе передусім громадянами України, то в липні 2022 р. так вважали 84,6 % опитаних, а в червні 2023 р. — 79,5 %. Таке зростання свідчить про те, що переважна чи абсолютна більшість українців (залежно від регіону проживання) сприймають незалежність своєї країни як цінність і також як цінність сприймають українське громадянство. До того ж, збільшення кількості перших і других є сталою тенденцією.

Війна є постійною надзвичайною ситуацією, що забарвлює всю мережу відносин у суспільстві⁵⁸, створює межову ситуацію життєбуття. Агресія РФ проти України включає не лише військові операції, але й інформаційні та політичні втручання, спрямовані на дестабілізацію і деструкцію українського суспільства. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України детермінувало зміни в широкому спектрі життя як окремого індивіда, так і спільноти. Особливо варто наголосити на травматичності подій: війна породжує «колективну травму», якої зазнають не лише ті, хто безпосередньо постраждав унаслідок військових дій, а все населення. За таких умов населення переживає подовжений травматичний стрес (ПТС), коли травма є одночасно поточною та реалістично передбачуваною в майбутньому, а не локалізованою в минулому⁵⁹.

⁵⁷ Кулик В. Національна ідентичність у час війни: Україна після російської агресії 2014 та 2022 рр. // Проблеми посткомунізму. 2023. № 71(4). С. 296–308.

⁵⁸ Summerfield, D. A Critique of Seven Assumptions behind Psychological Trauma Programmes in War-affected Areas // Social Science & Medicine. 1999. № 48. P. 1449–1462.

⁵⁹ Степаненко В., Злобіна О., Головаха Є., Дембіцький С., Найдьонова Л. Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2023. № 4. С. 24.

Граничні ситуації, якою є війна, увиразнюють роль ідентичності як ключового чинника збереження національної самосвідомості та відновлення державного суверенітету. Водночас важливо зауважити: кожна криза має вичерпування можливостей попередньої якості та пошук або перехід до нової, більш розвиненої та досконалої. Ідентичність реагує на політичні і соціальні зміни в країні і в світі. Кожен раз зі зміною суспільної ситуації (відповідно до теорії символічного інтеракціонізму, теорії ролей, соціальної категоризації) оприсутнюються, увиразнюються ті спільнотні ідентичності, які є найбільш відповідними поточній ситуації⁶⁰.

В умовах міждержавного воєнно-політичного протистояння є тенденції до консолідації суспільства через актуалізацію певних спільнотних ідентичностей. Таке об'єднання можливе навколо спільного чітко означеного ворога, спільної проблеми, біди, спільного майбутнього, спільного лідера, спільної території тощо. На початку повномасштабного вторгнення українське суспільство продемонструвало доволі високий рівень консолідації, зумовлений потребою сильного протистояння спільному ворогу. Водночас фахівці застерігають: постає низка загроз, пов'язаних із граничною ситуацією війни (можливі тенденції дезінтеграції, посилення конфліктів і конфронтації, які особливо виразно можуть проявитися після закінчення гарячої фази війни). Це може призвести до чергового поділення на «Своїх» і «Чужих» усередині самих громад, ототожнення в уявленнях громадян децентралізації з сепаратизмом, а відтак послаблення країни перед агресивним, чітко централізованим ворогом та знизити можливості відновлення і відбудови країни у післявоєнний період.

У строкатості ідентичностей, що властива українському суспільству, криються потенційні загрози національній безпеці країни, а в умовах, що складаються внаслідок повномасштабного воєнного вторгнення, такі загрози можуть посилюватися⁶¹. Нові для громадян процеси, що виникли чи яскраво проявилися в умовах подальшого розгортання повномасштабного

⁶⁰ Sasse G., Lackner A. War and State-making in Ukraine: Forging a Civic Identity from below? // *Ideology and Politics*. 2019. № 1 (12). P. 75–98.

⁶¹ Губеладзе І. Г. Спільнотна ідентичність під впливом війни: джерело конфліктів чи умова консолідації // *Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу: матеріали наукової конференції* (Київ, 16 травня, 2023 р.) / за наук. ред. П. П. Горностая, Л. Г. Чорної; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України, ПВНЗ «Європейський університет». Київ : Талком, 2023. С. 24–25.

воєнного вторгнення, посилили їхню дезорієнтацію в соціальному, політичному і громадянському просторі. Це викликає посилену потребу ідентифікації та переконоструювання ідентичності.

Умови повномасштабного воєнного вторгнення і загалом міждержавне воєнно-політичне протистояння зумовлюють переконоструювання, особливий спосіб та унікальні конфігурації взаємодії спільнотних ідентичностей, зокрема територіальної: локальної, регіональної, національної, наднаціональної (глобальної); мовно-культурної, політико-ідеологічної, етнічної, громадянської, релігійної тощо. Взаємодія між цими ідентичностями відбувається у такий спосіб, що домінантними, проявленими, актуалізованими стають одні, і вони у свою чергу можуть подавляти інші, вступати з ними в конкурентну взаємодію, чи, навпаки, підсвічувати, увиразнювати інші, чи принаймні гармонійно співіснувати. Зовнішня воєнна агресія актуалізовує національну, етнічну і/або громадянську ідентичність⁶².

Водночас ми спостерігаємо загрози посилення конфронтації всередині українського суспільства, простежується дуже чіткий (часто й агресивний) прояв поділу на «Своїх» і «Чужих». Це робить українське суспільство дещо вразливим і чутливим до дій ворожої пропаганди. Актуалізація спільнотних ідентичностей в умовах війни може мати певні позитивні соціально-психологічні наслідки, зокрема розвиток людського потенціалу регіону і країни, консолідація українського суспільства, розвиток суб'єктності громади, зменшення психосоціального стресу та зниження ризику асоціальної поведінки⁶³. Аналіз ризиків дезінтеграції українського суспільства і пошук шляхів порозуміння мають спиратися на розуміння основних точок соціальної напруженості і загроз безпеці всередині українського суспільства. Зокрема йдеться про посилення протистояння на основі мовно-культурного питання, загострення непорозумінь між тими, хто захищав/захищає країну в лавах Збройних сил України і тих, хто залишився в

⁶² Губеладзе І. Г. Спільнотна ідентичність під впливом війни: джерело конфліктів чи умова консолідації // Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу: матеріали наукової конференції (Київ, 16 травня, 2023 р.) / за наук. ред. П. П. Горностая, Л. Г. Чорної ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України, ПВНЗ «Європейський університет». Київ : Талком, 2023. С. 25.

⁶³ Kravchuk S., Khalanskyi V. Forgiveness as a Predictor of Mental Health in Citizens Living in the Military Conflict Zone // Journal of Education Culture and Society. 2022. № 3(1). P. 67–76.

тилу. Простежується конфліктність між біженцями за кордоном і тими, хто з тих чи інших причин залишився на території України. Відчувається напруга між місцевим населенням приймаючих громад і внутрішньо-переміщеними особами (як на ґрунті мовно-культурної різноманітності, так і на ґрунті різності досвіду в умовах війни). Загалом все більш поширеним як серед дорослих, так і серед дітей є порівняння і оцінка досвіду проживання війни: чия травма є більш значущою, чий переживання важливіші, хто і як має право реагувати на ті чи ті травматичні події тощо. При цьому простежується як знецінення власного досвіду, так і протилежна тенденція — знецінення досвіду інших. Така конфліктність може простежуватися не лише на індивідуальному, але й груповому рівні. Наприклад, між регіонами, які найбільше постраждали внаслідок війни, і відносно безпечними і спокійними регіонами, між Києвом, як більш захищеним, і іншими регіонами. Протиріччя також простежуються між загальнонаціональними та локально-регіональними тенденціями, прагнення до повноцінної реалізації принципів децентралізації та необхідності чіткої підпорядкованості центральним органам влади в умовах війни, що має посилювати спроможність і загальну стійкість держави. Знову і знову виникають суперечки в політичному просторі на ґрунті довіри/недовіри до діючої влади, підтримка їхніх рішень чи звинувачення в помилковості, недоцільності і корупції⁶⁴.

Отже, війна для будь-якого суспільства є точкою біфуркації, в якій соціум змінюється на різних рівнях. В українському суспільстві під впливом російської агресії зникає розмита ідентичність, притаманна раніше частині соціуму, відбувається трансформація ідентичності (різних її ракурсів: національного, релігійного, мовного тощо), конструювання множинної ідентичності. Ідентичність у контексті «межовості» російсько-української війни визначається як трансформація української ідентичності під впливом агресії та боротьби за виживання, що призводить до зміцнення національної свідомості, переосмислення цінностей та колективної пам'яті, а також до формування нової системи цінностей.

У пропонованій розвідці ми лише в першому наближенні маркуємо задекларовану проблему, усвідомлюючи її глибинність і багатовимірність та передбачаючи перспективність розпрацювання. Цілісне пізнання

⁶⁴ Там само. С. 26–27.

феномена ідентичності в умовах межовості в подальшому потребує інтеграції знань, застосування методології наукового синтезу, наповнення фактологічним і емпіричним матеріалом. Міждисциплінарний характер дослідження може змотивувати подальші наукові розробки теми ідентичності в ситуації межовості, форматованої умовами російсько-української війни.

2.3. АРЕТОЛОГІЧНА ЕТИКА

ЯК ОСНОВА ПРАКТИК ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В ЧАСИ ВІЙНИ

Екзистенційний характер російсько-української війни зумовлює пріоритет ціннісної і соціокультурної єдності українського соціуму, хоча на початку 2025 р. у повсякденні ми можемо спостерігати суспільні тенденції, котрі засвідчують міткі екзистенційної кризи, що може в майбутньому вплинути на український опір. З огляду на це актуальним є філософський розмисел щодо внутрішнього етичного потенціалу, здатного жити динамічну цілісність українства, співмірну зі смисловими засадами існування української ідентичності та культури. Одним із його річищ має стати пізнання перспектив виховання молоді, релевантного викликам сьогодення. Метою нашого розгляду є виявлення потенціалу аретологічної етики як основи практик виховання молоді в часи війни. Огляд найновіших наукових публікацій, присвячених осмисленню виховного процесу у закладах освіти різних рівнів після 24 лютого 2022 р., засвідчує, що підвищення інтересу до такої тематики не завжди вказує на долання інерції в самому розумінні виховання. У працях українських дослідників домінує проблематика цифровізації виховного процесу, специфіки національно-патріотичного і морального виховання та розгляд прикладів їх практичного втілення в роботі закладів освіти, однак нечасто йдеться про пізнання ціннісної й етичної основи виховання. Більш обнадійливі підходи, представлені у працях з філософії освіти, та спроби розглянути освітні трансформації з перспективи сучасної філософської методології. На увагу заслуговують ті пропозиції, в яких ми зустрічаємо не песимістичну трижовність, а прагнення визначити орієнтири, що дозволять в умовах невідомості нашого нинішнього існування окреслити нові горизонти і процесу виховання, і освіти загалом. Екзистенційна специфіка життя в часи війни змушує поставити питання про невідповідність актуальним викликам повторів загальних положень про сутність і форми виховання, на жаль, поширених в українській педагогіці навіть тоді, коли йдеться про військово-патріотичне виховання чи виховання перед викликами цифровізації. На нашу думку, значна частина міждисциплінарного дискурсу щодо виховання як процесу і досі позбавлена необхідної глибини і чіткості, яких йому може надати врахування здобутків сучасної комунікативної філософії, етики і моральної епістемології.

Для розуміння особливостей виховання молоді в Україні в часи війни ми маємо пам'ятати про глокальний контекст, в якому воно розгортається. Звісно, локальний горизонт воєнного часу з усіма актуальними ризиками, котрі українці відчувають щодня, визначає напрями виховного процесу та змінює його форми і формати. Проте він переплітається і з мітками глобального контексту пізнавальних і ціннісних трансформацій, що впливають на всі сфери життя людства. С. Пролеєв⁶⁵ вказує, що глобальний світ — простір співіснування та конкуренції різноманітних дискурсивних практик, які супроводжують стосунки між людьми, акумулюють культурний досвід і є конститутивними щодо соціальних форм й інститутів. Не менш важливий їх стосунок до нормативного аспекту людського існування, адже вони «забезпечують цей ефект всеприсутнього належного, нормативний вимір будь-якої дії, помислу, уявлення, почуття, рішення»⁶⁶. Не лише події російсько-української війни, але й численні конфлікти і просто приклади з життя в інших куточках нашої планети засвідчують деструктивні зміни у ціннісному горизонті існування людства. За твердженням В. Шамрай, нині світ переживає маргіналізацію та руйнацію належного, котре можна означити як знецінення цінностей⁶⁷, і підґрунтям цих тенденцій виступає те, що належне у структурі людської життєдіяльності дедалі частіше послаблюється і деградує, тобто йдеться про занепад ефекту нормативності і відкидання її засад та «переважання інстанції інтересів над інстанцією цінностей»⁶⁸. Такий глобальний горизонт породжує новий тип воєн із пріоритетом екзистенційного й когнітивного складників. З-поміж різних означень увагу привертає їх характеристика дослідниками як консцієнтальних (від латинського *conscientia* — свідомість). Цивілізаційна за змістом така війна є психологічною та інформаційною за засобами, а головними її мішенями стають ідентичність та процес самоідентифікації особистості⁶⁹. Те, що ціллю консцієнтальної війни виступає

⁶⁵ Пролеєв С. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності // *Філософська думка*. 2022. № 2. С. 67–82. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2022.02.067>

⁶⁶ Там само. С. 73.

⁶⁷ Шамрай В. Війна як знецінення цінностей у глобальному світі // *Філософська думка*. 2023. № 4. С. 6–7. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2023.04.05>

⁶⁸ Там само. С. 14.

⁶⁹ Ломачинська І.М., Алексеєнко О.В. Релігійна ідентичність як засіб маніпулювання в консцієнтальних війнах сучасності // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 43. С. 53–58. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v043.2023.9>

«руйнування усталеної системи світоглядних орієнтирів і моральних цінностей, і, як наслідок — знищення національної ідентичності»⁷⁰, змушує замислитися над тим, яким має бути виховання, спроможне протистояти її викликам. В умовах війни, суттю і метою якої є ураження свідомості та руйнування системи цінностей і здатності людини до вільної самоідентифікації⁷¹, практики виховання мирного часу можуть виявитися слабкими. На нинішньому етапі російсько-української війни інтенсифікується помітна ще до лютого 2022 р. її гібридність, коли сама війна стає «вибуховою сумішшю домодерних, модерних і постмодерних форм соціальності, світоглядів та ідеологій»⁷². За таких умов виховання молоді може розглядатися як частина когнітивної безпеки України, що, як зазначає Т. Кобець⁷³, є важливим елементом забезпечення її інформаційної безпеки та передбачає реакцію на загрози і виклики, що мають психологічний та інформаційний вимір, відтак і захист окрім технічних компонентів певних інформаційних систем ще й психологічного стану, мислення, сприйняття користувачів, а особливо представників українського Інтернет-покоління.

Актуальний опір українського суспільства агресії засвідчує, що горизонти існування українського суспільства в глобальному контексті визначає присутність вітальності, з якої можуть вирости нові практики виховання. Для виявлення перспектив їх розвитку варто визначити орієнтири становлення освітнього простору в часи війни, спираючись на розуміння тенденцій розвитку комунікації та потенціал продуктивних трансформацій етики в сучасному світі, пов'язаних, за словами А. Єрмоленка⁷⁴, з переходом

⁷⁰ Ломачинська І., Гришина Ю. Інтернет-покоління і консцієнтальні війни сучасності // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2024. Вип. 52. С. 161–168. URL: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.19>

⁷¹ Остапенко М. Консцієнтальна війна як елемент гібридної війни // Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. 2022. № 22. С. 1–12. URL: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2022.32.01>

⁷² Єрмоленко А. Дискурс. Комунікація. Моральність. Київ : Наукова думка, 2021. С. 299. URL: https://drive.google.com/file/d/1y16HUm4gzQawA-vpCdvI4Kz0XO2_4n1q/view

⁷³ Кобець Т. Основні підходи до розуміння «когнітивної безпеки» в сучасні науці: політичний та інформаційний аспект // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2023. Вип. 49. С. 281. URL: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.34>

⁷⁴ Єрмоленко А. Дискурс. Комунікація. Моральність. Київ : Наукова думка, 2021. С. 241. URL: https://drive.google.com/file/d/1y16HUm4gzQawA-vpCdvI4Kz0XO2_4n1q/view

від етики дискурсу до етики співвідповідальності. Для втілення цього у реальних практиках виховання ми маємо виходити з пріоритетності формування особистого досвіду, мотивування молоді до ціннісної самореалізації та розвитку «дискурсивного розуму комунікативних практик»⁷⁵ як когнітивної основи, що дозволить протистояти консцієнтальній війні. Нині дослідники практик виховання наголошують на важливості самовиховання, котре спирається на самопізнання, але не може розглядатися як самоціль⁷⁶, адже у пріоритеті є саморозвиток особистості, що не припиняється навіть у умовах невизначеності. Саме так ми виходимо на ідею долання зацикленості сучасної освіти на формуванні певного набору компетентностей, нехай і такого, що включає м'які навички та метакогнітивні здатності. Опір сучасній війні, об'єктом атаки якої є свідомість особистості, спроможні чинити ті, кого естонський філософ Ю. Вооглайд⁷⁷ називає генералістами, і ті, хто може мислити на перспективу, окреслювати стратегії розвитку, охоплювати ціле. Такі люди формуються у відповідному соціокультурному середовищі, а внутрішнім рушієм їх формування виступає особистісний досвід комунікації. Міркуючи про виховну складову розвитку генералістів з кола української молоді, ми виходимо на ключову роль етики, яка не лише визначає завдання морального чи патріотичного виховання, але й виступає смисловою основою всіх напрямів виховного процесу.

Серед найновіших праць українських дослідників з філософським осмисленням актуальної війни вже є ті, що присвячені її етичним аспектам, хоча згадки про етику чеснот і з'являються тільки на берегах міркувань. Дослідникам переважно йдеться про осмислення окремих моральних почуттів⁷⁸, небажані трансформації самої етики та домінування парадигми ути-

⁷⁵ Ермоленко А. Дискурс. Комунікація. Моральність. Київ : Наукова думка, 2021. С. 249. URL: https://drive.google.com/file/d/1y16HUm4gzQawA-vpCdvI4Kz0XO2_4n1q/view

⁷⁶ Притула О. Самовиховання і самоосвіта у професійному становленні українського громадянина // Філософія освіти. 2024. № 30. С. 160–173. URL: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-9>

⁷⁷ «Україні потрібні генералісти»: розмисли про роль та призначення сучасної освіти. Інтерв'ю Світлани Ганаби з Почесним професором Тартуського університету Юло Вооглайдом // Філософія освіти. 2023. № 29 (2). С. 210–218. URL: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-14>

⁷⁸ Мулярчук Є. Ненависть як моральне почуття за часів війни // Філософська думка. 2022. № 3. С. 98–110. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.098>

літаризму⁷⁹, відмінності між етикою часу війни й етикою мирного часу та труднощами, які виникають у суб'єкта з виявленням моральних переконань під постійною загрозою насильства⁸⁰, смисл окремих чеснот в горизонті воєнного часу⁸¹.

На початку широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну ми спостерігали небачене піднесення, консолідацію українського суспільства і мобілізацію його сил⁸². Однак за три роки бачимо, як хвилі активізації надій сусідять із хвилями настроїв, в яких на перший план виходить втома і безнадія. В умовах війни зростання швидкості чергування цих хвиль підсилює вплив щоденного стресу, і це може бути використане нашим ворогом. В. Шамрай наголошує, що знецінення цінностей «пов'язане з деструкцією не просто спільнот, а взагалі спільнотності в сучасному світі»⁸³. Єдність українського суспільства неможлива без акумуляції його психічних і фізичних сил, тому для існування динамічної єдності українства необхідний опір тим тенденціям, котрі підважують його спільнотність. В умовах небезпеки поширення прикмет екзистенційної кризи в українському суспільстві⁸⁴ джерелом його внутрішньої екзистенційної сили в питаннях виховання молоді може стати етика чеснот або аретологічна етика. Хоча сьогодні в Україні можна почути розмови науковців про чесноти, однак вони популярні в контексті обговорення

⁷⁹ Дишкант Т. М., Тараров Я. В. Дослідження війни з урахуванням її сучасної трансформації з позиції етичної рефлексії // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. № 42. С. 21–26. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v042.2023.4>

⁸⁰ Толстов І., Москвін Я. Етика в контексті миру та війни // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії. 2023. Вип. 69. С. 15–20. URL: <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2023-69-2>

⁸¹ Афанасьєва Л., Цюрупа М., Вишневецький О. Гідність людини як найвища чеснота громадянина-борця за умов воєнної ситуації: соціально-філософський аналіз // Українознавчий альманах. 2023. Вип. 33. С. 10–17. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.1>

⁸² Шайгородський Ю. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів // Політичне життя. 2023. № 3. С. 88–97. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.3.11>; Шайгородський Ю. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2023. № 8. С. 77–83. URL: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12>

⁸³ Шамрай В. Війна як знецінення цінностей у глобальному світі // Філософська думка. 2023. № 4. С. 17. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2023.04.05>

⁸⁴ Стебельська О. Особливості екзистенційної кризи в сучасному українському суспільстві // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2024. Вип. 52. С. 273–279. URL: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.34>

проблематики академічної доброчесності. Нині з'явилися і спроби реактуалізації аретологічної лінії етики⁸⁵, які поглиблюють та убезпечують від інструментального спрощення розуміння академічної етики. Йдеться про розширення можливостей застосування потенціалу етики чеснот, наприклад, у розробці концептуальних засад виховання молоді в часи війни. Українські дослідники⁸⁶ цього важливого річища етичного знання вказують, що його новітня історія почалася після Другої світової війни, але сьогодні містить співмірні з сучасністю сюжети розмислу, а ми виходимо з усвідомлення того, аретологічна лінія етики релевантна локальним викликам часу війни.

По-перше, поруч із деонтологічною етикою та консеквенціалізмом етика чеснот є одним із трьох основних напрямів актуальної нормативної етики, відтак характерною її рисою виступає зосередження уваги на центральній ролі чеснот у житті людини та її прагненні до самовдосконалення, самовиховання і саморозвитку, що зумовлює їх ключовий смисл у питаннях морального чи екзистенційного вибору і спрямуванні вчинків. Відхід аретологічної етики на задній план етичного розмислу з часів Просвітництва до середини ХХ ст. не завадив у 1950-х роках філософам актуалізувати її. Тому вже у працях Е. Енском увиразнився статус істинного суб'єкта як критерію моральної істинності на противагу істинним принципам. Пошук критерію нормативності у чеснотах був помітний згодом у П. Гича та Ф. Фут, проте вихід реактуалізації етики чеснот за рамки британського філософського дискурсу пов'язаний з дослідженнями А. Макінтайра, котрий звернув увагу на витоки занепаду етичного знання і пов'язав його з відмовою від аристотелівської лінії етичного розмислу. Для того, щоб усвідомити потужний потенціал етики чеснот у вихованні, важливий ще один висновок, який ескізно присутній у працях її британських дослідників і виразно представлений А. Макінтайром⁸⁷ та дослідниками початку

⁸⁵ Пономаренко О. В. Аретологічна етика в стратегіях академічної доброчесності // Освітній дискурс. 2023. № 46 (10–11). С. 67–75. URL: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.46\(10-11\)-7](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.46(10-11)-7)

⁸⁶ Сідорова С. Про епістемологію чеснот в англомовній філософії // Філософська думка. 2022. № 3. С. 170–184. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.170>; Шрамко Я. Аналітична нормативна етика і тенденції її розвитку // Актуальні проблеми духовності. 2022. Вип. 23. С. 9–31. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/apd/article/download/5519/7081/11472>

⁸⁷ Макінтайр Е. Після чесноти / Пер. з англ., за наук. ред. В. Малахова. Київ : Дух і Літера, 2002. 436 с.

XXI ст.⁸⁸. Йдеться про необхідність увиразнення зв'язку між етичним та антропологічним річизцем у філософії. Подібне спрямування помітне також у проєкті трансцендентальної антропології Т. Ренча⁸⁹, предметом якої виступає конституювання людського світу з врахуванням інтерекзистенційної природи людського. Демонструючи перевагу етики Аристотеля, філософ вказує на те, що вона дозволяє зберегти цілісність єдиного світу, адже пов'язана з конкретними вчинками і виборами, здійснюваними людиною поруч із Іншими.

По-друге, в етиці чеснот ми зустрічаємо осмислення не тільки самої чесноти, але й моральних вад, характерів, щастя, морального виховання, ролі емоцій у питаннях морального вибору. Всі ці аспекти живого, а не абстрактного, морального життя людини розглядаються з усвідомленням ситуативності її існування. Так, обґрунтовуючи власні пропозиції реактуалізації цієї лінії етики, С. Пролєєв⁹⁰ виходить із подієвості моральних визначень. Подібна етика дозволяє примножити шанси людяності, що можливе за умови співучасті людини в долі Інших. Цей момент виразний під час виявлення потенціалу прояву чеснот в комунікації та граничних ситуаціях існування, коли постає складний світ взаємообумовленостей і переплетінь певних моральних властивостей. Успадковані сучасною етикою чеснот давньогрецькі філософські поняття *arête* (чеснота або досконалість), *Phronesis* (практична мудрість) і *eudaimonia* (щастя або процвітання) постають не як абстракції, а як подієво обумовлені актуальним горизонтом життєсвіту. Для розкриття потенціалу етики чеснот як основи практик виховання влучним видається означення С. Пролєєвим⁹¹ моральності як зусилля особистого самовизначення. Продовжуючи його міркування про те, що чеснот ми прагнемо, а поява моральних вад не потребує прагнення, можна вийти на осмислення колізій етичного саморозвитку, з-поміж яких будуть і випадки, коли самовдосконалення поступається місцем самовдоволенню, позбавленому моральної рефлексії. Усвідомлення

⁸⁸ Swanton C. *Virtue Ethics: A Pluralistic View*. Oxford : Oxford University Press, 2005. 324 p.; Zagzebski L. *Exemplarist virtue theory* // *Metaphilosophy*. 2010. Vol. 41. P. 41–57.

⁸⁹ Rentsch Th. *Interexistentialität: Zur Transformation der existentialen Analytik Heideggers* // *Negativität und praktische Vernunft*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2000. P. 33–45.

⁹⁰ Можливості та межі нормативної етики. Семінар-презентація // *Філософська думка*. 2019. № 5. С. 73. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2019.05>

⁹¹ Там само.

можливості останнього сприяє протидії використанню етики чеснот для моралізування, яке навряд чи зробить продуктивним виховання сучасної молоді.

По-третє, акцент в аретологічній етиці на культурній обумовленості чеснот, набуття яких пов'язане з ситуаціями життя та горизонтом повсякдення, що увиразнює їх інтерсуб'єктивний характер. Усвідомлення цього виводить нас на можливості використання потенціалу етики чеснот у патріотичному вихованні. Екзистенційний характер російсько-української війни зумовлює усвідомлення того, що в ній йдеться про питання існування української ідентичності. Чесноти, посталі у горизонті українського життєсвіту, є проявом його ціннісної специфіки, тому орієнтація на них у вихованні творить підстави для розвитку практик, які дозволять етично підживити здатність особистості до опору зовнішнім та внутрішнім загрозам воєнного часу. Незайве згадати про нюанс, помічений А. Макінтайром: смисловим осередком етики чеснот виступає усвідомлення відмінності між двома станами людини — тим, що існує, та тим, якою вона має бути для самоздійснення. Етика чеснот дає надію на можливість долати розрив між ними та успішний пошук шляхів саморозвитку, а культивування чеснот стосується екзистенційних виборів особистості, здійснюваних з повсякдення її життя в часи війни.

Сьогодні підвищення інтересу дослідників до осмислення етичних аспектів російсько-української війни та виховання молоді пов'язане з розумінням ними екзистенційних наслідків багаторічного і виснажливого перебування українського суспільства в горизонті воєнного часу. Глокальний контекст, в якому українство виборює і захищає своє право на життя, передбачає жорстку конкуренцію дискурсивних практик та деструктивні зміни у ціннісному горизонті існування людини аж до знецінення цінностей. Однією з заборук протидії українського суспільства симптомам екзистенційної кризи виступають трансформації підходів до виховання молоді та мотивування її до самовиховання. Пошук основи нових практик виховання виводить нас на розкриття потенціалу етики чеснот або аретологічної етики, в якій питання самовдосконалення є дороговказом для розвитку ініціатив, спрямованих на розкриття єдності цінностей і чеснот українського життєсвіту. І щоденна хвилина пам'яті, під час якої українці згадують полеглих військових і цивільних, і проєкт «Великої української енциклопедії» зі вшанування Героїв України, і культурні ініціативи з попу-

ляризації здобутків постатей української культури містять зв'язок із етикою чеснот, втіленою в житті окремих людей, і його варто лише увиразнити. Важливим напрямом наших досліджень у майбутньому може стати пізнання ролі аретологічної етики у виявленні продуктивної сили зв'язку між практиками виховання та заходами з турботи про ментальне здоров'я молоді.

2.4. ВІЙНА. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ:

Війна є одним із найсерйозніших викликів для цивільного населення, змушуючи людей змінювати свої звички, способи забезпечення базових потреб і взаємодії в суспільстві. В умовах збройного конфлікту руйнуються звичні соціальні, економічні та комунікаційні механізми, що вимагає від людей швидкої адаптації до нової реальності⁹², що й відбулося на території всієї України наприкінці лютого 2022 р. Втрата безпеки, нестача ресурсів, загроза життю, зміни в економічній структурі та масові переміщення населення стали частиною українського воєнного повсякдення.

Основними факторами виживання цивільного населення у воєнний час є **економічна стійкість, соціальна підтримка, інформаційна безпека та адаптація до змін**. Важливо не лише зберегти джерела доходу, а й знайти альтернативні шляхи забезпечення життєво необхідних товарів і послуг. Соціальна згуртованість відіграє ключову роль у підтримці населення, адже самоорганізація громад, волонтерський рух і взаємодопомога дозволяють швидко реагувати на виклики та ефективно розподіляти ресурси. Водночас, інформаційна безпека стає критично важливою — у період війни населення є мішенню інформаційних атак і дезінформації, що впливає на рішення, поведінку та рівень довіри в суспільстві.

Окрім індивідуальних стратегій виживання, важливу роль відіграє **самоорганізація громад і розвиток локальної стійкості**. Колективні ініціативи допомагають не лише розподіляти гуманітарну допомогу чи підтримувати людей у кризових ситуаціях, а й зберігати соціальну єдність і адаптувати інфраструктуру до нових умов. Саме ці чинники дозволяють суспільству не лише витримати виклики війни, але й підготува-

⁹² Мальчикова Д., Пилипенко І. Окупаційний урбіцид: міський досвід та повсякденні практики населення (приклад Херсона, Україна) // Економічна та соціальна географія. 2022. № 88. С. 6–15; Маховська С. «Війну не можна зрозуміти, її треба відчувати»: 36 діб окупації с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого — 1 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська) // Український історичний журнал. 2023. Ч. 4. С. 43; Топоренко Г. Життєві стратегії життєдіяльності особистості в умовах війни в Україні // Проблеми екстремальної та кризової психології. 2023. № 2 (6). С. 157–170; Чальцева О. М. Критерії дослідження колабораціонізму та їх застосування для аналізу українського кейсу в умовах війни // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2024. № 9. С. 5–12.

ти фундамент для майбутньої відбудови та відновлення нормального життя⁹³.

Економічні стратегії виживання. Війна спричиняє значні економічні потрясіння, що впливають як на загальнодержавний рівень, так і на життя кожного громадянина⁹⁴. Руйнування підприємств, скорочення робочих місць, порушення логістичних ланцюгів та нестача ресурсів змушують людей адаптуватися до нових реалій. За таких умов виживання напряму залежить від здатності пристосуватися до змін, знайти альтернативні способи заробітку та залучити додаткові джерела підтримки.

*Пристосування до нових умов: зміна ринку праці, необхідність перекваліфікації, дистанційна робота*⁹⁵. Війна суттєво змінює ринок праці, спричиняючи масові скорочення у традиційних сферах зайнятості, особливо в регіонах, які безпосередньо постраждали від бойових дій. Водночас з'являється попит на нові спеціальності, зокрема у сфері безпеки, логістики, IT-технологій, медицини та гуманітарної допомоги. Для багатьох людей перекваліфікація стає єдиним способом забезпечити фінансову стабільність. Одним із ключових факторів економічного виживання стає дистанційна робота. Вона дозволяє працівникам продовжувати професійну діяльність незалежно від місця перебування, що особливо важливо для внутрішньо переміщених осіб (далі — ВПО) та людей, які опинилися у зоні бойових дій. Навчання новим цифровим навичкам, вивчення іноземних мов та освоєння нових професій, таких як програмування, графічний

⁹³ Ващенко О. Соціально-психологічні чинники подружніх конфліктів в умовах війни / Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки. Серія: Управління та адміністрування. 2024. № 28 (57). С. 27–43; Губеладзе І. Психологічні засоби оптимізації родинних взаємин для підвищення адаптивності членів спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту // Педагогічні засоби колективного подолання наслідків воєнного конфлікту. Кропивницький : [б. в.], 2019. С. 32; Коробка Л. М., Васютинський В. О., Вінков В. Ю. та ін. Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 286 с.; Топоренко А. С. Адаптаційний потенціал сім'ї та родини в умовах війни в Україні // 36. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернетконференції з нагоди відзначення Дня науки-2024 в Україні «Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану» (м. Київ, 22 травня 2024 року). Київ : ДНДІ МВС України, 2024. С. 431–432.

⁹⁴ Ватченко Б. С., Шаранов Р. С. Антикризове управління підприємством в умовах війни // Економічний простір. 2022. № 182. С. 38–43; Кічурчак М. Економічні детермінанти і наслідки війни в Україні: аналіз на основі неповних даних // Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2022. № 62. С. 13–26.

⁹⁵ Кубишина Н. С. Проривні стратегії — інновація заради виживання // In B2B Marketing. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2023. С. 142.

дизайн, маркетинг чи онлайн-продажі, допомагає людям зберегти або знайти джерело доходу навіть у кризових умовах.

*Розвиток локального бізнесу: мікропідприємництво як спосіб економічної стабільності, підтримка локального виробництва*⁹⁶. Війна стимулює розвиток локальних ініціатив та мікробізнесу, адже централізовані економічні процеси часто порушуються або стають недоступними. Малий бізнес дозволяє забезпечувати громади необхідними товарами та послугами, а також створює робочі місця для місцевого населення.

До основних напрямів розвитку локального бізнесу варто віднести: виробництво та продаж продовольчих товарів, особливо в умовах дефіциту імпортої продукції; відкриття невеликих майстерень, швейних цехів, ремонтних сервісів; створення ініціатив з переробки вторинної сировини для забезпечення громад необхідними товарами; організацію кооперативів, що дозволяють людям разом вирішувати питання продовольчої безпеки та логістики.

Особливо важливою стає підтримка місцевих виробників через державні та міжнародні програми, які допомагають малому бізнесу отримувати фінансування та необхідні ресурси для розвитку⁹⁷.

*Волонтерство як форма економічного виживання: координація допомоги, гуманітарна підтримка, розвиток мереж волонтерських ініціатив*⁹⁸.

⁹⁶ Драган І., Орлова Н. Державне регулювання щодо організації евакуації бізнес-структур та мінімізація військових ризиків // Публічне управління та місцеве самоврядування. 2024. № 2. С. 29–35; Петрик Р. Б., Маркевич О. М., Соколов О. О. та ін. Стратегія державної підтримки промисловості України в умовах війни // Академічні візії. 2024. № 27. С. 1–10; Підтримка промисловості під час війни: вчасна допомога // Національний інститут стратегічних досліджень. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-promyslovosti-pid-chas-viyny-vchasna-dopomoha> (дата звернення: 25.02.2025); Тимошук В., Ціх Г. Проблеми малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час // ICBuTS-2022, 23–24 листопада 2022 р. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2022. С. 183–184; Чуйко М. М. Державна підтримка діяльності вітчизняних промислових підприємств в умовах воєнного стану // Фінанси, банківська система та страхування в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку в кризовій економіці. Дніпро : Дніпровський державний аграрно-економічний університет, 2023. С. 192–193.

⁹⁷ Козіна В. І. Вплив війни на економіку України // Матеріали X Всеукр. наук.-техн. конф. здобувачів вищої освіти за підсумками досліджень у 2022 р. Ф-т економіки і бізнесу, 6–10 лютого 2023 р. Мелітополь : Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Д. Морторного, 2023. С. 86–87; Сак Т. В., Білю І. О., Ткачук Ю. Е. Еколого-економічні наслідки російсько-української війни // Економіка та суспільство. 2022. № 38. С. 1–7.

⁹⁸ Литвин К. «... Цеглинка — то вже будується храм»: досвід виживання жителів с. Лукашівка під час російської окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин) // Український історичний журнал. 2024. Ч. 6. С. 66.

В умовах війни волонтерство стає не лише способом допомоги нужденним, а й формою економічного виживання. Волонтерські організації відіграють критичну роль у координації гуманітарної допомоги, забезпеченні життєво необхідними товарами та послугами, а також підтримці вразливих груп населення. Розвиток волонтерських ініціатив дозволяє створювати робочі місця, навіть якщо вони не завжди оплачуються у традиційному розумінні. Люди, залучені до волонтерської діяльності, можуть отримувати харчування, житло, необхідні товари або навіть стипендії та грошові гранти. Деякі волонтерські ініціативи перетворюються на соціальні підприємства, що забезпечують громади продуктами харчування, ліками або іншими необхідними товарами. Важливо також, що волонтерські організації сприяють розвитку соціального капіталу, об'єднуючи людей навколо спільних цінностей та сприяючи швидшій адаптації населення до складних умов.

Роль міжнародної допомоги та грантових програм у підтримці економічної життєздатності громад. Міжнародна підтримка відіграє значну роль у забезпеченні економічної стабільності українських громад під час війни. Грантові програми та гуманітарна допомога дозволяють реалізовувати проекти у сфері малого бізнесу, освіти, інфраструктури та соціального захисту.

Основні напрями міжнародної допомоги включають: фінансування для малого та середнього бізнесу, що сприяє економічному відновленню громад; підтримку стартапів та інноваційних проектів, що створюють робочі місця; програми перекваліфікації та дистанційного навчання для населення; гуманітарну допомогу у вигляді продуктів харчування, медикаментів, тимчасового житла тощо.

Отже, економічні стратегії виживання цивільного населення в умовах війни базуються на здатності швидко адаптуватися до змін, освоювати нові навички, підтримувати місцеве виробництво та ефективно використовувати доступні міжнародні ресурси. Волонтерство та соціальна згуртованість відіграють ключову роль у забезпеченні життєздатності громад, а малий бізнес та підприємництво допомагають людям залишатися фінансово незалежними навіть у кризових умовах. Використання цифрових технологій та міжнародної допомоги суттєво посилює економічну стійкість українського суспільства, що є важливим фактором як у період війни, так і для майбутнього відновлення країни.

Соціальна мобілізація та самоорганізація. В умовах війни соціальна мобілізація та самоорганізація громад набувають критичного значення для забезпечення життєдіяльності населення, підтримки вразливих груп та адаптації до нових викликів⁹⁹. Втрата державних механізмів забезпечення основних потреб, руйнування інфраструктури та хвилі ВПО потребують негайного реагування з боку суспільства. Саме тому місцеві ініціативи, волонтерський рух, діяльність громадських організацій та психологічна підтримка стають основними інструментами для збереження соціальної стабільності.

Громадські ініціативи: взаємодопомога, волонтерські осередки, підтримка ВПО. Одним із найважливіших аспектів соціальної мобілізації є локальні ініціативи взаємодопомоги. У кризових умовах люди об'єднуються для розв'язання нагальних проблем — забезпечення продуктами харчування, медикаментами, транспортом, пошуку безпечного житла та працевлаштування. Виникають громадські ініціативи, що охоплюють різні аспекти допомоги:

- волонтерські осередки (організація збору гуманітарної допомоги, логістика доставки продуктів і медикаментів у зони активних бойових дій, евакуація цивільного населення).
- допомога ВПО (надання тимчасового житла, пошук нових можливостей для працевлаштування, освітні програми для дітей).
- координація інформації (створення чатів і платформ для обміну ресурсами, розповсюдження перевіреної інформації про гуманітарну допомогу, доступ до соціальних послуг).

Роль неурядових організацій та благодійних фондів у підтримці соціальної стабільності. Неурядові організації та благодійні фонди стали ключовими учасниками у процесі соціальної мобілізації. Вони відіграють вирішальну роль у організації гуманітарної допомоги (розподіл міжнародних і національних ресурсів серед громадян, які найбільше постраждали від війни); забезпеченні медичних і психологічних послуг (підтримка лікарень, забезпечення ліками, проведення реабілітаційних програм); освітніх

⁹⁹ Мартищенко У. Є., Колінько М. В. Філософська розвідка особливостей адаптації українців в умовах війни // Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині) : зб. матер. V Міжн. наук.-практ. конф (28–29 лютого 2024 р.). Запоріжжя : Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, 2024. С. 244–246; Чалюк Ю. «Warstate» і «welfare state»: конфлікт чи синергія воєнної стратегії та соціальної безпеки України // Сталий розвиток економіки. 2024. № 1 (48). С. 309–320.

і професійних ініціативах (створення навчальних програм для ВПО, перекваліфікація та підтримка нових робочих місць).

Завдяки співпраці з міжнародними партнерами такі організації допомагають не лише забезпечувати людей основними ресурсами, а й створювати довгострокові стратегії соціальної підтримки та реінтеграції.

Формування «сильних» громад: горизонтальні зв'язки та самоорганізація у кризових умовах. Однією з основ стійкості суспільства в умовах війни є зміцнення горизонтальних зв'язків — коли люди допомагають один одному без централізованого керівництва, самостійно організовуючи процеси взаємодопомоги. У цьому контексті важливими є: взаємна довіра та підтримка між сусідами, друзями, колегами; співпраця місцевого бізнесу, волонтерських груп і громадських організацій для створення ефективних ланцюгів постачання та розподілу ресурсів; лідерство на місцях — активні громадяни беруть на себе відповідальність за організацію допомоги та підтримку найвразливіших груп.

Психосоціальна підтримка¹⁰⁰: психологічна допомога, соціальна реабілітація, групи підтримки. Психологічні наслідки війни не менш руйнівні, ніж фізичні. Високий рівень стресу, травми, втрата близьких, вимушене переселення — все це вимагає належної психологічної допомоги та соціальної реабілітації.

Серед основних механізмів психосоціальної підтримки: індивідуальна психологічна допомога (консультації, кризова психологія, терапія для людей із посттравматичним стресовим розладом); групи підтримки та взаємодопомоги для ветеранів, ВПО, людей, які втратили рідних; програми соціальної адаптації (допомога у поверненні до нормального життя після пережитих травм, інтеграція в нові громади).

Отже, соціальна мобілізація та самоорганізація є ключовими факторами виживання та адаптації цивільного населення під час війни. Взаємодія громад, волонтерських ініціатив, благодійних організацій та психологічна підтримка допомагають людям не лише справлятися з поточними викликами, а й формувати основу для майбутньої відбудови країни. Чим сильніші горизонтальні зв'язки у суспільстві, тим ефективніше воно здатне долати кризові ситуації та створювати умови для стійкого розвитку навіть у найважчі часи.

¹⁰⁰ Цумарева Н. В., Апелът Г. В., Вятчаніна С. В. Психологічні механізми виживання та адаптації в умовах тривалого військового конфлікту // Наукові перспективи. 2024. № 4 (46). С. 1431–1442.

Адаптація міського та сільського середовища. Війна кардинально змінює міське та сільське середовище, змушуючи людей пристосовуватися до нових реалій життя¹⁰¹. Руйнування інфраструктури, проблеми з постачанням продуктів та товарів першої необхідності, перебої в енергозабезпеченні та загроза безпеці впливають на всі аспекти повсякденного існування. Для забезпечення життєдіяльності громад необхідно впроваджувати стратегії адаптації, які сприятимуть автономності, безпеці та стійкості населених пунктів.

Нові маршрути постачання продуктів та товарів першої необхідності (організація гуманітарних коридорів, локалізація виробництва). Війна часто порушує звичні ланцюги постачання, що призводить до дефіциту продуктів харчування, ліків, пального та інших життєво необхідних товарів. У таких умовах необхідно оперативно налагоджувати альтернативні маршрути постачання, використовуючи:

- гуманітарні коридори (організація безпечних шляхів для транспортування товарів та евакуації людей).
- локалізацію виробництва (розвиток місцевих фермерських господарств, кооперативів, пекарень, швейних виробництв, щоб забезпечити громади необхідними товарами).
- децентралізацію логістики (створення складів та пунктів розподілу допомоги в різних регіонах для рівномірного забезпечення населення).

Енергозабезпечення та автономність: розвиток систем альтернативної енергетики, автономні джерела енергії (генератори, сонячні панелі). Перебої в постачанні електроенергії є однією з найсерйозніших проблем у воєнний час, особливо в містах, що зазнають атак на критичну інфраструктуру. Відсутність електрики призводить до зупинки транспорту, проблем з водопостачанням, неможливості зберігати продукти та заряджати комунікаційні пристрої.

Для підвищення автономності громад впроваджуються такі рішення:

- використання генераторів (дизельні та бензинові генератори є найшвидшим рішенням для аварійного електропостачання).
- сонячні панелі та вітрові установки (відновлювані джерела енергії дозволяють отримувати електроенергію без залежності від централізованих мереж).

¹⁰¹ Рущенко І., Ляшенко Н. Цивільні українці в контексті терористичної війни // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2023. № 97. С. 80–83.

- енергозберігаючі технології (впровадження систем утеплення будинків, енергоефективних приладів для зменшення споживання ресурсів).
- локальні мережі енергопостачання (створення незалежних мікроелектростанцій здатне забезпечити електроенергією окремі громади чи лікарні).

Безпечний транспорт та логістика: нові способи пересування, зони безпеки. Логістичні труднощі, обмеження пересування через зруйновані дороги, небезпека атак — все це змінює транспортну інфраструктуру. Населенню та місцевій владі доводиться оперативно шукати рішення для безпечного переміщення та евакуації.

Основні стратегії адаптації:

- альтернативні транспортні маршрути (організація безпечних шляхів для цивільного транспорту, використання другорядних доріг та об'їзних маршрутів).
- спеціальні транспортні коридори для гуманітарної допомоги (узгодження із міжнародними організаціями для безпечного перевезення вантажів).
- використання дронів та безпілотних транспортних засобів для доставки ліків, продуктів та термінових вантажів.
- розвиток велосипедного та пішохідного транспорту у містах, де є труднощі з паливом, популяризується використання екологічних та автономних видів транспорту.

*Перехід на самозабезпечення: вирощування власних продуктів, переробка вторинних ресурсів*¹⁰². Самозабезпечення є важливою частиною виживання у воєнний час, коли централізовані системи постачання тимчасово не функціонують. Громади та домогосподарства змушені знаходити нові способи отримання їжі, води та матеріалів для побутових потреб.

Основні методи самозабезпечення включають:

- розвиток домашнього та громадського городництва (вирощування овочів та фруктів у дворах, на балконах та у спеціально облаштованих теплицях).

¹⁰² Швалб А. Ю. Параметричний підхід до розвитку показників життєстійкості в умовах затяжної кризи та невизначеності // Сучасні проблеми екологічної психології: Життєдіяльність особистості в умовах середовищної невизначеності : матер. XVIII Міжн. наук.-практ. конф. (13 травня 2022 р., м. Київ). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка, 2022. С. 70–73; Сокурєнко В. В. Кримінологія війни крізь призму корупційної складової: важливі аспекти стратегії і тактик протидії злочинності // Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 598–602.

- переробка вторинних ресурсів (повторне використання матеріалів для ремонту житла, виготовлення побутових предметів, створення альтернативних джерел тепла).

- використання дощової води та фільтрація води (встановлення систем збору води, буріння колодязів та очищення води у польових умовах).

- локальне виробництво продуктів (створення малих молочних, хлібопекарських та консерваційних підприємств, які працюють без залежності від централізованих поставок).

Отже, адаптація міського та сільського середовища до умов війни є одним із найважливіших викликів для українського суспільства¹⁰³. Ефективне планування логістики, розвиток альтернативної енергетики, створення безпечних маршрутів та перехід на самозабезпечення дозволяють мінімізувати ризики та забезпечити сталість громад.

Цифрові технології та комунікації. В умовах війни цифрові технології відіграють критично важливу роль у забезпеченні безпеки, комунікації, самоорганізації та освіти. Вони допомагають людям отримувати достовірну інформацію, координувати дії, захищати особисті дані та адаптуватися до нових реалій життя. Водночас, існують серйозні виклики, пов'язані з дезінформацією, кібератаками та інформаційною безпекою, які потребують особливої уваги.

Інформаційна гігієна та протидія дезінформації. Під час війни населення постійно перебуває під впливом інформаційних атак, які впливають на суспільну думку, психологічний стан людей та навіть ухвалення стратегічних рішень. Фейки та пропаганда поширюються через соціальні мережі, месенджери та навіть офіційні джерела, тому важливо навчитися критично оцінювати інформацію¹⁰⁴.

Основні принципи інформаційної гігієни:

- перевіряти джерела інформації (орієнтуватися на офіційні повідомлення, перевіряти інформацію на декількох авторитетних ресурсах).

¹⁰³ Євсєєва-Северина І. В., Кириченко О. М., Ніколаєнко С. М. Трансформація стратегій українських компаній для забезпечення їх подальшого функціонування та розвитку в умовах війни. Рекомендовано Вченою радою Нац. ун-ту харчових технологій (протокол від 29 лютого 2024 р.). 2024. С. 6–23.

¹⁰⁴ Шамрай Л. В. Адаптація діяльності блогерів до умов війни : кваліф. робота магістра спец. 061 «Журналістика» / Наук. кер. В. В. Костюк. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. 70 с.

- аналізувати контент (якщо інформація викликає надмірні емоції (страх, паніку, гнів), слід поставитися до неї критично.

- використовувати фактчекінгові ресурси (наприклад, StopFake, VoxCheck), які допомагають розпізнати фейки та маніпуляції.

- не поширювати неперевірені дані, навіть якщо інформація здається важливою, потрібно переконатися у її достовірності перед тим, як передати її іншим.

Кібербезпека та захист особистих даних. У період сучасної війни ризики кібератак значно зростають, адже ворог використовує цифрові методи для отримання конфіденційної інформації, дезорієнтації населення чи блокування важливих сервісів. Тому кожен громадянин має дотримуватись базових правил кібербезпеки.

Основні заходи цифрового захисту:

- шифрування комунікацій (використання месенджерів з наскрізним шифруванням (Signal, WhatsApp)).

- використання VPN, що дозволяє приховати місцезнаходження та забезпечити додатковий рівень анонімності.

- створення складних паролів та двофакторної автентифікації, що ускладнює доступ хакерів до персональних акаунтів.

- обмеження персональних даних у відкритому доступі для уникнення публікації інформації про своє місцеперебування, військові переміщення чи особисті дані.

- оновлення програмного забезпечення операційних систем та антивірусного захисту допомагає закривати потенційні вразливості.

Роль соціальних мереж у мобілізації та самоорганізації. Соціальні мережі та месенджери стали основними платформами для координації дій волонтерів, організації гуманітарної допомоги та мобілізації суспільства. Через них здійснюється оперативне поширення інформації, підтримка ВПО та навіть організація самооборони.

Основні функції цифрових платформ під час війни: оперативна комунікація (координація дій волонтерів, військових та цивільного населення через Viber, WhatsApp); мережевий спротив (створення груп для протидії пропаганді та фейковим новинам, публікація перевіреної інформації); гуманітарна допомога (організація збору коштів, розподіл ресурсів, пошук житла для ВПО); навчання та обмін досвідом (платформи для онлайн-лекцій, тренінгів з першої допомоги, психологічної підтримки та кібербезпеки).

Важливо пам'ятати, що соціальні мережі також використовуються ворогом для збору розвідданих, тому необхідно бути обережним у поширенні інформації та не повідомляти про критично важливі деталі публічно.

Дистанційна освіта та онлайн-навчання. Війна значно вплинула на систему освіти, зробивши дистанційне навчання єдиною можливою формою здобуття знань для багатьох учнів і студентів. Водночас, це стало новою можливістю для професійного розвитку людей, які втратили роботу або змушені змінити сферу діяльності.

Основні напрями онлайн-освіти під час війни: шкільне дистанційне навчання (використання державних онлайн-платформ та цифрових ресурсів для забезпечення безперервного освітнього процесу); професійна перекваліфікація (онлайн-курси та вебінари для навчання нових навичок у сферах ІТ, маркетингу, дизайну, менеджменту); доступ до іноземних та міжнародних освітніх програм (багато університетів та організацій відкрили безкоштовні курси для українців (Coursera, edX, Udey)); психологічна підтримка та освітні тренінги (важливо не лише здобувати нові знання, а й навчатися методам боротьби зі стресом¹⁰⁵ та адаптації до нових умов).

Отже, цифрові технології стали ключовим елементом виживання та адаптації населення під час війни. Інформаційна безпека, кіберзахист, ефективне використання соціальних мереж для самоорганізації та розвиток дистанційної освіти сприяють підтримці стабільності у суспільстві. Уміння правильно користуватися цифровими інструментами допомагає не лише залишатися на зв'язку та отримувати достовірну інформацію, а й сприяє збереженню національної безпеки та підготовці до майбутнього відновлення країни.

Отже, війна докорінно змінює життя суспільства, створюючи нові виклики для кожного громадянина, економіки, державних структур та міжнародних партнерів. Однак, попри труднощі, кризові умови спонукають до розвитку нових механізмів виживання, самоорганізації та адаптації. Важливо не лише знайти ефективні стратегії для подолання поточних труднощів, а й будувати основу для майбутнього відновлення країни.

¹⁰⁵ Біскуп М., Волинець Н. Стресостійкість цивільного населення у воєнний час // *Universum*. 2024. № 8. С. 349–355.

Важливість державної підтримки та міжнародного співробітництва. Ефективність державної політики в умовах війни безпосередньо впливає на виживання та адаптацію населення. Державна підтримка має охоплювати всі сфери життєдіяльності, зокрема: забезпечення соціального захисту громадян, які втратили роботу, житло або стали ВПО; підтримку малого та середнього бізнесу, який відіграє ключову роль у забезпеченні економічної стабільності; розвиток цифрової інфраструктури для безпечної комунікації, освіти та дистанційного працевлаштування; впровадження програм психологічної підтримки та реабілітації населення.

Окрім національних зусиль, надзвичайно важливим є *міжнародне співробітництво*. Україна отримує значну підтримку від міжнародних організацій, урядів інших країн, благодійних фондів і приватних ініціатив (фінансова підтримка, гуманітарна допомога, військова допомога та експертне сприяння в розробці стратегій відновлення та ін.). Для ефективного використання міжнародної підтримки важливо: забезпечити прозорість та ефективність використання фінансових ресурсів; адаптувати західні практики управління кризами та відновлення інфраструктури до українських реалій; розширювати партнерські програми у сфері освіти, бізнесу та інновацій.

Роль кожного громадянина у формуванні стійкості суспільства. Стійкість суспільства у воєнний час залежить не лише від дій держави, а й від активної участі кожного громадянина. Самоорганізація, взаємодопомога, економічна ініціативність та інформаційна гігієна є ключовими факторами стабільності.

Кожен здатен зробити свій внесок у спільну стійкість, зокрема:

- підтримуючи локальні ініціативи, волонтерський рух, допомагаючи ВПО та військовим;
- дотримуючись інформаційної безпеки та протидіючи фейковим новинам;
- продовжуючи професійний розвиток, навчання та вдосконалення навичок для подальшої роботи у відбудові країни;
- розвиваючи локальний бізнес, що сприятиме економічній стабільності;
- впроваджуючи нові технології та інноваційні рішення у своїх сферах діяльності.

Чим активніше суспільство буде залучене до процесу адаптації та підтримки одне одного, тим швидше Україна зможе не лише витримати воєнні виклики, а й створити умови для сталого розвитку після війни.

РОЗДІЛ III

ВІЙНА ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИКЛИК

3.1. «НАЙКРАЩЕ НА ВІЙНІ — ЦЕ ВІДЧУТТЯ ПОБРАТИМСТВА»: АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ СВІДЧЕНЬ)¹

У традиційному українському суспільстві здавна існувало кілька видів духовної спорідненості: побратимство/посестринство і кумлення. Стосунки, що складалися між людьми внаслідок спільного здійснення певних обрядових дій і почасти регламентувалися нормами звичаєвого права, прирівнювалися до братських чи сестринських². Прикладами таких стосунків у середині невійськових спільнот є відомі здавна дівочі та парубочі громади³, чумаки⁴, кобзарі і лірники⁵ тощо. У межах мілітарних осередків (козаки⁶, воїни УПА⁷, дивізія СС «Галичина»⁸ тощо) поняття «побратимство» і «посестринство» вживають спільно з означеннями «бойове» або «військове».

Найчастіше в науковій літературі зустрічається визначення «бойове побратимство». Однак слід розуміти, що це явище стосується не тільки особливостей ведення бою та поведінки воїнів під час бойового зіткнення. За свідченням українських військових, опитаних мною за час повномасш-

¹ Першопублікація: Війна, наука та емоції: (не)проговорене. Зб. матер. Міжн. воркшопу (м. Чернівці, 21–22 лютого 2024 р.) / Ред. С. Маховська. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 88–100. URL: <https://doi.org/10.52323/2024-2u>

² Кондратюк О. Дослідження побратимства (посестринства) та кумлення в традиційному українському суспільстві. / Етнічна історія народів Європи. Вип. 21. С. 103–106.

³ Балущок В. Молодіжні громади та обряди ініціацій у традиційному селі // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. Т. 2.: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. Київ : Дуліби, 2010. С. 56–96.

⁴ Чумаки. За ред. [Андрія Лободи] та Володимира Білого // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. Т. 4.: Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. Київ : Дуліби, 2013. С. 499–547.

⁵ Кононенко Н. Кобзарі та лірники як представники чоловічої субкультури // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. Т. 4.: Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. К.: Дуліби, 2013. С. 325–339.

⁶ Гурбик А. Субкультура українського козацтва // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. Т. 4.: Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. Київ : Дуліби, 2013. С. 47–124.

⁷ Кілар А. Уявлення про феномен бойового побратимства в Україні (1914–2014 рр.) // Polish Journal of Sciences. 2023. № 66. С. 3–10.

⁸ Гримич М. Антропологія війни. Case study: дивізія «Галичина». Київ : Дуліби, 2017. 256 с.

табного вторгнення Росії в Україну, тільки 20 % часу вони приділяють активним бойовим діям, решту — витрачають на налагодження фронтового побуту, облаштування оборонних укріплень, навчання тощо. І навіть після демобілізації люди війська продовжують наслідувати як ритуальні, так і позаритуальні практики, набуті на фронті. До того ж, як слушно зазначає М. Гримич, навіть «між армійськими (армія) та воєнними (війна) повсякденням та субкультурами існує як безпосередній зв'язок, так і суттєві відмінності. Не всі армії світу беруть участь у війні, так само війна не обмежується діями лише армій»⁹. Відтак на означення некровної спорідненості між військовими на різних рівнях функціонування як окремої мілітарної одиниці, так і війська загалом — на фронті й у тилу, під час та поза боєм — більш виправданим видається використання поняття «військове побратимство».

Фіксацією усних історій ветеранів АТО/ОСС, у тому числі й про особливості військового побратимства, дослідники займаються з 2014 р. У виданні «Воїни світла: університет і війна» (2021) авторства львівських дослідниць А. Кілар, Х. Пікулицької та С. Булки зібрано 13 інтерв'ю із учасниками бойових дій російсько-української війни (з 2014 р.), доля яких пов'язана зі Львівським національним університетом імені Івана Франка¹⁰. Продовженням цієї роботи стала книга А. Кілар «Український воїн: суспільний статус і стереотипи сприйняття (1914–2023)», що вийшла друком у 2024 р. Окрім оцінки впливу війни на формування характеру, уявлень та цінностей українських військовослужбовців, трансформацій стереотипу чоловічої мужності в історичній ретроспективі, аналізу феномену бойового побратимства, авторка розглядає зміну ролі української жінки в російсько-українській війні впродовж 2014–2022 рр.¹¹. Досвіду жіноцтва в українському війську також присвячено окремий розділ видання «Невимовне: історії українок про російське вторгнення та евакуацію до Німеччини»¹². Авторці цього розділу А. Пониपालяк вдалося зібрати свідчення 25-ти

⁹ Гримич М. Антропологія війни. Case study: дивізія «Галичина». Київ : Дуліби, 2017. С. 17.

¹⁰ Кілар А., Пікулицька Х., Булка С. Воїни світла: Університет і війна. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2021. Ч. 1. 400 с.

¹¹ Кілар Анастасія. Український воїн: суспільний статус і стереотипи сприйняття (1914–2023). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2024. 300 с. <https://doi.org/10.15407/978-966-00-1902-7>

¹² Нижникова С., Пониपालяк А., Шишкіна Є., Телуха С. Невимовне: історії українок про російське вторгнення та евакуацію до Німеччини. Leipzig: Bons Offices, 2024. 543 с.

жінок, які сьогодні боронять Україну, у тому числі й про посестринство в українському війську. Жіночий голос українських жінок-військових звучить також у виданні Є. Подобної «Її війна», де розміщено розповідь бойової медикині, яка стала для врятованих побратимів ріднішою за рідну сестру¹³.

3 вересня 2022 р. я також долучилася до документування свідчень українських захисників і захисниць, більшість з яких складають чоловіки та жінки, які не є професійними військовими. Серед моїх респондентів — зокрема історики та етнологи, які прийняли свідоме рішення захищати Україну на фронті. Частину інтерв'ю з колегами я записала спеціально для рубрики «У вирі війни», започаткованої головною редакторкою академічного журналу з історичним профілем «Україна Модерна» Оксаною Овсіюк. Наразі деякі з них уже перекладено англійською мовою¹⁴.

Як слушно зазначає О. Кузьменко, унікальність фіксації автонаративів сучасної наукової спільноти полягає в тому, що «ця група респондентів здатна залучати до само(опису) війни попередньо накопичений аналітичний досвід, корисні історико-антропологічні, фольклорно-етнологічні, соціологічні знання, наукову літературу та дослідницький інструментарій діяхронного вивчення суспільно-культурних явищ, вироблені у професійній практиці»¹⁵. Саме цей аспект виявився дуже цінним при спілкуванні з

¹³ Подобна Є. Її війна: 25 історій про сміливість, силу і любов. Харків : Vivat, 2024. С. 161–170.

¹⁴ Makhovska S. “It is Impossible To Lie, Neither To Your Comrades Nor To Yourself, When You Are At The Zero Line, On a Front line”: The Ethnography of War In A Professor’s Reflections. Interview with Myroslav Borysenko // *Ukraina Moderna*. 05.06.2024. URL: <https://uamoderna.com/in-the-thunderstorm-of-war/it-is-impossible-to-lie-neither-to-your-comrades-nor-to-yourself-when-you-are-at-the-zero-line-on-a-front-line-the-ethnography-of-war-in-a-professors-reflections/> (accessed July 26, 2024); Makhovska S. “Russia has long lost this war, but we have not won it yet”: Reflections by Historian Maksym Sviezhentsev on His Military Experience and the Ukrainian Crimea. Interview with Maksym Sviezhentsev // *Ukraina Moderna*. 24.06.2024. URL: <https://uamoderna.com/in-the-thunderstorm-of-war/russia-has-long-lost-this-war-but-we-have-not-won-it-yet-reflections-by-historian-maksym-sviezhentsev-on-his-military-experience-and-the-ukrainian-crimea/> (accessed July 26, 2024); Makhovska S. Call Sign “Historian”: The Front-Line Experience Of A Scholar And A Poet. Interview with Oleksandr Khomenko // *Ukraina Moderna*. 11.07.2024. URL: <https://uamoderna.com/in-the-thunderstorm-of-war/call-sign-historian-the-front-line-experience-of-a-scholar-and-a-poet/> (accessed July 26, 2024).

¹⁵ Кузьменко О. Науковець як суб’єкт та об’єкт польового дослідження: до питання про метод автоетнографії у сучасній війні // *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи*. Зб. матер. круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.) / Ред. та упоряд. С. Маховської. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 60.

військовими-етнологами, адже вони досить часто ділилися своїми рефлексіями щодо феномена побратимства як дослідники, які постійно перебувають у режимі включеного спостереження.

Записи усних історій українських жінок-військових у моєму документальному доробку наразі є нечисленними, але саме вони дають підставити розширити дослідницьке коло питань щодо вивчення побратимства та посестринства.

Слід зазначити, що загалом у джерельній базі про військове побратимство періоду російсько-української війни домінують чоловічі наративи. Натомість у усноісторичних свідченнях, які мені доводилося фіксувати про Другу світову війну під час історико-етнографічних експедицій до 2014 р., переважав жіночий голос. Досить часто на прохання розповісти про досвід перебування в радянській армії чоловіки або взагалі не хотіли згадувати про війну, або розповідали сюжети, однотипні для ветеранів, які воювали на стороні СРСР [див. також: ¹⁶]. Здебільшого своїми спогадами ділилися жінки, які або зосереджувалися на особливостях організації побуту в умовах воєнного повсякдення, або переповідали почуте від чоловіка, батька, дядька тощо, яких уже не було серед живих. Тому говорити про якісний наратив про побратимство періоду Другої світової війни як про повноцінне культурне явище, та ще й отриманий з перших уст, не доводиться. Під сумнівом також доречність вживання самого поняття «побратимство» щодо згадуваного періоду, адже радянською пропагандою воно використовувалося на позначення т. зв. «братерства» між українцями, росіянами та білорусами.

Фіксуючи свідчення про сучасну війну в рамках усноісторичного проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» [докладніше див.:¹⁷], я постійно чую розповіді про поведінку «братів»-окупантів навесні 2022 р.: *«А тут браття»* [росіяни], які..., з якими ми колись пліч-о-пліч стояли... *От мій тато стояв на захисті, знов же ж, нашого Союзу, і зараз* [у лютому 2022 р.]

¹⁶ Гримич М. Етнографія війни: відмінності польової роботи з епізодичною та автобіографічною пам'яттю // Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. 36. матер. круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.) / Ред. та упоряд. С. Маховської. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 55–59.

¹⁷ Гуманітарні аспекти російсько-української війни. Світлана Маховська про експедиції деокупованою Чернігівщиною // Розмови з тими, хто питає про війну: /збірник/ під ред. Наталі Отрищенко. Львів : Центр міської історії, 2024. С. 27–36.

до нього прийшли, і могли його вбити. Це просто, я не знаю, ну, не вкладається в мою голову, просто, ну, не вкладається це. Я просто не знаю, що далі і як це простити, і як з цим жити...»¹⁸. Тобто по суті віра в силу «побратимства», штучно наві'язаного радянською пропагандою, для багатьох почала втрачати свою непохитність лише з початком бойових дій. Натомість Росія вже впродовж десяти років використовує аргумент про «асваблення братів от нацистов» на користь виправдання свого загарбницького вторгнення на територію України. Зі спогадів жительки с. Лукашівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл., яке опинилося на початку російського повномасштабного вторгнення в окупації: *«От чего оце розвалили, розбомбили? От чего було приходить?»*. А вони [окупанти]: *«Ми вас ат нацистав асвабділі»*. А вона [респондентка] їм: *«Ой, діти мої, я тут за всю жизнь не бачила ні аднаго нациста. Мені навіть не показали, який він тут є. От кого ж ви нас прийшли освободжати? Де ж вони тие нацисти є?»*¹⁹.

Метою пропонованого дослідження є аналіз побратимства/посестринства як соціокультурного явища; характеристика антропологічного портрету побратима та посестри, моделей їх поведінки в межах спільноти; визначення особливостей звичаєвої культури воїнів. Основу джерельної бази цієї публікації складають матеріали інтерв'ю з військовослужбовцями та військовослужбовицями (непрофесійними військовими), записаними впродовж вересня 2022 р. — березня 2024 р.: 5 інтерв'ю — з науковцями, які наразі боронять кордони України (чоловіки); 4 інтерв'ю — з військовими ненаукових спеціальностей (3 чоловіки та 1 жінка); 4 інтерв'ю — з цивільними, у яких зупинялися розквартировані військовослужбовці (жінки)²⁰.

Аналіз зібраного матеріалу здійснювався за кількома напрямками, у межах яких проводилося опитування: характеристика понять, які вжива-

¹⁸ Маховська С. «...кадирівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують»: (Не)відома історія окупації смт Бородянка навесні 2022 р. (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська) // Український історичний журнал. 2024. Ч. 3. С. 53. URL: http://uhj.history.org.ua/doc/UIJ_2024_3_4 (дата звернення: 10.10.2024)

¹⁹ Чернігів у війні — 2022: голоси очевидців / кер. Олександр Шевчук, наук. ред. Світлана Маховська; ред. група: Ольга Березовська, Олена Боряк, Олександр Васянович, Ольга Воробей, Катерина Литвин, Анастасія Панкова. Чернігів: «Десна Поліграф», 2024. С. 173. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018168> (дата звернення: 05.01.2025)

²⁰ Усі матеріали інтерв'ю записано та опубліковано з дозволу респондентів. Права всіх учасників опитування захищено.

ють українські воїни на позначення побратимів/посестер; вивчення особливостей сприйняття категорій життя і смерті на фронті; визначення етнічного складу окремих мілітарних одиниць та їхнього ставлення до мовного питання; виявлення ознак побутування в українському війську концепту «свій» — «чужий»; окреслення специфіки виникнення позивних; узагальнення інформації про ритуали та ініціації в середовищі побратимів; співставлення окремих форм комунікації між військовими та цивільними.

Хто такий «побратим»?

В оповідях про феномен побратимства, окрім слова «побратим», респонденти часто вживають й інші лексеми: *побратанчик, побратусик, брат, братчик*. Визначення цього поняття, які наводять різні військовослужбовці, часто містять однакові характеристики, виражені прикметниками *свій, рідний, близький, надійний, чесний, щирий*, іменниками *друг, родич, брат, людина, сім'я*, дієсловами *довіритися, покластися, завдячувати, залежати*. Часто оповідачі у переліку ознак, які об'єднують побратимів, називають *спільний досвід життя і смерті, духовний зв'язок, відповідальність: «...найкраще на війні — це відчуття побратимства. Це те єдине, що війна дає, а не забирає у людини. Пояснити, що таке побратимство, дуже складно. Це середовище, у якому співіснують представники абсолютно різного етнічного походження, різних соціальних верств, з різним рівнем освіти та культури. Але в умовах війни за долю секунди ти вже здатен відчувати «свою людину», «свого побратима»* (Мирослав, родом із Києва [тут і далі — ²¹]); *«Підрозділ має стати сім'єю для того, щоб вижити. <...> Головне, щоб людина була чесна і щира, відверта, і тоді нема ніяких перепон для спілкування, для братерства»* (Алла, родом з Охтирки).

Спільний досвід життя і смерті

Неодноразово мені доводилося фіксувати твердження військових про те, що новомобілізовані проходять певний етап ініціацій, після яких оста-

²¹ Маховська С. «Брехати «на нулі» не вийде ані побратимам, ані самому собі: етнографія війни у рефлексіях доктора історичних наук. Інтерв'ю з Мирославом Борисенком // Україна Модерна. 31.05.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/brekhaty-na-nuli-ne-vyyde-ani-pobratymam-ani-samomu-sobi-etnohrafia-viyny-u-refleksiakh-doktora-istorychnykh-nauk/> (дата звернення: 31.05.2023)

точно стають «своїми». Таким своєрідним посвяченням в побратими стає перший бій. Визначальним на цьому етапі є спільний досвід життя і смерті. Постійно перебуваючи впритул до загибелі, воїни починають зовсім інакше ставитися до втрати життя — як власного, так і свого побратима: «Скажи собі одразу, що тебе вже вбили. От побачиш, смерть тебе не чіпатиме» (Олександр, родом із с. Мостище, теперішній Гостомель [тут і далі — ²²]); «...з одного боку, побратим — це людина, яка за мить стає твоїм найкращим другом і братом, а з іншого — ти готовий щомиті з ним попрощатися» (Мирослав, родом із Києва); «Смерть побратима — це зовсім інший виток емоцій. За моїми відчуттями, це децю інше, ніж смерть родича, але і не те саме, що смерть друга» (Максим, родом з Криму [тут і далі — ²³]); «Тіло мого загиблого командира і досі перебуває на околицях Бахмута. Я не знаю, чи його поховали в братській могилі, чи він і досі непохований. Але з його родиною я спілкувався, ми постійно перебуваємо з ними на зв'язку» (Єгор, родом з Дніпра [тут і далі — ²⁴]); «...коли вдягаєш форму військового, проходить певний етап формування свідомості військового. І уже усвідомлений військовослужбовець — це той, який розуміє, що його життя не належить йому. <...> Чим довше військовослужбовець не усвідомлює цього, тим йому трагічніше втрачати побратимів. <...> Коли когось із побратимів не стає, то ми маємо вдвічі більше радити життю, цінувати його і боронити все те, за що наш побратим віддав найбільшу ціну. І ми не маємо права, просто реально не маємо права сидіти і плакати. Бо не для того наші побратими і посестри втрачали життя, щоб ми просто плакали над їхніми могилами» (Алла, родом з Охтирки).

²² Маховська С. «Позивний «Історик»: фронтовий досвід науковця та поета. Інтерв'ю з Олександром Хоменком // Україна Модерна. 31.03.23. URL: <https://uamoderna.com/new/war/pozyvnyy-istoryk-frontovyy-dosvid-naukovtsia-i-poeta/> (дата звернення: 31.03.2023)

²³ Маховська С. «Росія вже давно програла цю війну, але ми її ще не виграли»: роздуми історика Максима Свеженцева про український Крим і власний військовий досвід. Інтерв'ю з Максимом Свеженцевим // Україна Модерна. 16.08.2023. https://uamoderna.com/war/rosiia-vzhe-davno-prohrala-tsiu-viynu-ale-my-ii-shche-ne-vyhraly-rozdumy-istoryka-maksyma-sviezhentseva-pro-ukrainskyu-krym-i-vlasnyy-viyskovyy-dosvid/?fbclid=IwAR16SwQrgfTw9qIyx44RVnPr0fmR2BXfZ5_CXgLuUX_1dCDzESVU57CLYQ (дата звернення: 20.08.2023)

²⁴ Маховська С. «Кожне покоління переосмислює історію, шукаючи відповіді на актуальні питання сьогодення в минулому»: війна та геноцид очима українського офіцера з кандидатським ступенем. Інтерв'ю з Єгором Врадєм // Україна Модерна. 26.12.2023. <https://uamoderna.com/war/kozhne-pokolinnya-perepysuye-istoriyu-shukayuchy-vidpovidi-na-aktualni-pytannya-sogodennya-v-mynulomu-vijna-ta-genoczyd-ochyma-ukrayinskogo-oficera-z-kandydatskym-stupenem/> (дата звернення: 10.01.2024)

Між «своїми» та «чужими»

Сьогодні часто можна почути, як родини військових скаржаться на втрату психоемоційного зв'язку зі своїми рідними після того, як ті потрапляють на фронт. Здебільшого, за свідченнями моїх респондентів, це пов'язано з появою в їх оточенні нових людей, які дуже швидко стають «своїми». Натомість родина, що залишається в тилу, переходить у категорію «чужих» — тих, хто не здатен зрозуміти феномен побратимства через відсутність такого досвіду: *«Побратим — це людина, з якою ти проживаєш унікальний спільний досвід, доступний для усвідомлення тільки військовим. Побратим — це людина, яка з тобою поруч їсть і спить, це людина, якій ти мусиш довірити власне життя, як і вона тобі»* (Максим, родом з Криму).

Поширена теза про те, що жінки у військових підрозділах також можуть належати до категорії «чужих», не знайшла жодного підтвердження під час моїх розмов з військовими різної статі: *«...кажуть, в кого в підрозділі є дівчина, жіночна дівчина, <...> такі підрозділи набагато сильніші. <...> Якщо ти щирий, то неважливо — жінка ти чи чоловік»* (Алла, родом з Охтирки).

Етнічний склад українського війська та побратимство

Побратимство як окрема субкультура базується на культурних досвідах представників різних етносів та етнічних спільнот, які входять до складу тієї чи іншої мілітарної одиниці. Як зазначила більшість моїх респондентів, етнічний склад їхніх підрозділів аж ніяк не впливає на рівень комунікації між українськими військовими: *«Я служив у двадцять п'ятій бригаді морської піхоти, яка формувалася з жителів Одеської обл., а це все ж таки багатоетнічний регіон. Тож мені пощастило побачити, як хлопці різного віку та етнічного походження стають найкращими друзями. Дуже часто вони спілкувалися різними мовами. У нас в бригаді служили молдаване, болгар, румуни, євреї, більшість з яких була переважно вихідцями з села (етнічні ж групи, як відомо, компактно проживають тільки в селі). Але між ними не виникало жодних натяків на ксенофобію та непорозуміння через загальновідомі стереотипи»* (Мирослав, родом із Києва). До того ж, навіть попри серйозні обмеження, які диктує війна, представники різних етносів та етнічних спільнот подекуди знаходять можливості проявляти свою етнокультурну ідентичність у фронтових умовах: *«У моєму*

підрозділі ніхто не задекларував себе євреєм. Але попри це в моєму підпорядкуванні були військовослужбовці з єврейськими позивними. Наприклад, зі мною пліч-о-пліч служив “Мойсей” (усміхається). Дехто з хлопців мав виразно єврейські татуювання з написами на івриті, а згадуваний мною кухар постійно носив кіпу з відповідною емблемою» (Єгор, родом з Дніпра); «У циган є неписаний закон — не воювати, взагалі не брати зброю в руки [але наразі в українському війську налічується чимало ромів, що свідчить про їхню готовність померти на українській землі, а отже — про визнання її своїм домом. — С. М.]. <...> Ми дуже здружилися з товаришами по підрозділу. Самі завжди тримаємося разом, то українці теж іноді жартома казали: “Хочемо бути, як цигани!”. Селфі з нами робили, відправляли своїм рідним і хвалилися: “Дивіться — з нами тут воює циганський барон!”. За весь цей час була тільки одна конфліктна ситуація, скоріше непорозуміння, під час якого один боєць кинув фразу: “Там цигани проти наших виступають”. То я підійшов до нього й сказав: “Ми добровільно прийшли сюди захищати Україну, це наша країна. То яке ти маєш право ділити людей на чужих і своїх? Хто тут свій і хто чужий?..”²⁵; «У нашому підрозділі, як я вже казав, ніхто не ідентифікував себе євреєм, але ми намагалися задовільнити релігійні потреби всіх охочих. Наш бригадний капелан належав до християнської конфесії. Якщо ми розташовувалися поблизу населеного пункту, ми намагалися організувати транспорт, щоб людина могла поїхати до храму» (Єгор, родом з Дніпра).

Якою мовою говорять побратими?

У записаних інтерв'ю практично не зустрічаються свідчення про непорозуміння між побратимами на мовному ґрунті: «Окопи позбавлені двозначності щодо української мови. Російськомовні хлопці з Півдня поступово переходять на українську мову, яку поважають і вважають державною. У війську зараз не почуєш кпінів чи анекдотів про українську мову. Неодноразово я спостерігав за дружбою між україномовним жителем Прикарпаття та російськомовним одеситом. На війні вони стають справжніми побратимами, як у старовинних українських козацьких піснях» (Мирослав, родом із Києва); «Що стосується мовного питання, то звичайно в мене є

²⁵ Галась Я. «У ромів є неписаний закон – не воювати. Але ми не загарбники, а захищаємо свою країну!». Як закарпатські роми воюють на фронті // Українська правда. 09.11.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/9/7375506/> (дата звернення: 15.03.2024)

побратими, які розмовляють російською мовою. Але цей факт не викликає жодних упереджень. Хіба може бути упереджене ставлення, наприклад, до людини, яка пройшла АТО, 26 лютого 2022 р. добровільно прийшла у військомат, має татуювання із зображенням тризуба та віддано захищає свою землю!? Звичайно, ні» (Володимир, родом з Чернігівщини [тут і далі — ²⁶]).

Позивні чи псевда?

Як відомо, головним ідентифікатором військового на фронті є його позивний. Один із респондентів під час розмови наголосив, що власне українським відповідником цього поняття є лексема «псевдо»: «Хотілося б почати з назви. Мені більше б імпонувало, якби ми називали військове прізвисько терміном “псевдо”, який відомий з часів Української повстанської армії. Поняття “позивний”, власне кажучи, не є українським. У чотирнадцятому–п’ятнадцятому [2014–2015] роках українські вояки брали собі “позивні”, що все ж таки залишалося даниною російській військовій традиції. Тільки у правосеків та добровольців тоді здебільшого використовували лексему “псевдо»» (Мирослав, родом із Києва).

Виникнення псевда, як вдалося з’ясувати з масиву інтерв’ю, може бути як ситуативним явищем — з’являтися за певних обставин чи внаслідок окремих дій, так і мати конкретного автора — командира, побратима тощо. Найчастіше, за свідченнями респондентів та респонденток, його поява пов’язана з професійною (Кандидат, Професор, Фінансист, Юрист), етнічною (Мойсей, Барон), географічною (Крим, Британець, Узбек) приналежністю, з особливостями поведінки (Псих, Прогрес, Фіксик, Комета, Бджілка, Пума) та зовнішності (Вікінг, Лисий, Сивий, Чорний) тощо: «...в українській армії можна нарахувати, напевно, тисяч сорок “Сивих”, тисяч двадцять “Чорних” по різних підрозділах, оскільки такі позивні є дуже поширеними» (Олександр, родом із с. Мостище, теперішній Гостомель).

Використання військовими іншого імені – позивного дехто з респондентів пояснює намаганням «обдурити смерть»: «В індіанців існує звичай

²⁶ Маховська С. «Моя «кар’єра лівші» завершена, але життя на цьому не закінчується»: військовий досвід історика з позивним «Кандидат». Інтерв’ю з Володимиром Мильком // Україна Модерна. 01.11.2023. <https://uamoderna.com/war/moia-kar-iera-livshi-zavershena-ale-zhyttia-na-tsomu-ne-zakinchuietsia-viyskovyy-dosvid-istoryka-z-pozyvnyym-kandydat/?fbclid=IwAR1LiuPdrCZfQpKIZ7KVxGJ3DQv5yvwD3Rji4Pc0Xl976Yo1MfRaOETrRxA> (дата звернення: 05.11.2023)

брати друге ім'я, щоб усі негаразди переходили на його справжнього власника. З тих самих міркувань псевдо мало б захищати мене, перенаправляючи небезпеку на справжнього Мирона [Мирон — позивний респондента. — С. М.]. Я думаю, що того Мирона, який мене прикриває, насправді уже разів двадцять убили, а я залишаюся живим» (Мирослав, родом із Києва). В українській народній традиції вибір другого імені є поширеним явищем, зокрема загальновідомим є присвоєння подвійного імені немовляті (одне з яких знало лише вузьке коло людей) задля захисту дитини від «злих сил».

Окрім позивних, із захисною метою українські військові використовують також різні обереги, про що оточуючі часто можуть навіть не здогадуватися: *«У моєму житті був випадок, коли я мав серйозні наслідки через те, що забув свій оберег. Не буду уточнювати про що йдеться, щоб ця річ не втратила магічної сили. Того разу мені довелося несподівано виводити побратимів з оточення. Це була дуже складна ситуація, виникнення якої я чітко пов'язую з тим, що я не взяв власний оберег на вогневу позицію»* (Мирослав, родом із Києва); *«Я, наприклад, ношу в кишеніці малюнок своєї найменшої донечки Тетянки. Небіж одного з моїх побратимів також надіслав мені часточку свого тепла. Ці маленькі і напрочуд легкі аркушики, до яких торкалися діти, насправді дуже сильно зігрівають і надихають»* (Олександр, родом із с. Мостище, теперішній Гостомель).

Ритуали та ініціації

У середовищі побратимів існує низка ритуалів та ініціацій. Деякі з них тяжіють до язичницьких коренів, інші — є цілковитими новотворами. Найчастіше ритуальні дії військових приурочені до певних лімінальних станів, пов'язаних із переходом від одного етапу до іншого. Одним із таких етапів переходу, наприклад, є ротація: *«У нашого батальйону є традиція після бойової ротації влаштовувати ватру, майже перед заходом іншої бригади»* (Олександр, родом із с. Мостище, теперішній Гостомель)]. Запалювання варті супроводжується також вшанування загиблих побратимів, яке щорічно з 2014 р. влаштовують бійці полку «Азов», що також є своєрідним етапом переходу душі померлого в інший світ.

Окремого ритуального значення на фронті набуває паління: *«Коли хтось загинув, ми покуримо, постоймо, хтось молитву почитає. <...>... якщо ви бачите людину, яка палить і цигарку прикриває зверху долонею,*

щоб не відсвічувало, значить вона точно повернулася з фронту [паління на позиціях може призвести до розсекречення ворогом місця перебування українських військових. — С. М.]» (Олександр, родом із с. Мостище, теперішній Гостомель); «На початках спільне паління було теж своєрідним ритуалом. Якось після загибелі одного з побратимів я зловив себе на думці, що викурих впродовж трьох годин пачку цигарок» (Єгор, родом з Дніпра).

Поряд із низкою ритуальних дій у війську існують також заборони, які мають певне сакральне значення. Наприклад: «...військові ніколи не прощаються в бойових умовах навіть потиском руки. Я вперше зіткнувся з цим в п'ятнадцятому році, коли мав їхати на бойове завдання і протягнув долоню своєму командирі батальйону. Він не потиснув мені руку, що спочатку виглядало як серйозний прояв неповаги. Але згодом я зрозумів, що це просто такий ритуал, який забороняє прощатися...» (Мирослав, родом із Києва).

Військові та цивільні

Під час запису свідчень очевидців російської окупації на Чернігівщині мені доводилося спілкуватися з жінками, у яких зупинялися розквартировані українські військові. Це були переважно щемливі розповіді про материнське ставлення моїх респонденток до наших хлопців: «...ніхто в селі не брав гроші за те, що хлопці живуть. <...> Вони були там три місяці, у них була своя кухня, співпрацювали. Ну, як, люди старались, сестра постійно вечерю готувала. ...перед тим, як їх перекинули в Лиман, то він [український військовий. — С. М.] приїжджав, <...> привіз подарунки сестрі. Ну, вона ж..., ніде було в їх де помитися, постірається толком, у лісідесь жили, <...> привіз кучу стірки. Ну, що ж – перестірала все, да, перестірала і з собою надавала. Каже: “Якраз такого — ні огірків, ні... — нічого такого не було. Цибулі нарвала да редіски нарвала, да такого всякого хлопцям же ж туди [на фронт. — С. М.] передала”» (респондентка Н., 1959 р. н.). Часто у жінок, які приймали у себе військових, рідні діти також були на фронті. Тому вони намагалися бути по-материнськи уважними до «своїх» постояльців, з надією на те, що про їхніх синів такождесь подбають «чужі» матері.

Не менш позитивно про свій досвід розквартирування відгукуються й самі військові: «До свого сорому, зазначу, що ці люди частіше мені пишуть, ніж я їм. Вони звідусіль, де ми зупинялися, телефонують, переймаються

нашою з хлопцями долею, начебто ми їхні рідні діти» (Єгор, родом з Дніпра).

Підсумовуючи, слід зазначити, що військове побратимство належить до явищ, які перебувають поза загальновідомими законами виникнення та функціонування традиційних культурних спільнот, адже його поява пов'язана з реакцією на екстремальну ситуацію — війну. Зрозуміло, що окреслені в пропонованій розвідці аспекти не охоплюють всієї заявленої проблематики, а отже викладене не претендує на всеохопність. Попередньо зроблені висновки про антропологічний портрет сучасного українського війська загалом, та українського побратимства/посестринства зокрема, потребують подальшої верифікації із використанням ширшої джерельної бази. Залучення жіночих голосів про досвід посестринства до подальшого аналізу дозволить значно розширити контекст вивчення антропології українського війська. До того ж чимало тем у роботі з військовими до завершення війни залишаються табуйованими, отже про вичерпність будь-яких висновків апріорі говорити зарано. Але в межах окресленої тематики цілком можна зосередитися на аналізі трансформацій побратимства як соціокультурного феномену впродовж 2014–2024 рр.

3.2. «ЧЕРНІГІВ У ВІЙНІ — 2022: ГОЛОСИ ОЧЕВИДЦІВ»: ЩОДЕННИК ОБЛОГИ МІСТА ЧЕРНІГОВА ТА ОКУПАЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ У ЛЮТОМУ — КВІТНІ 2022 р.

«Закінчується квітень. Увійдуть у береги річки, і вийде з берегів людська кров. Почнеться нечувана у світі бойня. Хто кого? Май, юнь — ось два місяці, що увійдуть в історію людства як найкривавіші місяці людства. Скільки смертей, скільки ран, скільки страху, і труда, і поту, і проклять. Поможі нам, боже. Хай уже ми будемо поранені й поламані, хай буде в руїнах наш Київ, але хай він буде наш». Це запис зі «Щоденника» уродженця містечка Сосниця (нині смт Корюківського району Чернігівської області) Олександра Довженка від 28 квітня 1942 р. Автор зафіксував відомості про події німецької окупації України в період Другої світової війни. Навесні 2022 р. мешканці прикордонної Чернігівщини переживуть найкривавіші два місяці знову...

Чернігівщина — це регіон, що має унікальне географічне розташування на перетині кордонів трьох держав (Україна, РФ і Республіка Білорусь), які сходяться в с. Сеньківка на Городнянщині. У серпні 1975 р. саме тут було встановлено монумент «Три сестри», що символізував «дружбу» між українцями, росіянами та білорусами, роками відбувалися фестивалі-святкування тої самої «дружби». Нині із Сеньківки виїхали всі мешканці, у селі відсутні світло та зв'язок.

У листопаді 2021 р. прикордонна Чернігівщина практично не звертала уваги на чутки про війну, спокійно реагуючи на інформацію про постійне накопичування російської військової техніки поблизу кордону. І лише звук повітряної тривоги, яку переважна більшість мешканців Чернігова лютогового ранку 2022 р. почула вперше в житті, змусив усвідомити справжні наміри сусідньої країни. Відтоді звуки вибухів — назавжди в пам'яті не одного покоління мешканців краю...

Близько 4-ї години президент РФ Путін оголосив про початок т. зв. «воєнної операції», фактично — повномасштабної війни Росії в Україні. Уже за кілька хвилин після його заяви українські міста і села накрили ракети, а в прикордонні громади зайшла російська військова техніка. Долею сюрю 24 лютого 2022 р. колони техніки окупантів рухалися з північно-східного напрямку, заходили хвилями через той самий центр «дружби» —

митний контроль «Сеньківка», розходившись у різні сторони Чернігівщини, а також із Сумської області з боку Батурина, через Ічнянщину та Ніжинщину в бік Борисполя. Метою окупантів було встановлення контролю над Чернігівщиною й перетворення міста Чернігова у свій логістичний центр, аби полегшити рух на Київ, який мали «взяти за два-три дні».

Через своє географічне розташування впритул до російського кордону місто Чернігів та низка населених пунктів області одними з перших серед українських територій опинилися «в огні» воєнних злочинів росіян. Під час перебування збройних сил РФ на території Чернігівщини частина сіл (так само, як Чернігів) були заблоковані, частина — окуповані. Усі вони зазнавали нещадних обстрілів і бомбардувань. Гинуло цивільне населення, знищувалися села, вогнем руйнувалися заклади освіти та охорони здоров'я, пам'ятки культури та об'єкти критичної інфраструктури. Зокрема, в Чернігові за період «розстріляної весни — 2022» було повністю зруйновано 1,5 тисячі приватних будинків, 10 тисяч квартир, ще 37 тисяч — зазнали суттєвих пошкоджень. Ворогу вдалося вщент знищити критичну інфраструктуру, у тому числі мости. Проте цей список втрат неспівмірний з кількістю загиблих українських захисників та мирного населення.

Офіційно Чернігівську область було деокуповано 3 квітня 2022 р. Проте станом на квітень 2025 р. чимало її населених пунктів постійно зазнають ракетних та артилерійських обстрілів, не є винятком і м. Чернігів.

14 травня 2022 р. (менше, ніж два місяці після деоблоги Чернігова, деокупації населених пунктів навколо обласного центру) команда науковців-волонтерів з різних наукових інституцій України об'єдналася в усно-історичний проект «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» з метою фіксації воєнних злочинів Росії на території України, збирання усних історій про особливості воєнного повсякдення, організацію побуту, харчування, гігієни, облаштування місць укриття, стратегії виживання в умовах окупації, облоги та активних бойових дій, умови життя в евакуації, волонтерський рух, воєнний фольклор тощо.

Нами було ініційовано проведення експедиційних досліджень Чернігівщиною на деокупованих територіях Чернігівщини. Населений пункт, до якого ми разом із сином на початку повномасштабного вторгнення виїхали з Чернігова, сподіваючись врятуватися від ворожих обстрілів, потрапив у 36-денну окупацію та ще й на лінії вогню. Під час окупації почала

вести свій «Щоденник війни», де максимально детально описувала побут, життя в погребі, страхи, «воєнний» раціон харчування тощо. Записати по «гарячих слідах» свідчення мирного населення громади, яке вижило, тоді здалося надважливо. Це і наш внесок у Перемогу, і формування джерельної бази сучасної війни Російського Федеративної України.

На момент першого виїзду у «воєнне наукове поле» було сформовано чотири питальники за тематичними напрямками: бойові дії та облога, окупація, евакуація і волонтерство. Паралельно були напрацьовані бланки «інформованих згод» на фіксацію, опрацювання, збереження та оприлюднення зафіксованих свідчень. Варто відзначити, що дослідники-волонтери усноісторичного проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» весь час перебували під постійним консультативним супроводом психолога з багаторічним досвідом роботи з травмою та посттравмою.

У 2023 р. команда одностороннього проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» інституалізувалися у Чернігівський науково-дослідний центр антропології війни, який продовжує виконувати завдання як щодо документування свідчень подій на Чернігівщині, Київщині, так і щодо вивчення інших гуманітарних, соціокультурних та усноісторичних аспектів російсько-української війни²⁷.

Книга «Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців» — результат роботи команди Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни в 2022–2024 рр. на Чернігівщині. Зокрема, за перший рік роботи нам вдалося опитати 107 респондентів, зафіксувати близько 104 годин аудіозаписів, накопичити 617 світлин, зроблених виконавцями проекту, та 74 фотографії, передані інформантами, а також 7 відеосюжетів і отримати від оповідачів 2 щоденники. 2023 р. наша команда обстежила населені пункти Новобілоуської громади та Городнянщини, а в березні 2024 р. було здійснено виїзди на деокуповану Ріпкинщину. З травня 2023 р. по травень 2024 р. ми опитали 111 респондентів, зробили 943 світлини, зібрали 108 годин аудіозаписів, а також отримали на збереження 1 рукописний та 1 відеощоденник періоду окупації. Триває робота з передавання повних текстів транскриптів аудіозаписів на державне зберігання до

²⁷ Сайт Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни. URL: <http://wasc.org.ua/>

Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. 454).

Сьогодні ініціативу підтримують управління культури та туризму Чернігівської міської ради, Інститут історії України НАН України, ГО «Північна культурна столиця», ГО «Центр прикладної антропології», ГО «Центр культурно-антропологічних студій», а також Фонд Катедр Українознавства (США) та академічні журнали «Український історичний журнал» і «Україна Модерна», Documenting Ukraine Project спільно з Інститутом наук про людину.

За підтримки Фонду «Партнерство за сильну Україну» у 2024 р. колектив дослідників Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни мав можливість видати друком двомовне видання «Чернігів у війні — 2022: голоси очевидців»²⁸.

Запропоноване видання — це записи 24-х інтерв'ю з міста Чернігова (мікрорайони Кукушанка і ЗАЗ) та 16-ти населених пунктів з 6-ти територіальних громад Чернігівського району Чернігівської області: Іванівська сільська громада — сс. Іванівка, Лукашівка, Ягідне; Киїнська сільська громада — с. Киїнка; Новобілоуська сільська громада — сс. Новий Білоус, Рівнопілля, Старий Білоус, Юр'ївка; Михайло-Коцюбинська селищна громада — сс. Левоньки, Льгів, смт Михайло-Коцюбинське; Ріпкинська селищна громада — сс. Велика Вісь, Вишневе; Городнянська міська громада — сс. Бутівка, Полісся, м. Городня. Записи зі зазначених місцевостей розташовано за географічним принципом. Послідовність розміщення текстів відповідає географії, у межах якої пролягав маршрут російських військ у лютому-березні 2022 р.

Інтерв'ю відтворюються в максимальній відповідності до аудіозаписів. Це було викликом, адже східнополіський говір північного наріччя української мови має багато реліктових форм та членується на групи говірок. Зокрема, говірки північно-західних районів Чернігівщини є перехідними говірками між українською та білоруською мовами, які зазнали значного впливу білоруської мови. Під час транскрибування текстів дослідники намагалися максимально зберегти особливості місцевого діалектного мовлення респондентів. Крім того, даються взнаки і наслідки русифікації. Абсолютно

²⁸ Чернігів у війні — 2022: голоси очевидців. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018168>; Chernihiv during the war — 2022: voices of living witnesses. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018169>

свідомо до збірки внесено одне інтерв'ю російськомовного інформанта. Українською мовою воно не перекладалося. У семи випадках транскрибувальники вважали за необхідне російський текст подати у транслітерації. Ненормативна лексика, вжита респондентами, зберігається.

Кожній розповіді передуює паспорт з відомостями про стать, вік, соціальний статус респондентів. З міркувань безпеки прізвища інформантів та інформанток залишаються закритими. У частині інтерв'ю вилучені сюжети й факти, які можуть становити потенційну загрозу респондентам, їхнім близьким, українському війську. Їх позначено трикрапкою в кутових дужках <...>. Усі інтерв'ю записано та опубліковано з дозволу інформантів. Інтерв'юери не несуть відповідальності за зміст висловлювань своїх співрозмовників, не роблять жодних заяв і не гарантують вичерпності фактів, згадуваних у записах. Права всіх учасників опитування захищені.

У текстах інтерв'ю у квадратних дужках [...] задля пояснення специфічних термінів, неологізмів, жаргону, ненормативної лексики тощо, які фігурують в оповідях респондентів, додано авторські коментарі. Слова, що належать до військової термінології, так само як назви явищ і понять, які в умовах воєнного часу набули нового звучання, вміщено в термінологічному словнику під умовною назвою «Лексикон окупації та облоги». Останній умовно структуровано за шістьма тематичними блоками: «Військова та воєнна термінологія», «Образ українського військового», «Портрет окупанта», «З нагробованого окупантами», «Аудіовізуальний образ війни», «Емоції та відчуття». Загалом 629 термінів.

Біля кожної розповіді розміщено QR-код, за яким можна почути респондентів. У невеличких аудіоуривках — живі голоси мешканців прикордонної Чернігівщини, а також чернігівців з притаманними їм особливостями мовлення, емоційними висловлюваннями, експресивними реакціями. Зі світлинами з архіву експедицій Чернігівщиною можна ознайомитися за QR-кодом, розміщеним наприкінці видання.

На жаль, ворог не зупиняється у своїх загарбницьких планах, і кількість свідків злочинів щодня зростає. Ми не в змозі зафіксувати свідчення війни кожного українця, проте прагнемо хоча б частково зберегти пам'ять мирного населення Чернігівщини про жахи перших місяців війни ХХІ ст., яку Путін розгорнув проти України, яку світ не бачив від часів Другої світової війни.

3.3. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИКЛИК: ПІВДЕННО-СХІДНИЙ ФРОНТИР (1989–2014 рр.)

Як підкреслюють українські історики, Росія ще з XVII–XVIII ст. веде проти України гібридну війну, яка включає ряд інструментів: закріплення свого впливу на українських теренах через підтримку лояльних українських політичних середовищ, внутрішньополітичний розкол українського суспільства засобами пропаганди, відкрите військове втручання, намагання представити агресію як внутрішній громадянський конфлікт тощо. Найбільш яскраво подібний сценарій застосували більшовики проти Української Народної Республіки під час Української революції 1917–1921 рр.²⁹

Перш за все, визначимося з «воюючими сторонами» сучасної війни. Це не риторичне питання: якщо Росія представлена тільки державними структурами, то Україна — державними структурами і громадянським суспільством.

Зрозуміло, що Росія і її симпатики всіляко перешкоджали формуванню національно-демократичного громадянського суспільства в Україні. Як це було на Донеччині? Перша масова громадсько-демократична організація — Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ДТУМ); зародилася 14 січня 1989 р. (перший етап установчих Зборів) — тільки завдяки голосуванню представників осередків з міст і містечок Донеччини. Вже 21 січня 1989 р. компартійні і проросійські сили утворили альтернативне Донецьке товариство рідної мови (структура передбачала безліч мовних «секцій», зокрема й українську). Це Товариство протиставлялося владою Донецькому товариству української мови. 22 квітня 1989 р. комунікаційно та інформаційно ізолювавши залу Установчих зборів активісти Донецького ТУМ, провели другий їх етап, прийняли Статут ДТУМ. Після повідомлення про це телеграмами-блискавками в редакції ряду республіканських газет і посольств Донецьке Товариство було створене. Такі

²⁹ Гібридна війна проти України: історія, інструменти, технології / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Отамановського. URL: <https://library.vn.ua/news-and-events/novini/gibridna-vijna-proti-ukraini>; Ділай А. Війна за Україну: від інформаційних операцій до прямого вторгнення // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2019. Вип. 45. С. 13–20.

заходи були зовсім не зайві з огляду на те, що ряд перших спроб створити дієві місцеві осередки на Луганщині, Харківщині, Запоріжчині, Херсонщині, в Криму, Херсоні були нейтралізовані владою. За «другою хвилею», коли Л. Крачук (на той час секретар ЦК КПУ) оголосив про державно-партійну підтримку Товариства української мови — подібні осередки були утворені. Розквіт діяльності Донецького ТУМ припадає на 1991–1993 рр. Організації Донецчини представляли понад 60 міських, районних та сільських осередків, загалом — близько 3000 членів та активних симпатиків. Як перша масова громадська організація Донецчини, ДТУМ включав у себе і був благодатним середовищем для утворення ряду інших громадських організацій — жіночих, дитячих, наукових, за інтересами, а також громадсько-політичних рухів³⁰.

На жаль, вже у 1992 р. штучно спровокована криза в ТУМ (за тим же сценарієм — створення і протиставлення альтернативних організацій — на цей раз «ТУМ» і «Просвіти») спричинила масовий відхід членів і розпаду осередків. правонаступницею ТУМ оголосила себе нова «Просвіта»³¹, яка на Донецчині мала в 10 разів меншу чисельність, ніж ДТУМ. По суті мета «русского мира» — заборонити, а за неможливості — мінімізувати український рух, — була в такий спосіб досягнута.

Цей короткий «урок» створення демократичних (національно-демократичних) організацій не було «засвоєно» в Україні — надалі головним засобом боротьби з новоствореними громадськими організаціями у 1990-і роки було створення організацій-клонів. Так, на Донецчині на противагу «РУХу» був створений «Демократический РУХ», на загальнодержавному рівні згодом пішов і інший процес — виокремлення окремих груп єдиного НРУ (виникло декілька РУХів, і то паралельно з партійним будівництвом; первинний Народний Рух України «розтягли» на демократичну, республіканську, народну та ін. партії).

Можна висловити цілком обґрунтоване припущення, що за цим, немов би природнім процесом фрагментації українського громадянського суспільства стояли «диригенти», які застосовували одні й ті ж методи:

³⁰ Ми йдемо! (нарис з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка) / Заг. ред. В. С. Білецький. Донецьк : [б. в.], 1998, 224 с.

³¹ Куєвда В. Т. Знищення ТУМу було першим потужним ударом по національному рухові в Україні / Всеукраїнська експертна мережа. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=37874&PAGEN_2=2

створення і протиставлення альтернативних організацій. Частина таких діячів згодом «проявили себе» переходом до Партії Регіонів, лідером якої був В. Янукович.

Попри всю «болючість», «хвороби росту», відверті провокації в Україні, на відміну від Росії, все ж сформувалося громадянське суспільство, громадські організації (ГО) — аналітичні та ресурсні центри, «прості» ГО за інтересами, фахами, заняттями, віком тощо. І це українське громадянське суспільство проявило себе у суспільному явищі «майданів», «Революції на граніті», «Помаранчевій революції», нинішньому багатогранному волонтерському рухові. І саме українське громадянське суспільство є потужною силою що протистоїть різним проявам російсько-української гібридної війни.

Простежимо результативність діяльності ГО на прикладі Донецчини.

1. Головні дії та ініціативи ДонТУМ ім. Т. Шевченка суттєво протидіяли розповсюдженню на Донбас і Крим «руського мира» і включали³²:

- Серію акцій 1989–1992 рр., результатом яких стали відкриття перших україномовних шкіл в містах Донецчини — Донецьку, Маріуполі, Горлівці та інш. Першою була Донецька спеціалізована гуманітарна школа № 65. Значимо: на 1990 р. в області залишалось 103 сільських україномовних школи, натомість російськомовних було 1066. Станом на 2011 р. мережа україномовних загальноосвітніх закладів Донецької області — 1099, де державною мовою навчалося 147570 учнів, тобто 43,3 % від їх загальної кількості (340667)³³.

- ДТУМ організувало й вело постійний щотижневий «Лекційно-дискусійний клуб» (працював 3 роки від 1989 р. до 1992 р. — на локації Донецької обласної бібліотеки, Донецького університету, Інституту підвищення кваліфікації вчителів).

Заснування, редагування і випуск щотижневої газети «Східний часопис» (виходила у 1992–1997 рр., разовий наклад 10–5 тис. прим. Існувала

³² Павлій І. Перша масова громадська організація Донецчини: історія Донецького Товариства української мови ім. Т. Шевченка // Східний варіант. 2024. URL: <https://v-variant.com.ua/article/donetske-tovarystvo-shevchenka/>

³³ Кузнецова С. Українська мова в сучасному культурному просторі Східної України // Українська мова в сучасному культурному просторі Східної України : матер. між регіон. науко-практ. конф. (м. Донецьк, 17 листопада 2010 р.). Донецьк : Український культурологічний центр, 2010. 248 с.

передплата й продаж у газетних кіосках по Донецькій області)³⁴. Заснування, редагування і випуск щомісячної газети «Козацький Край» (виходила у 1993–1996 рр., обсяг — 4–8 сторінок формату А3; разовий наклад 2–3 тис. примірників)³⁵.

- Підготовлено й видано нариси з історії Донецького обласного ТУМ— «Ми йдемо!», книгу-посібник «Чорноморська хвиля» професора О. Губаря (м. Сімферополь) з літературного краєзнавства Криму.

- Ініційовано заснування «Українського культурологічного центру» в м. Донецьку (1994 р.).

- Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка брало участь у ювілейній конференції 1998 р., присвяченій 10-річчю Товариства, науковій конференції «Мовні конфлікти і гармонізація суспільства» (2001 р.), круглого столу (2009 р.) до 20-річчя Товариства; учасник і співорганізатор конференції «Українська мова в культурному просторі Східної України» (17 листопада 2010 р., м. Донецьк) тощо.

- За ініціативи фахівців-професіоналів — диригента Донецького академічного театру опери і балету, президент Фонду ім. С. Прокоф'єва, члена Правління ДТУМ Василя Василенка і соліста Донецького театру опери і балету Володимира Масла створено хорову капелу імені М. Леонтовича.

- Активістами ДТУМ створено телефільм «Духовні скарби Донеччини» (показ — на донецькому обласному телебаченні).

- У 1989–2011 рр. ДТУМ проводило дослідницьку, наукову і видавничу роботу, здійснювало моніторинг стану української мови та культури на Донбасі, організовувало конференції з мовної тематики тощо.

- 1992 р. і 1993 р. в м. Донецьку за суттєвої підтримки місцевих студентських громад відбувся пісенний фестиваль «Вітер зі Сходу». Організований музичним продюсером Григорієм Корпаном; співорганізаторами виступили радіоведуча Галина Бабій, український композитор Кирило Стеценко, громадські діячі Євген Рибчинський і Володимир Цибулько. Тоді на Донеччину приїздили Олександр Пономарьов, гурти «Анна Марія» з Віктором Павліком, «Нічлава-Блюз» з Андрієм Підлужним, «Скрябін» та інші. Попри те, що фестиваль проіснував всього два роки, але свою

³⁴ https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81

³⁵ https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B9

місію виконав — показав здебільшого російськомовному сходу України, якою цікавою та сучасною є українська музична сцена³⁶.

• Унікальною для Донбасу громадською організацією був «Український культурологічний Центр», заснований за ініціативою Донецького обласного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка в м. Донецьку 1994 р.³⁷. Унікальність УКЦентру в тому, що це практично єдина на Донбасі ГО типу «Аналітичного Центру», яка започаткувала і випускала до 2024 р. інформаційно-аналітичний журнал «Схід»³⁸, заснувало видавництво ТОВ «Східний Видавничий Дім» (1997 р.), виступила ресурсним центром для інших ГО, зокрема: ДТУМ, Донецькі відділення Наукового Товариства імені Шевченка та Товариства «Україна-Світ». Інші успішні проекти: разом ГО і ТОВ підготували і видали за 1995–2014 рр. понад 1500 назв наукових і освітніх книг українською мовою (автори — викладачі та науковці Донбасу). Серед цих соціально-значимих (за оцінкою КМ України), зокрема, «Гірнична енциклопедія» (17 тис. гасел). Як зауважив член національної комісії у справах ЮНЕСКО, професор, Герой України В. Брюховецький: «Поява «Гірничної енциклопедії» на численних Інтернет-порталах України та інших країн, а також розміщення понад 15 тисяч статей з неї у Вікіпедії створило унікальну ситуацію, коли Україна в галузі гірництва та геології увійшла до вузького грона світових лідерів з наявності відповідних лінгвістичних ресурсів в Інтернет-мережі».

Серед інших значимих проектів — підручники з літератури рідного краю для Криму «Чорноморська хвиля», Східної Слобожанщини (Курська, Білгородська, Воронежська області) — «Слобожанська хвиля», Кубані «Козак Мамай» (загальний наклад 10 тис. прим.), серії книг з давньої української літератури (В. Соболев), історії Степової України, Донбасу (В. Пірко), історії українців Кубані (Дм. Білий), українських письменників у діаспорі

³⁶ Салтиков Д. Не тільки «Червона Рута»: перші фестивалі незалежної України // Слух. 2022. URL: <https://slukh.media/texts/first-ukrainian-festivals/>

³⁷ Білецький В. С. «Український культурологічний Центр»: 12 років діяльності у Донецьку / Всеукраїнська експертна мережа. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=10993; Білецький В. С. Український культурологічний центр у Донецьку // Український Світ. 2005. Ч. 4–6. С. 6–9; Український культурологічний центр у Донецьку // Америка. 2013. 6 квітня. С. 18–19.

³⁸ Бібліографія журналу «Схід» (1995–2006 рр.) / Уклад.: В. С. Білецький, Г. В. Сімченко, А. О. Лисенко. Донецьк : Східний видавничий дім ; Український культурологічний центр ; Донецьке відділення НТШ, 2007. 256 с.

(В. Просалова), «Глосарій термінів з хімії» (створений членом Донецького відділення НТШ Й.Швайкою у 2008 р.)³⁹.

Війна, що розпочалася 2014 р., завадила здійснити ще один знаковий проект — заснування «Східно-українського інституту системних досліджень». Навіть наведені приклади свідчать про потужність третього сектору українських ГО Донбасу у протидії проникненню в регіон «руського мира».

Заради справедливості треба сказати, що ряд проектів українських ГО були підтримані місцевою донецькою владою, але одночасно вона ж сприяла поширенню «російських центрів» у регіоні, не протидіяла ліквідації сотень бібліотек у селах і містечках, навіть Донецької обласної технічної бібліотеки, що сприяло люмпенізації населення.

Період 1990–2000 рр. характеризується більш «м'яким» протистоянням «руського мира» й українського світу. Компартія вже відійшла, її функціонери шукали себе у нових сферах діяльності, часто в бізнесі. Галопуюча інфляція спонукала шукати шляхів виживання і відповідних професій тощо. Тобто і «верхи», і «низи» мали задовольняти актуальніші життєві потреби, ніж національно-культурне протистояння.

Ситуація на Донеччині загострилася вже 2000–2005 рр., коли з'явилися неприховані ознаки гібридної війни «руського мира» проти українсько-го відродження. Місцева влада толерувала численні скандальні антиющенківські плакати з характерно викинутою вперед правою рукою під час передвиборчої президентської кампанії 2004 р., якими ряснів центр м. Донецька; плакати з поділами карти України на зони-сортти українців тощо. У ДонНТУ були спроби утиску аж до «скорочення штатів» за рахунок україномовних викладачів, зафіксовано ряд спроб гальмування процесу повернення на Донеччину україномовних шкіл, «загадкове» зникнення підшивок журналу «Схід» і навіть партій книг (зокрема, Пасько І., Пасько Я. «Громадянське суспільство і національна ідея (Україна на тлі європейських процесів)». Донецьк, 1999) в обласній універсальній бібліотеці. У 2005 р. під час проведення в Донецькому національному університеті 6-го конгресу Міжнародної асоціації українців неподалік головного корпусу університету стояли пікети невідомих під радянським прапором, що розповсюджували проросійські пропагандистські матеріали й збирали

³⁹ Глосарій термінів з хімії / Уклад. Й. Опейда, О. Швайка. Донецьк : Вебер, 2008. 758 с.

кошти під гаслом «Для танков на Киев». На цей же конгрес не було допущено Євгена Стахівка — діяча українського підпілля періоду Другої світової війни на Донбасі (в м. Маріуполі, м. Луганську). Авторів цих рядків як учасникові Конгресу не надали можливості виголосити на пленарному засіданні доповідь «Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення». У матеріалах Конгресу, які згодом вийшли друком у Харкові, цієї доповіді теж не було. Чим же ця доповідь була така небезпечна для «рускомирщиків»? Напевно тим, що у висновку доповіді зробленої на підставі ґрунтовного аналізу суспільно-політичних, економічних, демографічних процесів на Сході України зазначалося: «Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення займає центральне, вирішальне місце. По суті сам державницький «Український проект» буде успішним або неуспішним у сучасних вимірах в залежності від того, як скоро і як глибоко Схід, зокрема Донбас, буде інтегрований у державотворчі процеси. Попри всю важливість Сходу України для загальних державотворчих процесів, системних державних чи недержавних проєктів, планів, концепцій інтеграції Донеччини в ці процеси немає. У цих умовах доля Сходу України, Донбасу, як і масштабів та конфігурації всього «Українського проєкту» не є остаточно визначеною»⁴⁰. Іван Дзюба, який головував на тому Конгресі, згодом, посилаючись на інтернет-версію цієї доповіді, писав: «На жаль ні ці, ні багато інших застережень не були почуті»⁴¹.

У цей період все активніше адепти «русского мира» просували на численних регіональних і міжнародних наукових конференціях хибну тезу «многонаціонального народу України». Ще частіше це стосувалося Донбасу. Практично всі їхні спроби дестабілізувати таким чином ситуацію, вплинути на суспільні настрої, переконати науковий загал у своїх псевдонаукових посилах розбивалися аргументами і фактами професора-історика, архівіста, дійсного члена НТШ В.Пірка (1996 р. захистив дисертацію «Освоєння Степової України у XVI–XVIII ст.»; видав ряд монографій стосовно заселення і освоєння Донбасу). Ряд учнів професора В.Пірка згодом продовжили його справу.

⁴⁰ Білецький В. С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. 28 с.

⁴¹ Будзей О. Донбас головного мозку // Подолянин. 2015. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/7884/>

Серйозною була ще одна спроба провідників «русской идеи» на Донбасі — довести, що регіон населений не українцями, а «славянами» і «донбассовцями», людьми з новою — місцевою, регіональною ідентичністю, яка виникла в часи царської Росії та СРСР. І тут на озброєння взяли, зокрема, принцип: «Чия еліта — того й регіон». Всі міста Донбасу у 2004 р. під час передвиборчої президентської кампанії були зашпуджені плакатами-банерами зі зображеннями переважно ізотовців та стахановців з відповідними гаслами. Та ця спроба не спрацювала, — як пізніше в приватній розмові один із депутатів-регіоналів зізнавався: «Не вистачило місцевих російських знаменитостей». Цей виклик був серйозним — бо системним. Силами УКЦентру, ТОВ «Східний Видавничий Дім», Донецьким НТШ у відповідь було підготовлено та видано за авторством відомих журналістів, митців, науковців, освітян регіону ряд книг, присвячених творчим портретам видатних людей Донбасу⁴². Звичайно, цими прикладами не обмежується громадська українська ініціатива на Донеччині. Можна навести імена ряду унікальних подвижників, які будучи високо фаховими спеціалістами принципово і послідовно впроваджували українське слово на Донбасі в галузі науки та освіти. Зокрема, це науковці Донецького наукового центру НАНУ, ДонНТУ, ДНУ.

Зрозумівши невідворотність процесів українського відродження на Донбасі, на теренах всієї Східної України, власне програвши в цьому регіоні гібридну війну в інтелектуальній царині, російські очільники від 2014 р. почали захоплювати цей регіон силою зброї. Почалася перша російсько-українська війна XXI ст., яка триває.

Таким чином, аналіз елементів сучасного зрізу російсько-української екзистенційної гібридної війни на південно-східному фронті (в основному Донбасі) в період 1989–2014 рр. показують суттєву роль третього сектору України як інтелектуального, освітньо-інформаційного чинника.

⁴² Постаті. Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. 216 с.; Терещенко В. Т. Золото у кожного в душі. Донецьк : Східний видавничий дім, 2010. 296 с.; Терещенко В. Т. Золоті полотна. Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. 196 с.

3.4. УКРАЇНЦІ У НАЦИСТСЬКОМУ КОНЦТАБОРІ НОЙМАРКТ: З ЛИСТА УРОДЖЕНКИ САНЖАРЩИНИ Н. Г. ПИХОВИЧ (1926–2008)

Листи, як будь-яке історичне джерело, розглядаються сучасною наукою не тільки як посередник, що містить дані про історичні факти, але й як історико-культурний феномен, специфічний носій інформації. Кожна історична епоха має певний і достатньо стабільний інформаційний фон зі своєю системою комунікацій і носіїв інформації (джерел). Тобто в реальній дійсності виникає і функціонує, обслуговує соціальну дійсність не просто «маса» джерел, а їхня система, цілісна сукупність, яка становить єдине інформаційно-комунікативне поле. У такий спосіб кожне окреме джерело є частиною цієї сукупності, її елементом. У цій джерельній сукупності вирізняються різні типи і види джерел. Будь-який вид джерел має тільки йому притаманні форми відображення дійсності⁴³.

Громадський і дослідницький інтерес до джерел особового походження (передусім до приватного листування) обумовлений як розвитком самої науки, так і зовнішніми процесами, що відбуваються в суспільстві. Головною ознакою сучасної наукової парадигми виступає гуманізація науки, що знайшло вияв в антропологічно орієнтованій історіографії, у фокусі якої опинилася людина в усіх її життєвих проявах⁴⁴. Відбувається перехід від макрорівневих досліджень до мікроісторії, для котрої характерним є різке зростання кількості «параметрів» людської поведінки, що аналізуються. Домінантність у гуманітарних науках антропологізму, особистості, індивідуальності активізувала персонологічні (персональні) дослідження, в яких науковці звертаються до вивчення внутрішнього світу людини, її світобачення, емоційного життя, питань психології історії тощо. У цьому аспекті в структурі джерельної бази досліджень зазначених напрямів на

⁴³ Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 3. На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха / За ред. О. І. Журби. Дніпропетровськ Дніпропетровський національний університет, 2009. С. 57–59.

⁴⁴ Колесник І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конф. Харків, 1995. С. 44; Попова Т. Н. Историографический процесс в региональном измерении (теоретический аспект) // Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура». Київ; Харків, 1997. Ч. 1. С. 201 та ін.

перший план висуваються джерела особового походження — его-документи (мемуари, щоденники, приватне листування та ін.), які раніше вважалися занадто суб'єктивними і посідали другорядне місце в структурі джерельної бази історіографічних досліджень. У контексті зміни наукової парадигми і дослідницьких пріоритетів ця суб'єктивність розглядається і як недолік, і як позитивна якість. Серед джерел особового походження на особливу увагу заслуговує, в першу чергу, приватне листування, яке вже стало об'єктом дослідження спеціальної історичної дисципліни — епістолології (від грецької «епістола» — лист, послання та «логос» — слово, вчення)⁴⁵. Українські дослідники розглядають приватний лист як соціокультурний феномен, поліфункціональне джерело, котре всебічно, рельєфно й образно висвітлює усі сфери життя та діяльності людини, її внутрішній світ і почуття⁴⁶.

Листи виступають як важливе першоджерело в історії, особливо особисті та ділові листи, оскільки вони містять інформацію про минуле, яку можна використати для реконструкції подій. Як первинні тексти, вони відображають думки, почуття та дії людей, надаючи унікальні відомості про історичні періоди. Водночас листи потребують верифікації, критичного аналізу та компаративістики з іншими первинними (археологічними знахідками, документами) та вторинними джерелами (історіографічними працями) для підтвердження та доповнення інформації.

Серед особливостей приватного листа В. Кузьменко увиразнює такі: мозаїчність структури, розкутість і свобода, перехід від однієї теми до іншої, «перебої» у розвитку теми, натяки, «домашня семантика» тощо⁴⁷. Лист важливо аналізувати з точки зору його автора, мети написання, контексту, в якому він був написаний, потенційної упередженості тощо.

Епістолярне джерело містить в собі подвійну інформацію, а саме: опосередковано через свідомість суб'єкта віддзеркалює об'єкт, а з іншого

⁴⁵ Специальные исторические дисциплины / Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич. Киев : НМК ВО, 1992. С. 307–311.

⁴⁶ Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 3. На пошану професора Анатолія Григоровича Болебуха / За ред. О. І. Журби. Дніпропетровськ Дніпропетровський національний університет, 2009. С. 99.

⁴⁷ Кузьменко В. Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. 2003. № 3. С. 14.

боку — безпосередньо характеризує суб'єкта (автора листа)⁴⁸. У цьому полягає і особливість віднайденого й пропонованого увазі читачів листа (у відтворенні двох епох, аналогій через спогадування), який містить і «синхронну», і ретроспективну інформацію.

Лист громадянки США Неллі Пихович, датується авторкою 20 лютого 1998 р. Відправлений з м. Прескотт-Велі⁴⁹ 30 березня 2000 р. За поштовим штемпельним відбитком, прибув до місця призначення 11 квітня 2000 р. на адресу: м. Полтава, вул. Жовтнева (нині вул. Соборності) 46, кв. 204. Отримувач — Федоренко Діна Андріївна.

Лист написаний від руки кульковою ручкою з чорним чорнилом, включає поштовий конверт та 3 окремі фрагменти. Перший фрагмент листа — аркуш у лінійку (списаний з обох сторін); другий фрагмент є частиною такого ж аркуша в лінійку (списаний з обох сторін); третій фрагмент — частина аркуша білого цупкого паперу, призначеного для ксерокопіювання (має фото та текст, нанесений від руки з обох сторін).

У ході дослідження з'ясовано інформацію про згаданих дійових осіб. Подаємо біографічні силуети тобто короткі характеристики основних дійових осіб.

Пихович (у дівочтві Стенька) Неллі Гаврилівна (1926–2008) — уродженка с. Старі Санжари (нині Полтавського р-ну, Полтавської обл.). Із картки реєстрації переміщених осіб Союзнницьких експедиційних сил⁵⁰ відомо, що мала батька Гаврила Стеньку та матір Марію (у дівочтві Черньовську)⁵¹. Перед Другою світовою війною проживала з батьками у Донбасі, куди сім'я переїхала в 1930-х рр. До (чи можливо з початком) нацистської окупації України Стеньки повернулися до Старих Санжар, де мешкали у будинку своїх родичів Рибасів. Мати служила перекладачкою при окупаційній владі, оскільки знала німецьку мову. Неллі дружила зі своєю ровесницею, односельчанкою Федоренко Діною Андріївною. У 1943 р. під натиском Червоної армії Пиховичі відійшла разом із окупаційними військами

⁴⁸ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 1987. С. 116.

⁴⁹ Прескотт-Велі (англ. Prescott Valley) — місто в США, в окрузі Явапай штату Аризона.

⁵⁰ Союзні експедиційні сили (англ. Allied Expeditionary Force, AEF) — збройні сили західних союзників періоду Другої світової війни, створені у 1943 р. для вторгнення в Західну Європу. Верховний головнокомандувач генерал армії США Д. Ейзенхауер.

⁵¹ Pychowycz Nela / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

на захід⁵². Якийсь час сім'я мешкала у м. Львові, де Неллі навчалася у музичній школі. У кінці війни дівчина опинилася у нацистському концетраційному таборі Ноймаркт⁵³ (Баварія), де на становищі ув'язненої перебувала з січня по квітень 1945 р. Після звільнення бранців Ноймаркту американськими військами у квітні 1945 р. перебувала у таборі до 6 грудня 1947 р. Тоді ж вийшла заміж: свідоцтво про шлюб № 39/47 видане у м. Ноймаркт 30 жовтня 1947 р. 6 листопада 1947 р. змінила дівоче прізвище *Стенька* на прізвище чоловіка *Пихович*. Після 6 грудня 1947 р. відбула до Бельгії, де на неї очікував чоловік Юрій, звідки обоє планували виїхати до м. Вінніпег (Канада). У подальшому багато років мешкала з чоловіком та сином (обоє Юрії) у м. Прескот-Велі (Аризона, США)⁵⁴.

У 1960-х рр. написала першого листа подрузі своєї юності Федоренко Діні Андріївні, яка на той момент мешкала в м. Полтава⁵⁵. Померла Н. Пихович 1 липня 2008 р. у Самаритянському центрі⁵⁶ Прескот-Велі. Похована на цвинтарі Odd Fellows Cemetery у Прескоті⁵⁷.

Пихович Юрій (1918–2013) — уродженець с. Яблуниця (нині Надвірнянського р-ну Івано-Франківській обл.), чоловік Пихович Неллі Гаврилівни. Із картки реєстрації переміщених осіб Союзнницьких експедиційних сил відомо, що перед Другою світовою війною мешкав у с. Яблуниця. Ймовірно був в'язнем нацистського концтабору Ноймаркт (Баварія), де 30 жовтня 1947 р. було видане свідоцтво про його шлюб з Н. Г. Стенькою. Після жовтня 1947 р. перебрався до Бельгії, звідки планував виїхати до Канади. Мешкав у м. Прескот-Велі (Аризона, США), помер 31 січня

⁵² Біографічну силуетку Пихович Неллі Гаврилівни підготовлено за матеріалами Федоренко Валентини Юріївни (1953 р. н.), доньки Федоренко Діни Андріївни.

⁵³ Ноймаркт-ін-дер-Оберпфальц (нім. Neumarkt in der Oberpfalz) — місто та міська громада в Німеччині, районний центр, розташований у землі Баварія. Тут розташований меморіал Ноймаркт (нім. Neumarkt) — найбільший у Баварії цвинтар в'язнів нацистських концтаборів часів Другої світової війни (переважно українців, поляків та югославів).

⁵⁴ Pychowycz Nela / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

⁵⁵ Біографічну силуетку Пихович Неллі Гаврилівни підготовлено за матеріалами Федоренко Валентини Юріївни (1953 р. н.), доньки Федоренко Діни Андріївни. Тел.: 099-766-63-53.

⁵⁶ Самаритянський центр — установа з надання послуг проживання і догляду особам похилого віку.

⁵⁷ Pychowycz Nela / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

2013 р. в м. Глендейл⁵⁸. Похований на цвинтарі Odd Fellows Cemetery у Прескотті⁵⁹.

Федоренко Діна Андріївна (1926–2005) — уродженка с. Старі Санжари (нині Полтавського р-ну, Полтавської обл.). У період нацистської окупації Полтавщини (вересень 1941 — вересень 1943) мешкала з родиною в с. Старі Санжари. Після звільнення України від нацистських військ навчалася у м. Івано-Франківську, здобула фах бухгалтера. Упродовж багатьох років мешкала і працювала за набутим фахом у м. Полтава. У 1960-х рр. отримала листа від п. Неллі Пихович зі США, подруги своєї юності періоду нацистської окупації Полтавщини. Переписка з п. Пихович тривала до початку 2000-х рр. Померла Федоренко Діна Андріївна у 2005 р. після довгої і важкої хвороби в Полтаві. Похована на міському цвинтарі в с. Розсошенці⁶⁰.

Відтворюємо текст віднайденого листа.

*Mrs. N. Pychowycz.
3300 Pine View Dr.
Prescott Valley,
Arizona 86314
U.S.A.*

*Ukraine
314000 Україна.
м. Полтава.
ул. Жовтнева 46
кв. 204
Федоренко Діна Ан*

«Февр. 20–98

*Дороженька моя Діна і вся Твоя родина,
Дякую за листа що надіслала Валюся, та задержалась з відповіддю.
Слава Богу не гірше в нас майже по старому. Зима в нас продовжується,*

⁵⁸ Глендейл (англ. Glendale) — місто в США, в окрузі Марікопа штату Аризона.

⁵⁹ Pychowycz Jurij / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

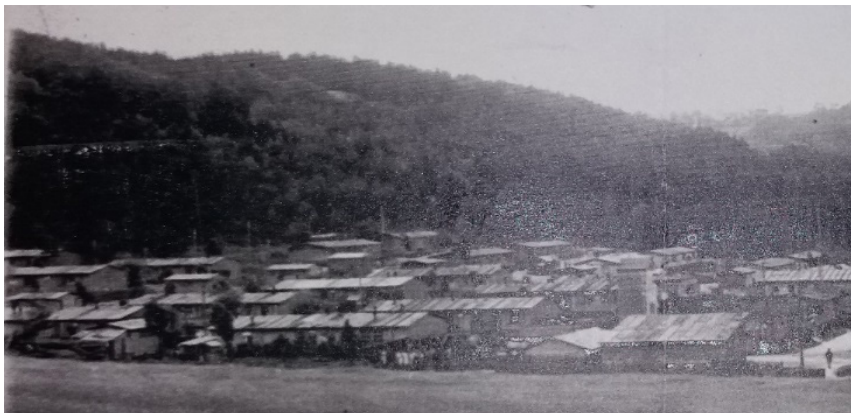
⁶⁰ Біографічну сильветку Федоренко Діни Андріївни підготовлено за матеріалами її доньки Федоренко Валентини Юріївни (1953 р. н.), доньки Федоренко Діни Андріївни.

урагани, зливні дощі та повінь — принесла шкоди на мільярди дол. людям. Позатопляла дома і поля, такого жаху ще не помне історія. Читаючи Святе Письмо, віруючі говорять, що Господь Зачав карати людей, щоб покаялись і не грішили. Але люди замість того роблять навпаки. Ще цього Гусейна принесло, був Гітлер а цей ще гірший. Кажу Юркові, проснимось рано — а то вже війна. Ми вже старої „наїлись“, а це буде жахлива. Бо все атоми та страшенні бактерії різних хворіб. Так спомнилось мені старе, то я зфотографувала своє — старе з 1945 — літом фото, що один робив. Той дурний Гусейн має тих всяких смертельних зараз що може вже знищити 2 — таких світа як наша земна куля. І сказав, — що я не журюсь що помру — але всіх знищу. Це мало трапитись в 1982 р., але якось пронесло. Тут в нас всі віруючі моляться аби не було війни — за мир. Дорогенька Діна, я дуже пережила багато перейшовши Польщу, жили 5 міс., Карпати — жили 5½, Мадяричину, Словаччину — жили 5 міс. Це все в голоді і в бомбах, Австрію 2 міс. — але той лагерь був збитий бомбами, залишки і нас з ними завезли до другого в Баварії — але коли ми приїхали — то з нього остались подекуди куски тіл, все було знищене. Тоді ми етапом йшли з 25 км, до цього. Один лагерь мав 19½ тис. людей з нашої Укр., то по кінці війни вони⁶¹ не захотіли повертатись на „Родіну“, бо знає що їх чекає другий Гітлер. То англійська армія заїхала кругом лагерьа і стала звужатись, хто тікав — з-за танків стріляли. Так, що це історична трагедія. Всіх дітей, жінок, священників було багато крім чол. все змішали з бараками і зробили „рівне“ місце. А ще один на 12 тис. людей, — то вигнала всіх і гнала до готового транспорту, то вони проходили через міст і стали кидатись в річку батьки з дітьми, а анг. з ам. і російські солдати стояли і сміялись. То потім з ріки німецькі фермери викидали трупи на берег і там в ямах заривали. Навіть фото були, що⁶² деякі німці зробили. Наш лагерь два рази був обступлений і два рази нас вивозили, але один раз ми всі таборяни порозбігались — вже будучи в сов. лагерьі — готов до відправки на Родіну, а другий раз амер. військовики нас усіх спасли, і ми дали поїхали до „нашого“ лагерью. Міста ж нім. всі були дуже зруйновані, также їжі не було. Дорогенька Діна, чи дістанеш мого листа як нічого не загремить! Дай Боже щоб був мир, але наш жидок і жиди — за війну, а

⁶¹ Кінець тексту; продовження — на лицевій стороні другого фрагменту листа.

⁶² Кінець тексту; продовження — на зворотній стороні другого фрагменту листа.

другі проти, як завжди. Пробач моє сумне письмо, будь здоровенька зі Всією Родиною, щирий привіт від нас. Цілую щиро Вас Всіх, любяща Тебе твоя Неллі. P. S. В нас понаїзжало сила дівчат — жінок на простітуцію до міст через агенцію в Укр. і Росії — „на заробітки“ тепер їх вивалюють,⁶³ бо тут своїх не бракує⁶⁴.

**Рис. 1. Копія світлини концтабору Ноймаркт-ін-дер-Оберпфальц (1945).
З листа Н. Г. Пихович до Д. А. Федоренко, 2000 р.**

Дороженька Діна, в цьому лагері-концентраційному я перебувала від початку 45 року — янв., після війни до 47 року, виїшла тут заміж і в 1948 рік виїхала до Бельгії до Юрка. тут було нас до 4 тис. укр. і поляків. Це я перезняла з фото що мала на папір, бо раніше на папір не перез-⁶⁵німали. Це не цілий лагерь, а більша частина, то я його домалювала. Ноймарк Оберпфельц (так в оригіналі. — Авт.) в Баварії високо в горах. Було 3 високі вежі з охранниками за ще війни, дроти на кругом загорожі колючі-загнуті. На кладбищі одна на раз була яма до 1.000 осіб як заповнили, то заривали самі таборяни а другу викидали і складали трупи одні на других [...] ми не мали імен — а тільки №№ = що мусіли запам'ятати і визивали коли треба — за номером. Це був найменший лагерь за війни а то всі по 12 до 19 тисяч. Во-

⁶³ Кінець тексту; продовження — на зворотній стороні першого фрагменту листа.

⁶⁴ Кінець тексту; продовження — на лицевій стороні третього фрагменту листа.

⁶⁵ Кінець тексту; продовження — на зворотній стороні першого фрагменту листа.

енно пленных згазували, а нас не жидів — що людей прибувих давали до лагерь і газували що ночі. Ми як попали в нього (всі мусіли іти до л.) то цеж був январь і Словачч. вже була звільнена від нім. то нас теж на др. день попередили, готовтесь! То наш останній транспорт мав майже 1200 людей [.]. То всі розклали (в бараку) по 1 простині і⁶⁶ клали на неї хто що міг, чи харчі, чи золото. То зразу звязали угли і понесли люди „коменданту лагерь“ подарунки, так ми уцілили. А коли нім. відступали, то перед тим приїхали грузовики з сол. і кулеметами нас розстрілять, але наш уже „спаситель“ довго тургувався з ними, аж вони відіхали. А ми всі стояли вже напів мертві. То він сказав: [„] я спас ваше життя, а як прийдеться мені — то ви мене спасите“. То він забрав нім. солдат з 3-вежів і наказав нам тікати в ліс, під віття щоб наломити і (як шалаши) ховатися під ним. Ворота відчинив. То ми всі як миші під кущі і накрились віттям сиділи цілий день (14 днів) без їжі в холоді, а німці ще бились. По 14 днях прийшли амер. то ми всі дуже боялись, бо йшли цепом — напового до стрілу. Мертвих було багато як ломились дерева від артилерій, але ранених не було, але від голоду і холоду. ми ж усі були не далеко скелетів. Трупн звалювали до готової вже як завжди ями. 2 міс. ми не мали їжі,⁶⁷ люди мерли по 10–12 в день. Містечко недалеко нас було все майже розбите — німці теж не мали їди».

Зазначимо, що по завершенню фільтраційних дій колишні бранці нацистських концентраційних таборів американської окупаційної зони в Німеччині, уродженці СРСР, підлягали обов'язковому поверненню радянській стороні, де їм були уготовлені нові фільтраційні табори. В очікуванні репресій, окремі з них намагалися мігрувати до західних країн. За статистичними даними із різних зарубіжних джерел (UNRRA⁶⁸, IPO⁶⁹ та ін.), станом на серпень 1946 р., у таборі Ноймаркт (на той момент мав самоназву

⁶⁶ Кінець тексту; продовження — на зворотній стороні третього фрагменту листа.

⁶⁷ Кінець тексту; продовження — на зворотній стороні першого фрагменту листа.

⁶⁸ UNRRA (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration; укр. Адміністрація допомоги та відновлення Об'єднаних Націй) — міжнародна організація для допомоги країнам, потерпілим у Другій світовій війні. Існувала у 1943–1947 рр.

⁶⁹ IPO (англ. International Refugee Organisation; укр. Міжнародна організація у справах біженців) — міжнародна організація, наступниця UNRRA (див. Адміністрація допомоги та відновлення Об'єднаних Націй), заснована ООН у квітні 1946 р. для надання допомоги біженцям, жертвам Другої світової війни.

Нова Говерля) перебувало 1 406 колишніх в'язнів⁷⁰, із числа яких на кінець грудня 1947 р. залишилося 1 039 осіб, на кінець червня 1949 р. — 574 осіб. На 30 вересня 1949 р. у Новій Говерлі не залишилося жодного колишнього в'язня і табір припинив своє існування⁷¹.

Запропонований віднайдений лист вводимо до наукового обігу як джерело для пізнання повсякденного життя та внутрішнього світу людини, її настроєво-емоційної оцінки того, що відбувалося на момент написання листа, зафіксованого стану душі й рис характеру дописувачки, сприйняття контексту епохи, мікроконтекстів, її стосунків із сучасниками, різних аспектів гендерної історії, у царині гендерної лінгвістики тощо. Водночас джерело потребує подальшого вивчення та осмислення.

⁷⁰ The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / edited by Wsevolod W. Isajiw, Yury Boshyk, Roman Senkus. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1992. P. 50.

⁷¹ Department of State Appropriation Bill for 1951: Hearings Before the Subcommittee of the Committee on Appropriations, House of Representatives, Eighty-first Congress, Second Session, Subcommittee on the Department of State John J. Rooney, New York, Chairman Daniel J. Flood, Pennsylvania, Karl Stefan, Nebraska, Prince H. Preston, Georgia, Cliff Clevenger, Ohio, Jay B. Howe, Executive Secretary to Subcommittee. Part 1. Washington : United States Government Printing Office, 1950. P. 854.

РОЗДІЛ IV

БІБЛІОТЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

4.1. ПУБЛІЧНІ БІБЛІОТЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Наша країна від 24 лютого 2022 р., тобто вже третій рік поспіль проходить випробування широкомасштабною війною, веде боротьбу за власну державність і територію, людські життя, національну ідентичність. Війна піддала високим ризикам всі сфери життя, всі соціальні інститути, зокрема й бібліотеки.

З перших днів вторгнення російських військ на нашу територію публічним бібліотекам Донеччини, Запоріжжя, Київщини, Луганщини, Миколаївщини, Сумщини, Харківщини, Херсонщини та Чернігівщини довелося сповна відчувати на собі нищівний вплив війни. Багато публічних бібліотек одразу потрапили під тимчасову окупацію, внаслідок чого стали свідками насильницького захоплення майна, знищення бібліотечних фондів, паплюження ворогом наших державних символів і старожитностей тощо. Численні факти того сумного досвіду відображені на сторінках фахових періодичних виданнях.

З травня 2022 р. Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого моніторить інформацію про вплив воєнних дій на сільські, селищні, міські, обласні бібліотеки в межах дослідження «Публічні бібліотеки України в умовах російської збройної агресії»¹.

На сьогодні можемо констатувати, що за три роки широкомасштабного вторгнення мережа публічних бібліотек скоротилася більш ніж на 2,5 тис. закладів. Закриття бібліотек відбувається через близькість до зони бойових дій, нестачі кадрів, а також через брак фінансування в громадах на тих територіях, які не є прифронтовими. Нині жодна публічна бібліотека не працює в 74 територіальних громадах не лише в північно-східних регіонах та на півдні України, а й в окремих територіальних громадах Чернівецької, Закарпатської, Тернопільської областей.

Наступальні дії ворога, масовані артилерійські, ракетні та дроніві атаки, неочевидні зони розмежування призвели за три останні роки до втрати по всій країні 194 бібліотечних будівель або приміщень, де розташовувались бібліотеки. Ще 420 заклади частково зруйновані, а 467 — зазнали незначних пошкоджень.

¹ Публічні бібліотеки України в умовах російської збройної агресії: результати X етапу дослідження // Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого. 2024. URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=10493>

Пожежі та руйнування приміщень бібліотек, свідоме знищення ворогом українських книжок (з метою їх заміщення пропагандистською та псевдоісторичною літературою, яка просуває російські наративи) неминуче призводять до втрати бібліотечних фондів. За три роки широкомасштабної війни 477 публічних бібліотек втратили всі бібліотечні фонди, ще 464 книгозбірень зазнали часткових втрат. Провести інвентаризацію і дізнатись об'єктивну інформацію про втрати бібліотечних фондів наразі не можливо через активні бойові дії, небезпеку життю працівників бібліотек та відсутність доступу до будівель бібліотек, а також підтоплення/повного затоплення окремих територій у Херсонській і Миколаївській областях внаслідок підриву росіянами Каховської ГЕС у червні 2023 р.

Зіставлення даних про бібліотеки, що були зруйновані та не підлягають відновленню, із даними, зафіксованими в електронній системі моніторингу ЕСМАР, дає нам можливість припустити, що внаслідок російської збройної агресії впродовж 2022–2024 рр. орієнтовно вже втрачено не менше 4 млн. 760 тис. примірників книжок (приблизно на суму 39,6 млн. грн), без урахування видань, втрачених унаслідок руйнування та пограбування Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олеса Гончара.

Попри труднощі, бібліотекарі разом із жителями громад і волонтерами роблять усе можливе, щоб відновити роботу тих книгозбірень, що були частково зруйновані / пошкодженні. Якщо бібліотека зазнала незначних пошкоджень, то її ремонтують, здебільшого, за кошти територіальної громади. Якщо ж руйнування суттєві і подальше використання приміщення не є можливим, то бібліотеку переміщують у межах територіальної громади (до приміщень інших книгозбірень, будинків культури, навчальних закладів, центрів дитячої творчості, старостатів, церков, модульних будинків тощо) або релокують (переважно з територій активних бойових дій та окупованих територій) до інших областей. На кінець 2024 р. із 887 публічних бібліотек, що були частково зруйновані або зазнали незначних пошкоджень вдалося відновити роботу 195 закладів. Відтак відновилося бібліотечно-інформаційне обслуговування користувачів, робота майстер-класів, культурно-освітніх заходів, а також заходів, спрямованих на соціально-психологічну підтримку жителів громад.

Роботу бібліотек важко уявити без їхнього основного інформаційного ресурсу — книжок. З огляду на це, бібліотекарі постраждалих книгозбірень Запоріжжя, Донеччини, Луганщини, Миколаївщини, Сумщини,

Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини знаходять шляхи поновлення своїх фондів, активно залучаючи жителів громад і меценатів, а також користуючись обмінно-резервними фондами національних, державних, обласних бібліотек; проектними пропозиціями Українського інституту книги та Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів; благодійних фондів, Українського ПЕН і Міжнародного ПЕН, численних українських видавництв, дарунками дипломатичних представництв окремих держав в Україні, приватними ініціативами та спільнотами книголюбів у соціальних мережах.

За три роки широкомасштабного вторгнення Росії в Україну набула нових рис меморіальна функція пам'яті бібліотек. Якщо раніше вона полягала в збереженні накопичених багатьма людськими цивілізаціями знань, зафіксованих на різних носіях, і забезпеченні відкритого доступу користувачів до них, то нині додалося завдання фіксувати в різних форматах життєві історії людей, що віддали своє життя за свободу України, або стали, так би мовити, цивільними жертвами війни, або пережили полон і катування. Зібрані матеріали можуть використовуватися у меморіальних заходах, просвітницькій діяльності, наукових дослідженнях та історичній документалістиці. Ось декілька прикладів таких проєктів.

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого в 2024 р. розпочала створення інформаційного ресурсу «Книга пам'яті російсько-української війни. Бібліотекарі», яка зберігатиме текстові портрети військових та цивільних осіб, які в будь-який період свого життя працювали на різних посадах у бібліотеках, та починаючи від 2014 р. загинули внаслідок російської агресії. Інформація, вміщена в «Книзі пам'яті...», є достовірною, підтвердженою документально та/або спогадами рідних, близьких, колег. Наразі доступними для ознайомлення є текстові портрети дев'ятох бібліотекарів-військових чотирьох цивільних, що стали невинними жертвами війни. «Книга пам'яті російсько-української війни. Бібліотекарі» розміщена на сайті Української бібліотечної енциклопедії.²

Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Валентина Отамановського в 2018 р. долучилися до реалізації проєкту «Голоси живої

² «Книга пам'яті російсько-української війни. Бібліотекарі» // Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <https://ube.nlu.org.ua/KnygaPamiyati>

історії»³, метою якого є збір усноісторичних досліджень, наративів, інтерв'ю учасників й очевидців (вінничан) Революції Гідності, подій в зоні ООС/АТО, життєвих історій внутрішньо переміщених осіб у Вінницькій обл. Серед основних завдань проекту: створення Фонду усних свідчень вінничан та забезпечення вільного доступу до нього; створення на основі зібраних усноісторичних свідчень Фонду усноісторичних досліджень та електронної бази даних «Усна історія» (нині вміщує понад 115 записів: інтерв'ю, цифрові записи усіх інтерв'ю, спогадів, розповідей, транскрипції та скановані зображення документів і світлин).

Унікальні й водночас схожі на кожного з нас життєві історії людей, які долають труднощі, досягають вершин, переосмислюють минуле і будують майбутнє України як вільної, демократичної, успішної європейської держави репрезентовано в проєкті «Галерея історій»⁴, що реалізовується Запорізькою бібліотечною асоціацією в партнерстві із Запорізькою обласною універсальною науковою бібліотекою та Запорізькою обласною державною адміністрацією у рамках проекту «Європейський Союз для сталості громадянського суспільства в Україні». Своїми історіями вже поділилися найпопулярніший гід-екскурсовод Запоріжжя Роман Акбаш; волонтерка Любов Леонова; віце-президент Спілки вірмен Запорізької області Рудольф Акоюн; біженець з м. Маріуполь Андрій Матійченко та Марина Таран — біженка з м. Токмак, ветеран російсько-української війни, голова ГО «Запорізька обласна асоціація об'єднань учасників АТО/ООС» Михайло Пирог та ін.

Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені Олеся Гончара реалізує проєкт «Херсонщина нескорена»⁵, що має на меті задокументувати основні події під час оборони, окупації та деокупації правобережної Херсонщини, розповісти про злочини проти культурної спадщини та громадський супротив мирного населення, закарбувати в історії імені захисників та захисниць, які віддали власні життя за визволення Херсонщини від окупаційних військ, а також репрезентувати твори херсонських письменників, зброєю яких є українське слово.

³ Проєкт «Голоси живої історії» // Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Валентина Отамановського. URL: <https://library.vn.ua/news-and-events/projects/2020-rik-proekty/proekt-golosi-zhivoii-istoriit-2020>

⁴ Галерея історій // Youtube. URL: <https://www.youtube.com/@StoryGallery/videos>

⁵ Херсонщина нескорена // Краєзнавство Таврії. URL: <https://krai.lib.kherson.ua/hersonshchina-neskorena.htm>

Миколаївська Центральна міська бібліотека ім. М. Л. Кропивницького минулого року долучилась до експонування фотопроєкту «(Не)помітні історії»⁶ від Фонду ООН з народонаселення в Україні. Це фото історії дев'ятох осіб, які пережили полон, депортацію, зазнали сексуального насильства та були змушені залишити свої домівки на тимчасово окупованих територіях, взявши із собою найцінніші речі на момент евакуації речі: ключі від квартири в Бердянську, книга з маріупольської бібліотеки, синьо-жовта стрічка, з якою герой пройшов полон у Херсоні...

Російсько-українська війна, ще не закінчившись, має величезний руйнівний вплив на всіх і все, що нас оточує. Бібліотеки не є виключенням. Але, переживаючи травматичний досвід, маючи мінімальну підтримку з боку держави, публічні бібліотеки шукають нові сенси своєї діяльності, які є релевантними запитам громад, прагнуть і, здебільшого, є їх інформаційними осередками, місцями, де жителі громад навчаються, спілкуються, спільно діють.

⁶ Управління з питань культури та охорони культурної спадщини Миколаївської міської ради. URL: <http://cultura.mkrada.gov.ua>

4.2. НАУКОВА БІБЛІОТЕКА МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: ВИКЛИКИ ЧАСУ

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. стало пролонгацією загарбницької війни, розпочатої 2014 р. анексією Кримського півострова. Нова фаза агресії супроводжувалася нанесенням ракетно-бомбових ударів, захопленням земель. На тимчасово окупованих територіях агресор відтворив типові методи нацистів: масові розстріли, знущання над мирним населенням, спотворення й привласнення чужого майна, розкрадання культурної спадщини, вивезення культурних цінностей, знищення бібліотек⁷ тощо.

Одним із перших міст ворожий удар прийняв на себе Маріуполь. Цілеспрямоване, масове знищення мешканців внаслідок застосування усіх видів зброї стало демонстрацією геноцидної політики загарбника проти українського народу. У результаті шквальних обстрілів були знищені Драмтеатр, історичний маєток Гампера, Собор Архистратига Божого Михаїла, Маріупольський краєзнавчий музей та інші унікальні споруди. Зазнали руйнувань й корпуси Маріупольського державного університету.

Фактично з першого дня вторгнення агресора маріупольці вимушені були боротися за виживання, знаходячись без їжі та води, у підвалах багатоквартирних будинків. Через розширення радіусу обстрілів людям періодично приходилося шукати нові місця в якості укриттів. Деяким співробітникам Маріупольського державного університету також певний час прийшлося переховуватися у віцілих спорудах.

За свідченням доцента закладу вищої освіти Ю. Нікольченка, якому на початку березня 2022 р. вдалося з великими труднощами дістатися через уламки до головного корпусу історичного факультету, споруда знаходилася «у страшному стані» та зазнала суттєвих руйнувань.

⁷ Павлій І. Знищують культурний код: 5 відомих будівель Маріуполя, зруйнованих окупантами // Східний варіант. 2023. URL: <https://v-variant.com.ua/article/5-vidomykh-budivel-mariupol/>; В Україні за час повномасштабної війни зруйновані понад 220 бібліотек // Укрінформ. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3763231-v-ukraini-za-cas-povnomasstabnoi-vijni-zrujnovani-ponad-220-bibliotek.html>

Знесений був практично весь поверх, на якому розташовувалася кафедра культурології. Очевидно мали місце «влучення в стіни». Аналогічна доля спіткала Наукову бібліотеку університету, яка вигоріла вщент. Жакливу картину доповнювали руїни кабінетів та розбита техніка на підлозі⁸.

Вирішальну роль у подальшій долі закладу вищої освіти відіграв ректор М. Трофименко. Фактично одразу ж (24 лютого) очільник прийняв рішення про вивезення серверів та установчої документації закладу у більш безпечне місце. Це вдалося реалізувати на практиці, завдяки чому технологічна й документаційна основа функціонування університету була переміщена до м. Дніпра⁹.

Навесні 2022 р. навчальний заклад зміг відновити роботу у м. Києві. Спочатку його діяльність розгорнулася в одному з приміщень Київського національного університету будівництва і архітектури. Через вимушену релокацію та фактичну втрату усього майна університет мав наново сформувати матеріально-технічну базу¹⁰. Лише завдяки своєчасно збереженим серверам, електронним ключам, платформам та мінімуму техніки, 18 квітня 2022 р. Маріупольський державний університет поновив навчальний процес.

Невдовзі заклад на умовах довгострокової оренди отримав корпус Київського національного університету будівництва і архітектури. Означена будівля, датована 1932 р., знаходилася в аварійному стані, через що був розпочатий капітальний ремонт приміщень¹¹. Завдяки наданій фінансовій допомозі процес реконструкції корпусу станом на лютий 2025 р. перебуває на стадії завершення.

⁸ Нікольченко Ю. «Куля влучила в голову хлопця. Батько із шафи зробив йому труну» // Голоси мирних. 2022. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/stories/kulya-vluchila-v-golovu-hlopcya-batko-iz-shafi-zrobiv-jomu-trunu>

⁹ Бондар Г. Наймолодший ректор України розповів, як врятував документи студентів із Маріуполя // Уніан. 2022. URL: <https://www.unian.ua/society/rektor-mariupolskogo-universitetu-rozpoviv-yak-vivoziv-dokumenti-studentiv-ta-pracivnikiv-novini-ukrajini-11885367.html>

¹⁰ Павлій І. З попелу до університету майбутнього: як релокований Маріупольський державний університет працює в Києві // Східний варіант. 2024. URL: <https://v-variant.com.ua/article/mariupolsky-universytet-foto/>

¹¹ Дерев'яно О., Скрипченко Ю. Як ведеться Маріупольському університету після переїзду до Києва // Детектор медіа. 2023. URL: <https://ms.detector.media/regioni/post/32671/2023-08-11-yak-vedetsya-mariupolskomu-universytetu-pislya-pereizdu-do-kyieva/>

За сприяння міністра освіти і науки України О. Лісового університету було також передано у власність цілісний комплекс Київського вищого професійного училища машинобудування та комп'ютерно-інтегрованих технологій (загальна площа — 4 га) з метою створення універсального простору разом із студентським гуртожитком, спеціальними місцями для інтелектуально-творчого і професійного зростання, а також організації курсів з реабілітаційного поновлення та проходження перепідготовки військових Маріуполя та Донецького регіону у межах проекту «Незламний кампус Незламного університету»¹². До втілення концепції студмістечка долучилися відомі вітчизняні й зарубіжні спеціалісти.

В умовах ремонту основного корпусу поступово розпочали функціонування структурні підрозділи вишу. Зокрема, постала потреба відновлення роботи Наукової бібліотеки Маріупольського державного університету, яка пройшла разом із навчальним закладом трансформацію від бібліотеки гуманітарного коледжу до наукової бібліотеки академічного університету¹³. Зауважимо, що незадово до повномасштабного вторгнення книгозбірня відсвяткувала свій 30-річний ювілей. На кінець 2021 р. у її складі діяли 5 відділів, 2 абонементи з видачі літератури, 3 сучасні читальні зали зі спеціально обладнаними для відвідувачів комп'ютеризованими місцями, а також профільний центр «Вікно в Америку». Штат бібліотеки налічував 26 кваліфікованих співробітників. Загальний обсяг універсального фонду становив понад 170 тис. примірників вітчизняних та зарубіжних творів друку¹⁴. Проте ці здобутки знецінилися від моменту повномасштабного вторгнення.

Згідно з даними маріупольської міськради, з усієї сукупної кількості видань бібліотечного фонду Маріуполя (становив до початку активної

¹² Маріупольський університет матиме повноцінний кампус у Києві // Остров. 2024. URL: <https://www.ostro.org/news/mariupolskyj-universytet-matyme-povnotsinnyj-kampus-u-kyievi-i495149>

¹³ Історія Маріупольського університету // Сайт Маріупольського університету. URL: https://mu.edu.ua/msu_history

¹⁴ Шакула А. Наукова бібліотека Маріупольського державного університету // Електронний репозитарій Маріупольського державного університету. 2021. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3548/1/2021-08-12_NB_MDU_30_inf.mat_PDVIM.pdf

фази війни майже 360 тис. одиниць зберігання) близько половини друкованої продукції згоріло внаслідок масованих обстрілів, було знищено чи вивезено окупантами¹⁵.

Через втрату документного фонду налагодження роботи бібліотеки на перших порах уможливилось в дистанційному режимі. Постало завдання відновлення віртуального інформаційно-освітнього середовища. Університет взяв участь у проєкті з організації інноваційної SMART-бібліотеки та виграв грант ЄС, яким передбачалося створення відкритого типу зонованого зручного простору задля отримання читачами необхідної інформації; проведення форумів, лекцій, майстер-класів; підготовки презентацій із застосуванням новітніх інформаційних технологій.

Протягом 2022–2024 рр. значна увага приділялася розвитку електронної бібліотеки з погляду на широкі можливості щодо збереження та використання різнопланових колекцій електронних документів в оптимальній для прочитання формі. Одночасно з тим було відновлено та доповнено такі важливі інформаційні ресурси, як:

- електронний каталог;
- електронна картотека статей;
- бази даних («МДУ у засобах масової інформації» та «Періодичні видання у вільному доступі»).

Означену роботу вдалося суттєво оптимізувати шляхом впровадження (за допомогою Українського Католицького Університету) автоматизованої інтегрованої бібліотечно-інформаційної системи Koha (Нова Зеландія), на базі якої в сучасному світі працюють понад 15 тис. книгозбірень¹⁶. Завдяки тому уможливилось вдосконалити цілу низку операцій, таких як:

- каталогізація з інтегруванням клієнтом (формування каталогів і колекцій електронних документів);

¹⁵ Железняк Г. У Маріуполі російські окупанти знищили 180 тисяч книжок та чотири бібліотеки, — міська рада // Суспільне Донбас. 2023. URL: <https://suspilne.media/563855-umariupoli-rosijski-okupanti-znisili-180-tisac-knizok-ta-cotiri-biblioteki-miska-rada/>

¹⁶ Шило О. Необхідність переходу українських бібліотек на АБІС Koha // Формування онлайнових віртуальних колекцій електронних освітніх ресурсів в умовах російської агресії : збірник матеріалів круглого столу (м. Київ, 17 трав. 2023 р.). Вінниця : Твори, 2023. С. 46–47. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2023/07/Formuvannya_onlaynovykh_virtualnykh_kolektsiy_elektronnykh_osvitnikh_resursiv-2023.pdf

- підбір літератури;
- керування користувачами;
- підтримування періодики;
- провадження оперативного пошуку актуальної інформації;
- доповнення бібліографічного опису документів відомостями з інших сайтів;
- підготовка тематичних списків літератури за запитам;
- складання аналітичних звітів тощо¹⁷.

Сьогодні згадані інформаційні ресурси успішно об'єднані у межах системи Коха, яка систематично поповнюється даними про наявність паперових примірників документів у фонді бібліотеки, а також електронними аналогами друкованих видань в електронному каталозі. Загалом автоматизована бібліотечна система станом на 1.12.2024 р. налічувала 130 345 зареєстрованих примірників, 201 570 бібліографічних записів¹⁸.

Окремим завданням функціонування підрозділу від початку діяльності у Києві стало формування нового документного фонду замість втраченого у Маріуполі внаслідок воєнних дій. Поповнення відбувалося завдяки даруванню творів друку фізичними й юридичними особами, а також передачі книг, неопублікованих документів (дисертаційних досліджень, авторефератів тощо) кафедрами університету. Чимало видань 2023 р. надав Інститут історії України НАН України (монографії, журнали, збірники наукових праць, матеріали конференцій та ін.). Книги культурологічної та мистецтвознавчої тематики надійшли від Остравського університету (Чехія).

За ініціати́ви доктора історичних наук Д. Яневського 2024 р. бібліотека отримала видання з історії і політології. Праці з різних аспектів документознавства та документообігу книгозбірні передав Український

¹⁷ Федотова О. Стан та перспективи впровадження автоматизованих бібліотечно-інформаційних систем у практику діяльності бібліотек України // Peers Int. 2023. URL: <https://peers.international/paper/stan-ta-perspektivi-vprovadzhennya-avtomatizovanih-bibliotechno-informatsiynikh-sistem-u>

¹⁸ Звіт ректора Маріупольського державного університету доктора політичних наук, професора Миколи Трофименка за 2024 рік. Київ : Маріупольський державний університет, 2025. 165 с. URL: <https://mu.edu.ua/storage/MSU/documents/Rectors%20reports/Звіт%20ректора%20за%202024%20рік.pdf>

науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Фонд бібліотеки також поповнився друкованою продукцією зі сфери публічного управління та адміністрування в ході участі у проєкті «Відродження переміщених університетів: посилення конкурентоспроможності, підтримка громад» (REDU), правознавчою літературою від магазину ЮрКнига та видавництва «Юрінком Інтер»¹⁹ тощо.

Влітку 2024 р. Наукова бібліотека МДУ долучилася до проєкту допомоги бібліотекам «Культурна країна», запровадженого Відділом культури Оболонської районної в місті Києві державної адміністрації на онлайн-платформі «Експеримент», що дозволило їй відстежувати та отримувати нові цікаві видання.

Унаслідок проведеної роботи станом на 2025 р. бібліотечний фонд складається з документного та електронного підфондів навчальної та наукової літератури. На кінець 2024 р. він становив 9 043 примірники, з числа яких документний підфонд нараховував 2 225 примірників неперіодичних та періодичних видань (журналів). У свою чергу електронний підфонд документів (університетський інституційний репозитарій) налічував близько 7 тис. назв. За мовною ознакою загальна кількість видань державною мовою становила 7 852 примірники (з яких: 2036 — традиційні паперові, 5816 — репозитарій), іноземними мовами — 1 191 примірник (з яких: 189 — паперові, 1 002 — репозитарій)²⁰.

На сучасному етапі розвитку головною метою функціонування Наукової бібліотеки є документальна й інформаційна підтримка навчального процесу та наукової діяльності закладу, відродження низки напрямів роботи бібліотеки в онлайн режимі, забезпечення відновлення віртуального інформаційно-освітнього середовища, допомога у напрямку входження університетської науки до світового наукового співтовариства.

Базовими завданнями Наукової бібліотеки окреслюються:

1) формування власних електронних інформаційних ресурсів;

¹⁹ Наукова бібліотека Маріупольського державного університету // Facebook. URL: <https://www.facebook.com/nbmdu>

²⁰ Звіт ректора Маріупольського державного університету доктора політичних наук, професора Миколи Трофименка за 2024 рік. Київ : Маріупольський державний університет, 2025. 165 с. URL: <https://mu.edu.ua/storage/MSU/documents/Rectors%20reports/Звіт%20ректора%20за%202024%20рік.pdf>

2) організація безперешкодного доступу споживачів інформації до вітчизняних та міжнародних освітньо-наукових інформаційних ресурсів;

3) популяризація норм академічної доброчесності й сприяння вихованню основ інформаційної культури здобувачів;

4) участь у реалізації міжнародного проекту «Вікно в Америку»;

5) задоволення інформаційних потреб користувачів.

Значна увага у ході діяльності бібліотеки впродовж 2022–2024 рр. приділялася забезпеченню можливості вільного доступу до міжнародних ліцензованих баз даних (Scopus, Web of Science, ELibraryUSA тощо), електронних ресурсів комерційного характеру (JournalTOCs і DPAnews), повнотекстових електронних ресурсів відомих у світі видавництв SAGE Publication і Bentham Science та ін.

Завдяки співпраці університету з Посольством США в Україні у рамках міжнародного проекту «Вікно в Америку» та наданню грантової допомоги, бібліотека на базі створеного інформаційно-ресурсного Центру й облаштованого інклюзивного простору змогла розпочати проведення низки різнопланових заходів у змішаному форматі: курсів з англійської мови для університетської громади, наукових форумів, патріотично-виховних бесід тощо.

Поступово було поновлено послуги із надання безперервного (цілодобового) доступу до наявних електронних ресурсів, задоволення інформаційних потреб науково-педагогічних кадрів за допомогою технології електронного інформування, індексування наукових праць викладачів та студентів закладу. Реалізації згаданих напрямів діяльності Наукової бібліотеки сприяли зусилля адміністрації навчального закладу на чолі з ректором М. Трофименком, завідувача кафедри інформаційної діяльності В. Кудля, повсякденна сумлінна праця головного бібліографа А. Гельвіх та бібліотекаря П. Коструліної.

Таким чином, Маріупольський державний університет, попри вкрай складні обставини, зумовлені розгортанням повномасштабної фази російсько-української війни, зміг вистояти та розпочати свою діяльність у столичному регіоні. Разом із ним була поновлена робота Наукової бібліотеки. За достатньо короткий період часу підрозділу вдалося заново сформувати документний фонд, поповнити електронний масив видань та університетський репозитарій, розвинути інформаційні ресурси,

ефективно впровадити у практику діяльності автоматизовану бібліотечно-інформаційну систему Koha та ін. Наукова бібліотека Маріупольського державного університету демонструє сьогодні низку досягнень в умовах вимушеного переміщення, доводячи стійкість та мужність співробітників закладу.

4.3. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 2014–2025 рр. В ДРУКОВАНИХ ВИДАННЯХ УКРАЇНИ (з фондів Книжкової палати України)

Дванадцятий рік своєї незалежної історії нескорена Україна живе в умовах жорстокої, виснажливої війни. Українська видавнича галузь активно рефлексує на воєнні події, про що свідчать численні видання, збережені у фондах Книжкової палати України. За підрахунками завідувачки відділу каталогів О. В. Костюкевич, в електронній базі 2013–2018 рр. міститься 361 одиниця книгодруків, присвячена тогочасним бойовим діям на Сході нашої держави²¹. В електронній базі 2019–2023 рр. таких видань майже вдвічі більше — 616 одиниць зберігання²². Проблема війни досить широко представлена й у фонді образотворчих друків, де в електронній базі за 2015–2023 рр. нараховується 49 видань, що візуально висвітлюють події війни²³. В зазначеному контексті, великим розмаїттям вирізняється пресове друківництво, представлене як неперіодичними виданнями (науковими збірниками, матеріалами конференцій, круглих столів, читань тощо), яких, за нашими підрахунками, накопичилось не менше 30 одиниць, так і виданнями з визначеною періодичністю (журналами, газетами) з кількісним показником у межах 25 одиниць. Останнім часом події війни почали висвітлюватися і в аркушевих виданнях (листітках, постерах, картках тощо).

Таким чином, воєнною тематикою охоплені усі види вітчизняного друку. Серед останніх — різноформатні наукові праці (одноосібні та колективні монографії, збірники наукових праць, науково-практичні часописи тощо), історико-документальні розвідки (нарис, оповідання в жанрі «усної історії», література нон-фікшн), меморати (мемуари, спогади, щоденники), епістолярій (різні форми листування), публіцистичні та художні твори тощо.

Аналіз наявних у Книжковій палаті друків з військової тематики свідчить про те, що у висвітленні зазначеної проблеми провідну роль відіграють науковці. Першим книгодруком монографічного формату з

²¹ Державна поточна бібліографія // Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова». URL: <http://www.ukrbook.net/litopysy.html>

²² Там само.

²³ Там само.

зазначеної тематики стала колективна розвідка Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Міністерства оборони України «Формування образу ворога у воєнно-політичному конфлікті», що вийшла в 2014 р. у Києві²⁴. 2015 р. було видано авторські студії Федора і Галини Турченків «Проект «Новоросія» — новітня російсько-українська війна»²⁵, Ігоря Рущенка «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога»²⁶, збірку наукових праць «Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій»²⁷. Того ж року київське видавництво «Стилос» видало фундаментальну (879 с.) монографічну працю Григорія Перепелиці «Україна — Росія. Війна в умовах співіснування»²⁸. Напередодні ворожого вторгнення до обговорення вже порушеного питання протистояння російській пропаганді приєдналася Національна академія Служби безпеки України: під її орудою вийшла колективна монографія «Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця» (2021 р.)²⁹.

Початок повномасштабної війни істотно розширив коло дослідників з воєнної тематики, поглибив вже існуючі контенти та породив нові концептуальні й аналітичні дискурси. Зусиллями Центру досліджень воєнної історії Збройних сил України почали видаватися щомісячники «Воєнно-історичний опис російсько-української війни»³⁰. Інститут соціології НАН України очолив дослідження соціологічних аспектів війни: 2022–2023 рр. вийшли підготовлені ним колективні монографії «Українське суспільство

²⁴ Агаєв Н. А., Базарний В. Т., Єфімова В. В. та ін. Формування образу ворога у воєнно-політичному конфлікті: монографія. Київ : Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних сил України, 2014. 165 с.

²⁵ Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 165 с.

²⁶ Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків : Павленко О. Г., 2015. 268 с.

²⁷ Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Донецьк : Східний видавничий дім, 2015. 364 с.

²⁸ Перепелиця Г. М. Україна — Росія. Війна в умовах співіснування. Київ : Стилос, 2017. 880 с.

²⁹ Слухай Н. В., Яворська Г. М., Романюк В. С. та ін. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця. Київ : Національна академія СБУ, 2021. 499 с.

³⁰ Воєнно-історичний опис російсько-української війни : в 21 вип. Київ : Центр досліджень воєнної історії Збройних сил України, 2022–2023.

в умовах війни»³¹. 2023 р. з'явилися ґрунтовні авторські студії Алли Киридон і Сергія Трояна «Українська пастка для російського Левіафана»³² та Сергія Плохія «Російсько-українська війна: повернення історії»³³. У 2024 р. було опубліковано нове дослідження Національної академії Служби безпеки України, де узагальнюється набутий за роки війни досвід у боротьбі з ворожою пропагандою³⁴.

Потужним центром літописної фіксації та випуску джереловмісних хронік бойових подій стала Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Остання з трьох виданих нею «Хронік» подає послідовно викладену інформацію щодо 1000 днів повномасштабної війни³⁵. Під орудою цієї ж установи вийшли три випуски унікальної біографістики «Герої України. Російсько-українська війна»³⁶ та перший випуск універсального довідника «Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій»³⁷.

Російська агресія стимулювала швидкий розвиток журнальної періодики військового призначення. Станом на 2025 р. в Україні виходять різноманітні часописи зазначеного змісту під егідою Міністерства оборони України, Національної академії наук України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та інформаційної політики України, деяких державних та громадських організацій, що опікуються проблемами розвитку військових наук, воєнно-історичних досліджень, мілітарно-патріотичного виховання тощо. Серед останніх такі часописи, як: «Наука і

³¹ Дембіцький С., Злобіна О., Костенко Н. та ін. Українське суспільство в умовах війни. 2022. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.; Дембіцький С., Злобіна О., Костенко Н. та ін. Українське суспільство в умовах війни. 2023. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.

³² Киридон А., Троян С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ : Ніка-Центр, 2023. 400 с.

³³ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : КСД, 2023. 400 с.

³⁴ Стратегічні комунікації в умовах війни: погляд від волонтера до науковця / За заг. ред. Л. Компанцевої. Київ : Національна академія СБУ, 2021. 499 с.

³⁵ Хроніка. 1000 днів повномасштабної війни (24 лютого 2022 р. — 19 листопада 2024 р.) / Уклад.: С. Грік, А. Киридон; за заг. ред. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 500 с.

³⁶ Герої України. Російсько-українська війна : в 3 вип. / Упоряд.: Н. Гаврилишина, А. Киридон; за заг. ред. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023–2025.

³⁷ Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Упоряд.: А. Киридон, А. Іваненко; за заг. ред. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. Вип. 1. 352 с.

оборона», «Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України», «Сучасні аспекти військової медицини», «Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби. Серія: Військові та технічні науки», «Військово-історичний альманах», «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Військово-спеціальні науки», «Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка», «Військово-науковий вісник», «Український журнал військової медицини», «Збірник наукових праць Національної академії Національної гвардії України», «Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил», «Військово-технічний збірник», «Оборонний вісник», «Воєнно-історичний вісник», «Збірник наукових праць Військової академії», «Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України», «Озброєння та військова техніка», «Повітряна міць України», «Науковий вісник Київського інституту НГУ», «Атлантична панорама», «Цитаделя», «Пластовий шлях», «АрміяInform» тощо.

Серед зазначених видань найстарішим є україномовний щоквартальний науково-теоретичний і науково-практичний часопис «Наука і оборона», який видає Національний університет оборони України. Журнал виходить з 1994 р., порушує проблеми військового управління та забезпечення військ Збройних сил України, озброєння та військової техніки, національної та цивільної безпеки. Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони видає власний збірник наукових праць з однойменною назвою. Серед його наукових студій чимало статей, що розкривають питання воєнної та інформаційної безпеки держави, міжнародного співробітництва України у воєнній сфері, оборонного планування та керівництва ЗСУ, будівництва, інформатизації та забезпечення діяльності військової галузі України. Починаючи від 1997 р., щорічно видається збірник наукових праць Української військової медичної академії «Сучасні аспекти військової медицини». Останній націлений на консолідацію медичних кадрів України і порушує актуальні проблеми воєнної доби, зокрема: особливості військової медицини, питання військової хірургії, терапії, діагностики та нових методів лікування тощо. Від 1998 р. у «Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка» виходить періодична серія «Військово-спеціальні науки». До 2020 р. часопис видавався двічі на рік, а з 2021 р. є щоквартальним виданням. З огляду на

загальноакадемічний університетський статус КНУ, збірник уміщує статті з проблем підготовки військових психологів, педагогів, юристів тощо. Разом з тим, з початком війни на його сторінках друкуються публікації, що мають особливу практичну затребуваність. Так, у четвертому номері за 2022 р. уміщено статтю кандидата юридичних наук О. Гущина та секретаря Білоцерківської міської ради Д. Киришуна, присвячену правовим питанням утримання військовополонених³⁸. У науковій розвідці досліджено зміст правового режиму військового полону, визначеного Третьою Женевською конвенцією (1949 р.) та Першим додатковим протоколом (1977 р.), проаналізовано зобов'язання суб'єктів міжнародних відносин щодо реалізації норм і принципів міжнародного гуманітарного права (МГП), результати імплементаційних заходів України та Російської Федерації до початку повномасштабної агресії 2022 р. та після неї. Автори звернули увагу на оновлений коментар Міжнародного Комітету Червоного Хреста 2020 р. до Третьої Женевської конвенції, актуальність його включення в національне законодавство. Окрім того, науковці вказали на основні принципи міжнародного гуманітарного права щодо поводження з військовополоненими.

2010 р. вперше в історії української військової преси з'явився журнал-щомісячник. Його дотепер видає Центр воєнної політики і політики безпеки під незмінною назвою «Оборонний вісник». З початком російсько-української війни редколегія видання практикує об'єднані номери: так, в 2023 р. вийшли №№ 1–3, де розглядається проблема відновлення українського національного символу — літака «Мрія», №№ 4–6, де обговорюються параметри ізраїльської моделі повітряного захисту та наслідки техногенної катастрофи після підриву Каховської ГЕС.

2014 р. в інформаційному полі військової періодики України з'явився україно-англомовний щоквартальник Міністерства оборони України — науково-технічний журнал «Озброєння та військова техніка». Часопис був заснований Центром науково-дослідного інституту озброєння та військової техніки Збройних Сил України. Видання індексується у кількох міжнародних наукових базах. Журнал призначений науковцям, які займаються дослідженнями у галузі озброєння та військової техніки.

³⁸ Гущин О., Киришун Д. Правовий режим військовополонених в російсько-українському конфлікті // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Військово-спеціальні науки. 2022. № 4 (52). С. 43–49.

Журнал «Повітряна міць України», який з 2021 р. видає Національний університет оборони, порушує проблеми розвитку вітчизняної авіації, питання протиповітряного захисту, взаємодії Повітряних Сил України з іншими родами військ, вдосконалення системи протиповітряної оборони для протидії оперативно-тактичним ракетами.

Від початку повномасштабної війни Київський інститут Національної гвардії України видає фахове періодичне видання «Науковий вісник Київського інституту НГУ». Журнал виходить українською, англійською, польською, румунською, французькою, німецькою мовами з періодичністю один раз на півріччя. Проблематика видання охоплює актуальні питання безпеки і оборони України, впровадження передових технологій, нормативно-правового забезпечення діяльності секторів вітчизняної безпеки і оборони. Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України є рецензованим виданням, що підтримує політику відкритого доступу до наукових публікацій. Електронні копії Наукового вісника зберігаються у базі даних «Наукова періодика України» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Назване видання, на сьогоднішній день, є найновішим у сегменті пресових видань незалежної України.

Окрім військових видань, що є друкованими органами відповідних міністерств та відомств, в Україні з 2009 р. виходить львівський мілітарний альманах «Цитаделя», заснований благодійним фондом «Філософський проект». Виданням часопису опікуються науковці, що працюють у науково-дослідних інститутах Національної академії наук України (Інститут української історіографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського), Міністерства освіти і науки України (Інститут українознавства), Міністерства оборони України, а також закордонні вчені з Арізонського університету (США), Українського вільного університету у Мюнхені (ФРН). Військово-історичне видання «Цитаделя» висвітлює важливі події воєнної та політичної історії, які відчутно вплинули на розвиток технологій і військової справи в Україні.

Проблеми російсько-української війни знайшли відображення в академічному виданні «Український історичний журнал». Останній для їхнього висвітлення створив окрему рубрику «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції», де постійно друкуються студії, присвячені російській збройній агресії.

Системним додатком до зазначеної наукової літератури є військововмісні підручники, навчально-методичні посібники, словники, довідники тощо. З початком бойових дій на Сході України було видано «Підручник бійця територіальної оборони»³⁹. В 2015 р. харківське видавництво «Оригінал» накладом у 300 примірників видало «Довідник учасника АТО: озброєння і військова техніка Збройних сил Російської Федерації»⁴⁰.

У роки збройного протистояння вийшли різноманітні публіцистичні твори, суспільно-політичні та воєнно-патріотичні часописи, зокрема: студія Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти»⁴¹, де здійснена спроба проаналізувати причини і характер війни Росії проти України; книга «Літопис самовидців. Дев'ять місяців українського спротиву»⁴², у якій висвітлюються події на підставі дописів у соціальних мережах; книга «Слов'янськ у війні 2014 р.»⁴³, де зібрані міські газетні публікації за 2013–2015 рр.

Виразну суспільно-політичну позицію щодо російсько-української війни займає щотижневик «Країна», який висвітлює усі поточні події. 2023 р. до Книжкової палати України почав надходити суспільно-політичний журнал-дайджест «АрміяІnform», який задовольняє потреби суспільства в умовах війни, збільшує фокус потенційного читача: окрім військових, це різновікове цивільне населення, волонтери, громадські організації, сім'ї учасників бойових дій та ін. Поява нового журналу стала логічним завершенням в історії перших військових пресодруків незалежної України і частково ліквідувала інформаційні лакуни, пов'язані з закриттям у 2018 р. журналу «Військо України» та газет «Народна армія» і «Флот України». Слід зазначити, що утворення суспільно-політичного журналу «АрміяІnform» підвело ризик у вирішенні проблеми дефіциту військових журналістів в українській армії. Вочевидь, що за час війни українська військова журналістика зробила якісний стрибок.

³⁹ Грабовий О. А., Лісовий С. Є., Ліпнян С. Б. Підручник бійця територіальної оборони. Тернопіль : Терно-граф, 2014. 258 с.

⁴⁰ Алімпієв А. М., Певцов Г. В., Гриб Д. А. та ін. Довідник учасника АТО: озброєння і військова техніка Збройних сил Російської Федерації. Харків : Оригінал, 2015. 732 с.

⁴¹ Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 302 с.

⁴² Літопис самовидців. Дев'ять місяців українського спротиву / Упоряд. Т. Терен. Київ : Комора, 2014. 312 с.

⁴³ Слов'янськ у війні 2014 року / Упоряд. В. П. Скрипник. Слов'янськ : Друкарський двір, 2016. 231 с.

Серед військово-патріотичних журналів, націлених на підлітків і молодь, слід назвати часопис «Пластовий шлях». Дане видання має давню історію і пов'язане зі скаутським рухом початку ХХ ст. Під назвою «Пластовий шлях» журнал виходить з 1966 р. В роки існування СРСР його редакція розташовувалася за кордоном. Зі встановленням незалежності часопис зажив новим життям і в якості регулярного періодичного видання в Україні був зареєстрований 1996 р. Журнал виконує інформаційно-виховну функцію і готує з сучасної української молоді справжніх патріотів, загартованих бійців, захисників Батьківщини.

Серед історико-документальної літератури варто згадати друки М. Сурженко «АТО. Історії зі Сходу на Захід»⁴⁴, О. Степової «Все буде Україна, або історії з зони АТО»⁴⁵, Р. Драпака «Вклоняємось доземно українському солдату. Історії подвигів героїв — учасників АТО»⁴⁶, В. Макеєва «100 днів полону, або позивний «911»» (сповідь волонтера)⁴⁷, К. Капошиліна «Башта» (про захисників донецького аеропорту)⁴⁸, Володимира Данилюка «Два капітани з Подільського краю (документально-історичний нарис пам'яті офіцерів АТО Романа Миколайовича Наглюка та Дана Вікторовича Колісника)»⁴⁹, К. Сергацкової «Війна на три літери (між внутрішнім конфліктом і зовнішнім втручанням). Хроніка протистояння в репортажах і свідченнях очевидців з 22 лютого 2014 р. до початку 2015 р.)»⁵⁰. Варто підкреслити, що книгу К. Сергацкової було випущено накладом у 3 тис. примірників на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга». У жанрі нонфікшн в 2020 р. вийшла книга А. Авакова «2014. Миттєвості Харківської весни», у якій автор розкриває проблему зіткнення майданних і антимайданних сил та розповідає, завдяки чому в Харкові «встояла Україна»⁵¹.

⁴⁴ Сурженко М. АТО. Історії зі Сходу на Захід. Брустурів : Дискурс, 2014. 82 с.

⁴⁵ Степова О. Все будет Украина, или Истории из зоны АТО. Белая Церковь : Книга Плюс, 2014. 207 с.

⁴⁶ Вклоняємось доземно українському солдату / Упоряд.: Р. Драпак. Київ : Фірма «Іранма» ; Народна армія, 2014. 191 с.

⁴⁷ Макеєв В. Ф. 100 днів полону, або Позивний «911». Черкаси : О. Третяков, 2015. 127 с.

⁴⁸ Капошилин К. Башня. Херсон : Херсонская городская типография, 2015. 123 с.

⁴⁹ Данилюк В. В. Два капітани з Подільського краю. Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2015. 71 с.

⁵⁰ Сергацкова Е., Чапай А., Максаков В. Война на три буквы. Харьков : Фолио, 2015. 380 с.

⁵¹ Аваков А. Б. 2014. Мгновения харьковской весны. Харьков : Фолио, 2020. 286 с.

Поширеним жанром військових друків України є меморатні та епістолярні видання. Надзвичайно емоційно виглядає книга «Дорогі наші»⁵². Остання містить листи учнів 3-го класу спеціалізованої загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 4 міста Ужгорода та їхнього вчителя Яна Поханіча до воїнів АТО. 2015 р. львівська літературна агенція «Піраміда» видала «Приватний щоденник. Майдан. Війна» української письменниці М. Матіос⁵³. 2019 р. у харківському видавництві «Фоліо» вийшли «Іловайський щоденник» Р. Зіненка⁵⁴, «Щоденник артилериста» Г. Харченка⁵⁵, «Танець смерті: щоденник добровольця батальйону «Донбас»» І. Михайлишина⁵⁶. Того ж року побачив світ «Щоденник нелегального солдата. АТО на Донбасі 2014–2017» О. Білозерської⁵⁷. Про початок повномасштабної війни розповідається у записках киянина І. Мізраха «Хроніка зимного березня»⁵⁸ та у книзі В. Вороніна «Хроніка війни 2014–2022. Перші півроку повномасштабної агресії 24.02–24.08.2022»⁵⁹.

Серед літературно-художніх творів з військової тематики поетично-прозова збірка «Майдан. Війна»⁶⁰, громадянська лірика «І плаче росами земля...»⁶¹, вірші Л. Пікаса «Неоголошена війна»⁶² та багато інших. Варто підкреслити, що з початком повномасштабної війни кількість віршованих творів на військову тематику помітно зростає. 2022 р. в Києві вийшли друком поезії А. Сенчила «Щоденник весни 24.02.2022»⁶³, вірші С. Стішової

⁵² Дорогі наші. Ужгород : Графіка, 2014. 43 с.

⁵³ Матіос М. Приватний щоденник. Майдан. Війна.... Львів : Піраміда, 2015. 356 с.

⁵⁴ Зіненко Р. Іловайський щоденник / Пер. з рос. Т. В. Рассадкіної. Харків : Фоліо, 2019. 281 с.

⁵⁵ Харченко Г. Дневник артиллериста. Харьков : Фолио, 2019. 284 с.

⁵⁶ Михайлишин І. Танець смерті: щоденник добровольця батальйону «Донбас». Харків : Фоліо, 2019. 314 с.

⁵⁷ Білозерська О. Щоденник нелегального солдата. Київ : Злобін К. В., 2019. 584 с.

⁵⁸ Мізрах І. Хроніка зимного березня: записки киянина на початку війни. Київ : 7БЦ, 2022. 103 с.

⁵⁹ Хроніка війни 2014–2022. Перші півроку повномасштабної агресії (24.02.2022–24.08.2022) / Упоряд. В. М. Воронін. Харків : Фоліо, 2023. 448 с.

⁶⁰ Майдан. Війна / Упоряд. Л. Рибенко. Рівне : Волинські обереги, 2014. 116 с.

⁶¹ І плаче росами земля.../ Упоряд. Н. Бідненко. Кіровоград : Центально-Українське видавництво, 2014. 64 с.

⁶² Пікас Л. Неоголошена війна. Хмельницький : Стасюк Л. С., 2015. 115 с.

⁶³ Сенчило А. Дні. Щоденник весни 24.02.2022. Київ : Друкарський двір Олега Федорова, 2022. 102 с.

«Буча»⁶⁴. У селищі Врадіївка, що на Миколаївщині, були видані вірші Л. Чумак-Грунковської «Дні тривоги і надій. Хроніки війни»⁶⁵. У Кам'янці-Подільському в 2022 р. побачили світ «Віршики для дітей про війну» С. Боднара з ілюстраціями, намальованими дітьми⁶⁶.

Серед прозових творів варто згадати роман С. Талан «Оголений нерв»⁶⁷, в якому простежується причинно-наслідковий зв'язок між «війною у країні і розколом у родині», історико-культурні есеї І. Дзюби «Донецька рана України»⁶⁸ та прозові мініатюри О. Клеменсена «Літо — АТО»⁶⁹.

Вражають ілюстровані друки. 2022 р. під назвою «Креатив у війні» вийшов другий номер образотворчого журналу «Telegraf», що був повністю присвячений російсько-українській війні. Серед візуальних друків виокремлюється «Фронтний альбом» О. Клименка⁷⁰, випущений в 2016 р. на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України, фотокниги «Україна, 2022. Спротив»⁷¹ та «Очі Маріуполя. Українські супергерої. Азовсталь»⁷².

Таким чином, друковані видання воюючої дванадцяті років України, віддзеркалюють загальногромадське ставлення до подій війни та демонструють їх наукове, публіцистичне та літературно-художнє осмислення.

⁶⁴ Стішова С. Буча. Київ : 7БЦ, 2022. 75 с.

⁶⁵ Чумак-Грунковська Л. Дні тривоги і надій. Хроніки війни. Врадіївка : Коваленко А. Г., 2022. 67 с.

⁶⁶ Боднар С. Віршики для дітей про війну. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2022. 67 с.

⁶⁷ Талан С. Оголений нерв: роман. Харків : КСД, 2022. 544 с.

⁶⁸ Дзюба І. Донецька рана України. Київ : Кліо, 2018. 132 с.

⁶⁹ Клеменсен О. Літо-АТО. Київ : Люта справа, 2015. 318 с.

⁷⁰ Клименко О. Фронтний альбом. Київ : АВІАЗ, 2016. 239 с.

⁷¹ Україна, 2022. Спротив / Упоряд.: І. В. Шпак, К. А. Пашенко, В. Г. Федоренко. Київ : АДЕФ-Україна, 2023. 343 с.

⁷² Очі Маріуполя. Українські супергерої. Азовсталь / Авт. проєкту, вірші А. Дмитрук. Дрогобич : Коло, 2023. 169 с.

РОЗДІЛ V

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

5.1. СУЧАСНА ВОЄННА ЛІТЕРАТУРА. КОМБАТАНТСЬКА ПРОЗА

Російсько-українська війна стала каталізатором, а повномасштабне вторгнення 2022 р. — поворотним моментом для розвитку нового напрямку в українській літературі — комбатантської прози (фр. *combattant* — воїн, борець). Дослідженню жанрових особливостей та художньої специфіки сучасної комбатантської прози присвячено низка наукових розвідок¹.

Комбатантська література (за визначенням Марини Рябенко) — це різновид воєнної, автори якої є винятково учасниками бойових дій (воюють нині чи перебувають у військовому резерві після демобілізації)². Цим наративам властива автобіографічність, фактологічна достовірність, вони можуть містити елементи документального чи мемуарного письма. Такі твори належать до різних прозових жанрів (як художніх, так і документальних), але обов'язково висвітлюють особистий воєнний досвід. У світовому письменстві авторами таких текстів були К. Воннегут, Е.-М. Ремарк, І. Во, Е. Юнгер, Е. Хемінгуей та ін.³.

У сучасній Україні комбатантську прозу творять письменники, які були мобілізовані до ЗСУ або ж пішли воювати у складі добровольчих батальйонів, а також ті, хто до війни не мав стосунку до літературного бонмону. У більшій чи меншій мірі їхні тексти належать до літератури факту. Це щоденники, що велися безпосередньо під час служби (О. Мамалуй «Во-

¹ Герасименко Н. Сучасна воєнна проза: жанрово-стильова типологія // Слово і Час. 2023. № 3 (729). С. 35–49; Рябенко М. Жанрова різноманітність воєнної прози в сучасній українській літературі // *Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna. Figury swojskości i obcości współczesnego świata w literaturze i kulturze popularnej krajów słowiańskich*. Zielona Góra : Uniwersytet Zielonogórski ; Kijów : Katedrą Polonistyki Instytutu Filologii Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki, 2019. С. 277–289; Рябенко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості // Слово і час. 2019. № 6. С. 62–73; Рябенко М. Воїн і війна: сучасна художня комбатантська проза // Читомо. 2024. URL: <https://chytomo.com/voin-i-vijna-suchasna-khudozhnia-kombatantska-proza/>; Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі. Брустури : Дискурсус, 2022. 288 с.; Присівок Д. Топос війни в сучасній українській комбатантській прозі // Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки. № 20. 2022. № 106. С. 32–41; Цоба Я. Комбатантська проза // Zbruc. 2024. URL: <https://zbruc.eu/node/118185>; Хархун В. Перемогти війну: комбатантська проза 2022–2023 // Критика. 2024. № 11–12. С. 2–13 та ін.

² Рябенко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості // Слово і час. 2019. № 6. С. 63.

³ Там само.

єнний щоденник (2014–2015)», І. Орел «Хроніки одного батальйону», П. Солтис «370 днів у камуфляжі (записки артилериста)», Д. Якорнов «То АТО. Щоденник добровольця», В. Бурлакова «Життя PS»), або ж спогади та нариси, які писали вже після повернення (А. Сова «Звіт за серпень, 14», М. Музика, А. Пальваль «Савур-могила. Військові щоденники», «Позивний “Воланд”» «Вальгалла-експрес», Р. Зіненко «Іловайський щоденник», В. Трофимович «Любов на лінії вогню», Патрік «Герої сучасності»). Останнім часом усе частіше з’являються саме художні твори, в основі яких — реальні події, що пережили автори чи їхні побратими (Ю. Руденко «Психи двох морів», «Світло і цегла», Мартін Брест «Піхота», «Піхота-2. Збройники», О. Петров «Кава з присмаком попелу», В. Якушев «Карателі», С. Гридін «Сапери», Б. Гошко «Люди війни», Григорій Обертайло «Скепсис», К. Чабала «Вовче» та ін.)⁴.

Причини появи текстів комбатантів полягають радше в потребі рефлексії, ніж у бажанні написати художній твір. Багато з цих робіт не є в повній мірі художніми, а близькі до документальних, та мають суб’єктивність.

Актуальність порушеної проблеми зумовлена необхідністю фіксації та осмислення травматичного досвіду війни, збереження пам’яті про героїзм українських воїнів, а також дослідження впливу війни на формування національної ідентичності. Сучасна воєнна література, що виникла у відповідь на російсько-українську війну, є складним і багатограним явищем. Вона відображає не лише жахіття війни, а й її вплив на суспільство, окремих людей та їхні цінності. Ця література характеризується різноманітністю жанрів, стилів і підходів, що ускладнює її класифікацію та аналіз.

Увиразнимо характеристики цього жанру.

Топос війни в комбатантській прозі, окрім простору травми та смерті, функціонує ще і як простір змін: потрапляючи в нього, персонажі змінюються як зовні, так і внутрішньо, до того ж останні зміни є безповоротними⁵.

Топос трансформації людини на війні. Світоглядні зміни відбуваються не моментально й позначені локальністю тогочасного збройного

⁴ Рябенко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості // Слово і час. 2019. № 6. С. 63.

⁵ Присівок Д. Топос війни в сучасній українській комбатантській прозі // Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки. № 20. 2022. № 106. С. 32–41.

конфлікту та армійської служби загалом, а також супроводжуються й зовнішніми змінами.

Військова щоденність. Простір війни — це не безкінечні бої чи героїчні подвиги. Це ще й «учебка», притирання до тих, із ким служиш, отримання обмундирування, прийоми їжі, облаштування місць для сну та інші важливі заняття, які доводиться виконувати (нерідко в критичних умовах).

Травматичність досвіду війни. Досвід війни є травмою, яка ділить світ на до та після й змушує переосмислити все життя.

Еволюція комбатантської прози. Більшість текстів комбатантів почали видавати після 2016 р., коли автори поступово вдавалися до осмислення власного досвіду, досвіду війни. Спочатку переважала поезія та документалістика, потім з'явилися художні тексти. Таким чином комбатанти й ветерани сформували окремий сегмент літератури, до якого застосовують означення «воєнної», «фронтової», «окопної», «ветеранської» та «комбатантської».

Ознаки комбатантської літератури. Автобіографізм, фактологічна достовірність, документальність і мемуарність. Комбатантська література відрізняється від творів «цивільних» авторів відсутністю гіперболізації, пафосу та ідеалізації героїв. У комбатантській літературі простежується подолання постколоніалізму та радянських наративів, формування власної національної ідентичності.

Тематичне розмаїття. У нових творах комбатантів спостерігаються теми еміграції, переселенців, дитячої літератури, а також відображення досвіду війни від різних поколінь військових.

Різноманітність авторів-комбатантів. Серед авторів-комбатантів є як професійні письменники, так і дебютанти з різних професій. Популярність автора-комбатанта залежить від його медійності, соціальної активності та промоції творів. Існує побоювання, що непрофесійних письменників-комбатантів знову відсунуть на другий план, віддаючи перевагу «профі», які пішли на війну після 2022 р.⁶

«100 новел про війну» Бориса Гуменюка. Твори поєднують епічну наратію з ліричним струменем, відображаючи особисті історії з фронту. Ав-

⁶ Шокань Г. «У книгах військових нема ура-патріотизму й пафосу», — дослідниця воєнліту Марина Рябченко // Українська правда. 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/01/15/252323/>

тор торкається важливих питань про українську історію, ідентичність та війну. У його новелах важливу роль відіграє топос землі як основи морального духу українців. Гуменюк показує війну як трансформацію особистості, де людина вчиться жити з новими реаліями. Для стилю Гуменюка характерні короткі речення, метафоричність та завершеність композиції.

«Життя P.S.» Валерії Бурлакової. Це щоденникові нотатки про кохання та втрату на війні. Текст є прикладом того, як почуття на війні можуть відбиватися в літературі. Авторка порушує гострі проблеми, що стосуються фронту та суспільства. В книзі порушено питання алкоголізму на фронті, забезпечення бійців, становища жінок у війську. Книга написана у формі щоденника, відтворюючи реальний досвід авторки.

«Фронтний щоденник» Дмитра Степаненка. Це гумористичні замальовки з фронтового життя. Автор використовує іронію, гумор та сарказм для полегшення усвідомлення війни. Твори Степаненка є прикладом «окопної» літератури, де колоритно та іронічно описані будні українських героїв. Гумор розглядається як психотерапевтичний засіб та засіб самозахисту.

«Мисливці за щастям» Валерія Пузіка. Це охудожнені автобіографічні замальовки, що відображають буденність і трагізм війни. Стиль автора — відсторонена, малоемоційна оповідь, що максимально занурює читача в текст. Книга присвячена пам'яті Максима Кривцова, що надає їй особливого трагізму.

«Грязь [*khaki]» Сергія Сергійовича (Saigon). Це гіперреалістичні, натуралістичні описи воєнного досвіду періоду АТО. Автор не ідеалізує війну, використовуючи обценну лексику та суржик для правдивого зображення. Попри жорсткість, у творах проглядає втома від війни, бажання миру та повага до побратимів.

«Карателі» Влада Якушева. Масштабне полотно про мужність українських воїнів, з іронічною назвою та гумористичним зображенням війни. Твір поєднує реальні події та персонажів з художнім вимислом, створюючи живий та емоційний наратив. В книзі багато гумору, сатири та чорного гумору, що контрастує з трагічністю воєнних подій.

«Мисливці за градами» Андрія Кириченка. Ліричні, лаконічні новели, засновані на реальних фактах періоду АТО. Автор використовує поетичні прийоми, такі як персоніфікація, для створення емоційного зв'язку з читачем.

Твори відображають армійські проблеми, але не вдаються до «зради» та «всепропальства», показуючи героїзм українських воїнів.

Відмінності комбатантської та тилової літератури. Комбатанти уникають пафосу, їхні твори насичені «охудожненими рефлексіями», написаними в кризові моменти.

Особливості комбатантської прози. Твори комбатантів характеризуються короткою формою, відсутністю розгалужених сюжетних ліній та зосередженістю на фронтових подіях⁷.

Класифікація сучасної української воєнної прози на основі жанрової природи романів та повістей. Поділ на «високу», «масову» та «межову» літературу, залежно від складності текстів, їхньої тематики та стилістичних особливостей. До «високої» літератури віднесено складні й багатовимірні тексти з алюзіями, іронією, пародійністю, де дія відбувається переважно в ментальній площині. «Масова» література характеризується переважанням екшену та використанням елементів масової літератури. «Межова» література поєднує ознаки «високої» та «масової» літератури, висвітлюючи гострі суспільні теми та поєднуючи еволюцію характерів зі спрощеністю фабули та образів⁸. Тематика творів «високої» літератури. У творах «високої» літератури, таких як «Інтернат» С. Жадана та «Сірі бджоли» А. Куркова, війна виступає переважно тлом, а герої є безініціативними громадянами, які поступово усвідомлюють масштабні суспільні конфлікти.

Особливості роману «За спиною» Гаськи Шиян. Автор досліджує реальність війни крізь призму буття суспільства на мирній території, показуючи психологічну реакцію на війну поза фронтом.

«Довгі часи» В. Рафеєнка є зразком сучасної воєнної антиутопії, де простір виступає «виміром навпаки», а жителі примарного міста є ментальними мерцями.

«Герої, херої та не дуже» В. Запеки як сатира. Головний герой Шрамко постає збірним образом, висміюючи безлад в українському війську.

Повість «Чорне сонце» В. Шкляра поєднує елементи «високої» літератури з героїзацією розповіді, використовуючи притчевість, архетипи та символіку.

У творах «масової» літератури («Доця» Тамари Горіха Зерня та «Маріупольський процес» Г. Вдовиченко), війна представлена крізь призму

⁷ Цоба Я. Комбатантська проза // Zbruc. 2024. URL: <https://zbruc.eu/node/118185>

⁸ Герасименко Н. Сучасна воєнна проза: жанрово-стильова типологія // Слово і Час. 2023. № 3 (79). С. 35–49.

сприйняття молодих людей, а також через історії кохання та пригоди. Роман «Доця» Тамари Горіха Зерня показує початок російсько-української війни зсередини, через призму сприйняття молодої донеччанки, та розкриває наявність двох ідентичностей в українському суспільстві. «Маріупольський процес» Г. Вдовиченко як мелодрама. Роман розповідає історію кохання бійця зі Львова та дівчини зі Сходу, розкриваючи конфлікт між протилежними світоглядами.

«Аеропорт» С. Лойка як зразок масової літератури. Роман зображує війну зсередини, з позицій захисників Донецького аеропорту, та розкриває героїзм українських військових.

Тематика творів «межової» літератури зображує війну зсередини, з окопів, показуючи фронтове життя армійців та їхню еволюцію під впливом війни.

Книга П. Билини «Війна кличе» — це нотатки бійця добровольчого батальйону особливого призначення «Золоті ворота». Містить спокійне споглядання воєнних подій, свідком і учасником яких у 2014–2015 рр. випало стати авторові, це тло для проникливих роздумів над долею нашої країни, подіями її минулого та сьогодення.

«Шлях до безсмертя» В. Піддубняка як зразок «межової» літератури, поєднує елементи героїчного епосу з філософською притчею, розкриваючи тему війни як боротьби добра зі злом.

«Іловайськ» Є. Положія поєднує елементи воєнного бойовика з психологічною драмою, зображуючи трагічні події Іловайської трагедії та їхній вплив на долі людей.

«АД 242» С. Лойка поєднує елементи воєнного репортажу з художньою прозою, зображуючи героїчну оборону Донецького аеропорту та її значення для України.

«Вогневий контакт» А. Цаплієнка поєднує елементи воєнного репортажу з художньою прозою, зображуючи події на передовій та їхній вплив на долі людей.

«Війна без оголошення» В. Гуртового поєднує елементи політичного трилера з воєнною драмою, розкриваючи таємниці гібридної війни та її вплив на Україну.

«Щоденник нелегального солдата» А. Бабінського як документальна проза. Книга розповідає про участь автора в бойових діях на Донбасі у складі добровольчого батальйону.

«Війна очима ТСН» як збірка репортажів. Книга є збіркою репортажів журналістів телеканалу «1+1» з передової, що розповідають про героїзм українських військових та трагедію війни.

«Карателі» Є. Білоусова як збірка оповідань. Книга зображує різні аспекти конфлікту, від героїзму до трагедії.

«Перехрестя долі» О. Забужко як роман-хроніка. Книга охоплює період від початку війни на Донбасі до сьогодні, та розповідає про долі людей, які опинилися в епіцентрі подій.

«Фортеця Маріуполь» А. Цаплійка як роман-репортаж. Розповідає про героїчну оборону Маріуполя у 2022 р.

Роман «Вклонюся донському вітру» В. Тимофійка є романом-сповіддю, що розповідає про долю українського військового, який потрапив у полон до бойовиків.

«Маріуполь. Надія на світанок» Н. Тихої як роман-свідчення. Розповідає про життя людей в окупованому Маріуполі.

«Війна за свій рахунок» М. Колисниченко як роман-хроніка. Роман зображує волонтерський рух в Україні під час війни на Донбасі.

«Волонтери. Сила небайдужих» Х. Головань як збірка есе. Книга написана про волонтерів, які допомагають українській армії та цивільним під час війни.

«Людина війни» С. Лойко як фотоальбом. Книга містить фотографії з передової, що розповідають про війну на Донбасі.

«Війна і ми» Б. Славінського є збіркою есе про вплив війни на українське суспільство.

Книга «Війна за правду» В. Васюка є збіркою статей про інформаційну війну, яку Росія веде проти України.

«Війна на нульовому кілометрі» О. Гладкого як збірка репортажів, що розповідають про життя українських військових.

«Війна без строку давності» С. Руденка як збірка есе про злочини Росії на Донбасі.

«Війна за майбутнє» А. Кокотюхи як роман-антиутопія. Зображує Україну після перемоги у війні з Росією.

«Війна і мир» Ю. Андруховича є романом-есе, що розкриває тему війни та миру в контексті української історії.

«Війна і любов» С. Жадана як роман-балада розповідає про кохання під час війни.

«Війна і пам'ять» О. Забужко як роман-есе розкриває тему пам'яті про війну та її вплив на сучасне суспільство.

«Війна і надія» В. Лиса є романом-притчею, що розповідає про надію на перемогу та мир.

Серед творів комбатантської прози: «Точка неповернення» Дмитра Вербича, «Записки Макара» Артема Єрьоміна, та інші, що також відображають різні аспекти війни та досвід комбатантів⁹.

Отже, сучасні українські письменники сформували широкомасштабний культурний дискурс, презентувавши суспільству масив творів, які висвітлюють проблему війни, її причини та наслідки, тему людини на війні через різні ракурси й контексти. Комбатантська проза є важливим явищем в сучасній українській літературі, що відображає травматичний досвід війни та сприяє формуванню національної ідентичності. Цей жанр поєднує документальну достовірність з художнім осмисленням, надаючи унікальну можливість почути голоси тих, хто безпосередньо пережив війну. Попри дискусії щодо художньої цінності, комбатантська проза відіграє ключову роль у фіксації історичних подій та збереженні колективної пам'яті про героїзм українських воїнів. Поступово комбатантська література завойовувала свого читача, почав формуватися репрезентативний канон авторів-комбатантів¹⁰. Зростання популярності цього жанру свідчить про його актуальність та важливість для українського суспільства. Подальші дослідження комбатантської прози сприятимуть глибшому розумінню війни та її впливу на українську культуру.

⁹ Рябченко М. Воїн і війна: сучасна художня комбатантська проза // Читомо. 2024. URL: <https://chytomo.com/voin-i-vijna-suchasna-khudozhnia-kombatantska-proza/>

¹⁰ Хархун В. Перемогти війну: комбатантська проза 2022–2023 // Критика. 2024. №11–12. С. 2–13.

5.2. НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ СФЕРИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В КОНТЕКСТІ МАЙБУТНЬОГО ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Фундаментальне дослідження національної сфери охорони культурної спадщини потребує акцентування не лише на поточній проблематиці та фактичному стані справ. Нині варто зосередитися на пошуку перспективних напрямів для подальшої наукової розвідки зазначеної проблематики, а також формуванні обґрунтованих пропозицій щодо практичного вдосконалення діяльності з охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини та пов'язаних з ними рухомих культурних цінностей.

Проблеми та складнощі є постійними супутниками національної сфери охорони культурної спадщини. На цьому, ще починаючи від проголошення нашою державою своєї незалежності, було неодноразово наголошено дослідниками в ході публічних виступів та дискусій, у текстах фахових наукових видань, зокрема й авторській монографії — «Охорона об'єктів культурної спадщини в нових суспільних реаліях: зміна концептів та пошук перспектив».

За цим, до найбільш очевидних та нагальних належать: недостатнє фінансування навіть тих запитів, покриття яких можна вважати критично важливим для належного функціонування пам'яткоохоронних інституцій; потреба внесення змін та інших модифікацій до базового законодавства у сфері культури та спеціалізованого — охорони культурної спадщини; невизначеність окремих організаційних та управлінських аспектів щодо охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини; специфіка притаманна унікальним матеріальним об'єктам, які згідно з чинним законодавством підлягають охороні на рівні держави (пам'ятки, об'єкти культурної спадщини, культурні цінності та інші пов'язані об'єкти): «поважний» вік, уразливість та «крихкість» їх матеріальної форми, монументальність та інші.

Переважно незадовільний матеріально-технічний стан більшості складників культурної спадщини, за відсутності необхідної систематичної підтримки з боку держави та достатнього фінансування продовжує стабільно погіршуватися. Пам'ятки зазнають поступових та невідворотних руйнувань, що в кінцевому підсумку може призвести для них до так званої

втраги об'єкта охорони та вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі — Реєстр).

Повномасштабне вторгнення стало тим глобальним викликом для пам'яткоохоронної сфери, який вже призвів до тяжких наслідків для національної культури і продовжує актуалізувати щоденну загрозу кожному об'єкту культурної спадщини, який перебуває на території нашої держави. На підтвердження цього можна навести цифрові показники щодо кількості пошкоджених об'єктів культурної спадщини від Міністерства культури та стратегічних комунікацій України (далі — Міністерство).

Зокрема, відповідно до інформації оприлюдненої на офіційному сайті Міністерства станом на 24 лютого 2025 р. (тобто протягом трьох повних років — від 24 лютого 2022 р. по 24 лютого 2025 р.), було задокументовано факти про пошкодження, спричинені сумарно 1390 об'єктам, зокрема пам'яткам національного значення (136), місцевого значення (1164) та щойно виявленим об'єктам культурної спадщини (90) у межах вісімнадцяти областей України та міста Києва¹¹.

Отже, потенційно ми вже маємо вищезначене число пошкоджених за період повномасштабного вторгнення об'єктів культурної спадщини, які потрібно буде відновлювати в повоєнний період. І це без урахування тих пам'яток, які хоч і не були ушкоджені саме внаслідок активних воєнних дій, однак потребують реставрації з огляду на вже названі та цілком очевидні, для такого виду об'єктів, причини.

Таким чином, всі вищенаведені аспекти породжують значну кількість питань, на які ще необхідно знайти раціональні відповіді. У який спосіб буде здійснюватися відновлення пошкоджених пам'яток; хто визначатиме черговість та обиратиме адаптивні методики проведення такого відновлення на місцях, оцінюватиме його доцільність; з яких джерел буде надходити фінансування на означені потреби? І це лише невелика частина з них.

На рівні сучасного національного законодавства у сфері охорони культурної спадщини відсутні стратегічні чи програмні документи, які б

¹¹ За 3 роки повномасштабного вторгнення агресор зруйнував та пошкодив 1390 пам'яток культурної спадщини і 2205 об'єктів культурної інфраструктури // Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. 2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/za-3-roky-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-agresor-zrujnuvav-ta-poshkodyv-1390-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-i-2205-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury/>

формували системне бачення «майбутнього» означеної галузі. Натомість набули чинності окремі документи та, відповідно, було впроваджено норми, які лише частково унормовують специфіку здійснення пам'яткоохоронної діяльності в умовах сьогодення та глобальних загроз сучасності.

Так, у тексті Постанови Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2022 р. «Про затвердження Порядку проведення окремих видів робіт на об'єктах культурної спадщини в умовах воєнного стану», серед іншого, визначено механізм оперативного реагування уповноважених органів державної влади, спрямований на ліквідацію наслідків збройної агресії, пов'язаних із пошкодженням об'єктів культурної спадщини, на територіях, на яких відсутні або завершені активні фази бойових дій. Дія цього документа поширюється на чітко визначений перелік робіт – протиаварійні, невідкладні консерваційні та ремонтні роботи на визначених об'єктах відповідно до норм Закону та державних будівельних норм.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 3 червня 2023 р. було визначено особливості вилучення з Реєстру об'єктів, які є символікою комуністичного тоталітарного режиму або символікою російської імперської політики. Також у ньому було роз'яснено, що не підлягають державній реєстрації щойно виявлені об'єкти культурної спадщини та пам'ятки, які взято на державний облік за умови, якщо вони є символікою комуністичного тоталітарного режиму відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» або ж символікою російської імперської політики відповідно до Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Ці зміни визначили формальні підстави подальших процесів ревізії переліку тих пам'яток, які вже було внесено до Реєстру, а також вирішення «долі» тих об'єктів, що ще підлягатимуть вилученню з нього саме з огляду на їх відповідність означеним підставам.

У лютому 2025 р. фактично завершилися процеси, пов'язані з публічним обговоренням та внесенням пропозицій до Проекту Стратегії розвитку культури України до 2030 р. Про це свідчить інформація, розміщена на офіційних Інтернет-ресурсах Міністерства. Стосовно пошуку відповідей на вищезначені питання перспективного відновлення досліджуваної

сфери, то в тексті цього документа стратегічною ціллю № 2 визначено «Захист, збереження, примноження та використання потенціалу культурної спадщини»¹². Вона зокрема включає, забезпечення об'єктів культурної спадщини в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій, зокрема шляхом забезпечення консервації та реставрації об'єктів нерухомої спадщини, які зазнали пошкоджень або руйнувань під час бойових дій, а також розвиток реставраційної галузі, який може бути досягнутий шляхом створення умов для стимулювання стажування українських реставраторів за кордоном та заохочення іноземних реставраторів та консерваторів до професійної діяльності в Україні, створення умов для відкриття ринку реставраційних послуг.

Отже, майбутня відбудова сфери національної культури за напрямом охорони матеріальної культурної спадщини потребує не лише залучення фахової спільноти та зарубіжних партнерів, громадськості для формування всебічно обґрунтованих підходів до реставрації та відбудови пам'яток, які було знищено чи пошкоджено, створення належного нормативно-правового підґрунтя, але й переосмислення шляхів для їх «розумного» пристосування та використання в умовах сучасності та активного розвитку креативних індустрій. Також ще більшою мірою актуалізується проблематика формування та налагодження дипломатичних шляхів для реституції культурних цінностей, які були незаконно вивезені за межі території України протягом періоду воєнного стану.

¹² Стратегія розвитку культури України до 2030 року // Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://www.culturestrategyukraine.org/>

5.3. МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ДІЯЛЬНОСТІ ВІДОКРЕМЛЕНОГО ПІДРОЗДІЛУ «МУЗЕЙ МУЖНІХ» ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Триваюча агресія РФ актуалізує потребу увічнення пам'яті. Постають меморіали, місця пам'яті, творяться нові практики, які допомагають вшанувати загиблих, зафіксувати свідчення про цю війну і вийти з неї переможцями. Увічнення пам'яті про війну має стати справою всієї української спільноти, яка несе на собі її тягар. Участь військових та цивільних громадян, різних соціальних груп, громад, акторів пам'яті у процесі фіксації, збереження та інтерпретації пам'яті про ці події є одним із ключових елементів забезпечення її сили та тягlostі.

Важливою інституцією на теренах Вінниччини є відокремлений підрозділ Вінницького обласного краєзнавчого музею — «Музей Мужніх». Ідея створення музею, який би розповідав про мужні вчинки вінничан, в тому числі про учасників Революції Гідності, які по жертвували життям за ідеї, озвучені на Майдані, належить мамі загиблого Героя України, Героя Небесної Сотні Максима Шимка — Зої Семенівні Кузьменко. 2017 р. вона запропонувала місцевій владі створити «Музей Мужніх».

Рішенням (№ 992) 46-ї сесії 7-го скликання Вінницької обласної ради від 29.10.2020 р. створено відокремлений підрозділ Вінницького обласного краєзнавчого музею — «Музей Мужніх», який присвячений подіям Революції Гідності та російсько-української війни. Одним із головних завдань музею є вшанування пам'яті полеглих захисників¹³. З моменту створення робота «Музею Мужніх» полягала у зборі матеріалів про російсько-українську війну. На основі зібраного розпочалась розробка наукової концепції майбутньої експозиції музею та її структури. Однак, поки експозиція знаходиться на етапі проектування, єдиним шляхом комунікації з відвідувачами і поширення інформації серед суспільства є виставкова робота.

Перша виставка «Герої не вмирають» відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею відкрилась до

¹³ Про питання діяльності об'єктів спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Вінницької області : Рішення Вінницької обласної ради 46 сесії 7 скликання № 922 від 29.10.2020 р. // Вінницька обласна рада. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/46Poza_Ses/992.pdf (дата звернення: 30.09.2023).

Дня захисників і захисниць України у жовтні 2021 р. (через рік після його створення)¹⁴. В її основу лягли особисті речі полеглих захисників Вінниччини, передані до музею їхніми рідними. Вона стала результатом роботи з родинами загиблих Героїв та своєрідним звітом про проведену роботу. Виставка «заговорила» персональними історіями українських військових. У її рамках звучало 30 таких розповідей. Саме вона була покладена в основу виставкового проєкту «України щит»¹⁵.

Повномасштабне вторгнення змусило музей згорнути стаціонарну експозицію. Однак, невдовзі він відновив свою роботу у форматі тимчасових виставок. Для музею було важливим розповідати про події російсько-української війни, не зважаючи на те, що війна триває і вшановувати пам'ять тих, хто героїчно, ціною власного життя зупиняв ворога.

Одночасно з цим, працівники «Музею Мужніх» продовжували комплектувати фондову збірку артефактами війни, спілкуватись із родинами полеглих героїв, фіксувати їхні життєписи і формувати меморіальні комплекси для майбутніх експозицій, записувати відео інтерв'ю із спогадами і розповідями про них, знімати роботу волонтерських центрів та окремих волонтерів, діяльність яких спрямована на допомогу українському війську, збирати інформацію про капеланів та військових медиків, документувати російсько-українську війну. Її музеєфікація втілилась у виставці «України щит», відкритій 11 жовтня 2022 р. Вона була присвячена тим, хто сьогодні утворює щит захисту, стримує рашистську навалу та небесним янголам, які віддали за Україну найцінніше — власне життя: захисникам і захисницям України, хто першими вийшов на Майдан проти свавілля влади; хто з 2014 р. і по сьогодні тримає фронт і боронить українські землі від окупантів; хто ділиться своїми знаннями, силою, мужністю і професіоналізмом для захисту нашої держави — військовим, медикам, капеланам, волонтерам, усім тим, хто сьогодні тримає тил і тим самим наближає нашу Перемогу. На цьому етапі виставка репрезентувала близько 50 історій. Була розгорнута у трьох залах Вінницького обласного краєзнавчого музею¹⁶.

¹⁴ Гордієнко О., Горейко В. Наукова концепція розділу діючої виставки «Герої не вмирають». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2021.

¹⁵ Войнаровська Т., Гордієнко О. Наукова концепція виставки «України щит». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2022.

¹⁶ Там само.

Через військові дії, що тривають в Україні дотепер та величезні бойові втрати на всіх фронтах, виставка постійно поповнювалась новими матеріалами. У 2023 р. в її рамках відкрито окремі розділи:

«Герої мого краю. Азов» — присвячений загиблим вінничанам — бійцям полку Азов та їхньому героїчному протистоянню в м. Маріуполі на початку повномасштабного вторгнення, а також про їхніх побратимів, які полягли у інших боях за Україну¹⁷;

«Кривавий бій під Терновими Подами: механізована рота 11-го окремого мотопіхотного батальйону «Київська Русь» — розділ присвячено пам'яті вінничан, які загинули 5 вересня 2022 р. у бою під с. Тернові Поди Миколаївської області під час активних наступальних дій Збройних сил України¹⁸.

Кураторські екскурсії виставкою зібрали чималу аудиторію, левову частку якої становили учні Вінницьких ліцеїв та навколишніх населених пунктів, а також студенти і курсанти вищих навчальних закладів, що постійно або тимчасово розташовуються у Вінниці.

30 вересня 2023 р. відбулось відкриття оновленої виставки «України щит», яка розгорнулась у чотирьох залах музею; містила 150 історій вінничан, які загинули від 2014 р., захищаючи Україну. Її концептом залишився щит, що, окрім захисту, символізує щит, з яким захисники йдуть захищати Україну від ворога та на якому повертаються полегли Герої. На превеликий жаль, цей виставковий проєкт продовжує доповнюватись (адже війна в Україні триває).

Починаючи від повномасштабного вторгнення, у рамках цієї виставки в одному із залів працює волонтерський пункт з виготовлення маскувальних костюмів («Кікімор») та основ для маскувальних сіток. Працівники Вінницького обласного краєзнавчого музею, які є членами ГО «ВіннСолярд», протягом робочого часу долучаються до плетіння маскувальних засобів для українських військових і пропонують долучитись до цієї справи відвідувачам¹⁹.

¹⁷ Войнаровська Т., Гордієнко О. Наукова концепція розділу діючої виставки «України щит» — «Герої мого краю. Азов». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2023.

¹⁸ Войнаровська Т., Гордієнко О., Орос А. Наукова концепція розділу діючої виставки «України щит» — «Кривавий бій під Терновими подами: механізована рота 11-го окремого мотопіхотного батальйону «Київська Русь». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2023.

¹⁹ Войнаровська Т., Гордієнко О., Орос А. Наукова концепція розділу виставки «України щит». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2023.

12 січня 2022 р. у залах Вінницького обласного краєзнавчого музею відкрилась пересувна виставка Міжнародної асоціації дослідників фортифікації «Цитадель» «Блокпост пам'яті», яка складається з кількох десятків вітрин, в яких представлені речі загиблих військових ЗСУ, бійців добровольчих батальйонів, Національної Гвардії України, підрозділів МВС та СБУ²⁰. Частину експонатів, що були представлені на цій виставці зібрали волонтери під час евакуації тіл військових із зони АТО. Серед них: ікони, уламки снарядів, розпечене залізо, особисті речі загиблих захисників. Іншу частину артефактів передали рідні та побратими полеглих бійців. Автор проекту — Павло Нетьосов, волонтер пошукової місії «Евакуація 200».

Ідея провести патріотичну акцію «Мій малюнок для захисника» виникла у команди відокремленого підрозділу під час спілкування з волонтерами, які озвучили, що окрім предметів першої необхідності для наших воїнів: продуктів харчування, військового спорядження, технічного оснащення, великим попитом користуються дитячі малюнки та листи зі словами вдячності й побажаннями Перемоги. У медичних закладах Вінниці, де українські воїни проходять лікування і реабілітацію, їх розбирають найпершими. Такі «звістки з дому» надихають бійців на подальшу боротьбу та майбутні перемоги, а також є своєрідними оберегами²¹. Отримані від маленьких вінничан малюнки і листи, були передані волонтерам та розповсюджені серед військових на передовій і медичних закладах Вінниці. Самі малюнки експонувались на виставці, що була розгорнута у вестибюлі закладу.

18 серпня 2022 р. у академічній залі Вінницького обласного краєзнавчого музею відкрилась виставка «Український прапор — українська міць». В її рамках експонувалося 38 прапорів, кожен з яких має власну історію. Це стяги з особистих колекцій наших захисників та волонтерів, зокрема, ГО «Мольфар», ГО «ВіннСолард», Дитячий волонтерський рух ЗОШ І–ІІІ ст. № 2 м. Гайсин «Фабрика добра». Серед експонатів був представлений національний прапор України, який за одну ніч пошила громадська діячка Лариса Корнієнко. Полотнище підняли 21 жовтня 1990 р. у м. Вінниця на колишній площі Леніна (нині майдан Незалежності). Також демонструвався

²⁰ Прес-реліз до виставки «Блокпост пам'яті». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2022.

²¹ Прес-реліз до патріотичної акції «Мій малюнок для захисника». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2022.

державний прапор, занесений до Книги рекордів України у 2019 р., як піднятий на найвищій телевежі, що знаходиться у м. Вінниця. Представлений на виставці й прапор Героя Небесної Сотні Максима Шимка, переданий його матір'ю Зоєю Кузьменко. Особисті речі та стяги своїх близьких надали родини Героїв Небесної Сотні Леоніда Полянського, Валерія Брезденюка, Романа Оліха та полеглих у боях російсько-української війни оборонців Віктора Саванчука, Володимира Полупанова, Сергія Павлюка, Олександра Рибаченка, Андрія Проценка, Олексія Зінов'єва та Наталії Іващенко. Серед представлених на виставці були стяги: 63-ї окремої механізованої бригади, 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади, 27-ї реактивної артилерійської бригади імені кошового отамана Петра Калнишевського, фрагмент прапора України 57-ї окремої мотопіхотної бригади імені кошового отамана Костя Гордієнка та зведеного загону «Дика качка». Окрім того, були зібрані прапори з автографами бійців 120-ї та 109-ї окремих бригад територіальної оборони, 61-ї окремої піхотної егерської бригади, 28-ї окремої механізованої бригади, 72-ї окремої механізованої бригади, 59-го військового мобільного госпіталю та зведених загонів Міністерства внутрішніх справ²².

9 березня 2023 р. в академічній залі Вінницького обласного краєзнавчого музею відбулось відкриття виставки «Азов. Янголи Маріуполя». Місія виставки — розповісти суспільству про оборону і облогу м. Маріуполя, подвиг його захисників і вшанувати пам'ять полеглих за Україну під час тих подій. На виставці було представлено інформацію про 183 бійців полку «Азов», зібрані їхні портрети і біографії. Виставку доповнили нагороди і особисті речі вінничан Романа Колмикова і Дмитра Забузнія, а також азовців з інших регіонів України. Автором виставки стала Віра Литвиненко — мама бійця з позивним «Вектор», яка разом із Вікторією Колмиковою — матір'ю бійця з позивним «Вахр» стали ініціаторами і організаторами вшанування пам'яті воїнів. Початковий збір інформації здійснили Віра Литвиненко та Вікторія Грицаєнко (дружина бійця з позивним «Гоголь»)²³.

22 серпня 2023 р. у вестибюлі Вінницького обласного краєзнавчого музею відкрилась фотовиставка вінницької фотографа, фототерапевта, психологині, спеціалістки метафоричних асоціативних карт Аліни Дикої

²² Войнаровська Т., Гордієнко О. Наукова концепція виставки «Український прапор — українська міць». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2022.

²³ Прес-реліз до виставки «Азов. Янголи Маріуполя». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2023.

«Повертайся живим. Я на тебе чекаю», присвячена берегиням українського роду. Виставка стала результатом благодійного фотопроєкту, під час якого авторка фотографувала жінок, які чекають своїх чоловіків з війни. У травні 2022 р. Аліна Дика відзняла першу фотоісторію. Кожну учасницю фотопроєкту вона не просто фотографувала, а й розмовляла з нею в процесі і після зйомки. Часом сам процес зйомок тривав менше, ніж розмова. За кожною світлиною стоїть ціла історія. Оповіді з цих фотографій належать не лише родинам-учасникам проєкту. Вони про людей, які пишуть історію України. Фотограф провела 11 фотосесій, а згодом сама стала тією жінкою, яка чекає коханого з війни. Виставка «Повертайся живим. Я на тебе чекаю» про тих, хто волонтерською справою, добрим словом і щирою молитвою підтримує своїх коханих, надихаючи і даючи сили боронити і відвойовувати українські землі, про українську жінку — унікальну, сильну, мужню, стійку, незламну, і завдяки всім цим якостям, неймовірно красиву²⁴.

22 лютого 2024 р. у вестибюлі Вінницького обласного краєзнавчого музею відбулося відкриття фотовиставки вінницького фотохудожника Вадима Козловського «Календар пам'ятних дат на 2022 рік». Виставка складалась із обкладинки та дванадцяти сторінок календаря, який складено на основі клінічних діагнозів військовослужбовців після отриманих травм у зоні бойових дій російсько-української війни, які автор виставки віднайшов у одному архіві. Подію приурочено до 10-ї річниці російсько-української війни та 2-ї річниці повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Мета експозиції: показати жорстоку реальність воєнного союдогення, наслідки рашистської збройної агресії, з якою щодня зустрічаються українські медики, у тому числі і працівники вінницьких медичних закладів.

«На базарній розкладці я побачив календарі на 2024 рік. Все було, як завжди, — котики, собачки, квіти, дівчата тощо. Не те, щоб мене це якось особливо зачепило. Але я збагнув, що ця війна ще не зрозуміла широкому людському загалу і не відчута ним у повній мірі. А що значить відчуті? Це коли вибухає «калібр» у місті, а тобі в обличчя вдаряє повітря вибухової хвилі і подібні речі. А як це відчують ті, хто на нулі? Випадково я знайшов у одному архіві старі історії хвороби поранених на цій війні. У їхніх

²⁴ Прес-реліз до фотовиставки Аліни Дикої «Повертайся живим. Я на тебе чекаю». Наук. фонд Вінн. облас. краєзнав. музею. 2023.

діагнозах усюди стояли дати. Практично одразу і виникла ідея створити календар з цих дат. Це спогад про рік, що у історії країни виявився найважливішим, бо ми вистояли, календар минулого, календар болю, трагедії, відчаю, але разом з тим і надії» — розповідає фотохудожник.

19 квітня 2024 р. на базі виставки «України щит» відкрито фотовиставку, присвячену білоруським добровольцям, які загинули у боротьбі проти російської агресії. Захід, що проходив під девізом «Слава Україні! Жыве Беларусь!», організовану благодійним фондом «Вільна Білорусь» та музеєм «Вільна Білорусь з Україною в серці» за сприяння Вінницької обласної військової адміністрації. В експозиції були представлені портрети загиблих в Україні білоруських героїв, історії їхнього життя та подвигу. Під час відкриття виставки демонструвалися відеоматеріали, у яких білоруські герої розповідали, чому вони вирішили приїхати до України та вступити до лав ЗСУ. З-поміж усіх іноземців, які з початку повномасштабного вторгнення воюють на стороні України, великий підрозділ сформували саме білоруси, які воюють у різних формуваннях у складі ЗСУ. Білоруські добровольці брали активну участь у боях за міста Бучу, Ірпінь, Ворзель, Лук'янівку, побували практично на усіх ділянках фронту, в тому числі і на околицях Бахмута. За даними БФ «Вільна Білорусь», у боях за свободу України загинули понад шістдесят білоруських добровольців, які воювали в різних формуваннях у складі ЗСУ, двом посмертно присвоєно звання «Герой України». Наразі іменами чотирьох білоруських героїв перейменовано вулиці України.

Перед цим експозиція вже була представлена у різних містах України: Львові, Києві, Бучі, Одесі, Запоріжжі, Дніпрі, Ізмаїлі, Чернігові, Миколаєві, а також в Польщі та Литві. Мета виставки — продемонструвати необхідність боротьби за свободу та незалежність, європейський вибір та демократичні цінності.

23 квітня 2024 р. стартував обласний дитячий конкурс візуального мистецтва «Шлях до перемоги». В ньому взяло участь 40 вихованців 12 мистецьких шкіл Вінницької області. 30 травня 2024 р. у музеї розпочала роботу однойменна виставка дитячого малюнку, сформована з художніх робіт учасників конкурсу. У її рамках проводилось голосування щодо визначення переможця у номінації «Симпатія глядачів». За результатами конкурсу створено та видано патріотичний календар на 2025–2026 рр., проілюстрований роботами переможців та учасників конкурсу та презен-

тований широкому загалу 26 вересня під час відзначення учасників і переможців.

За ініціативи співробітників відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» у співпраці з департаментом освіти Вінницької міської ради на базі палацу дітей та юнацтва імені Лялі ратушної 20 травня 2024 р. для учнів загальноосвітніх закладів Вінницької міської об'єднаної територіальної громади було проведено урок мужності «Маріуполь. 86 днів героїчної оборони». На заході було висвітлено події героїчної оборони м. Маріуполя в 2022 р. Зі спогадами виступили рідні і близькі учасників боїв за місто та було презентовано виставку героїв-захисників Маріуполя.

Таким чином, відокремлений підрозділ «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею виконує свою основну місію із документування та збереження пам'яті подій сьогодення. Результати цієї діяльності втілюються у виставкових проєктах музею. Вони виконують важливу просвітницьку функцію, яка спрямована на національно-патріотичне виховання населення, розвінчування міфів російської пропаганди про російсько-українську війну та протидію засобам інформаційної війни.

5.4. СКРИЖАЛІ ПАМ'ЯТІ ВОЛИНСЬКИХ ГЕРОЇВ У БУРЕМНОМУ ПОЛУМ'Ї ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

Історія України сповнена подвигів її синів і дочок, які в різні періоди ставали на захист рідної землі. Сучасна боротьба за незалежність, що триває вже не один рік, стала черговим випробуванням для українського народу. Оборона незалежності та територіальної цілісності України залишається найважливішою місією кожного свідомого громадянина, а гірка статистика втрат нагадує про ціну свободи.

Від 2014 р антитерористична операція на Сході України, стала не тимчасовою військовою операцією, а довготривалим випробуванням незламності національного духу українців, непохитності у практиці збереження самостійності та захисту територіальної цілісності держави. У ході існуючого конфлікту якомога ретельніший аналіз перебігу і логіки цих подій дає певний ключ до розуміння змісту й детермінованості не лише означених винятково складних і драматичних, не лише динамікою розвитку і переплетенням різноманітних соціальних і політичних сил років, але й усієї наступної історії та сьогодення нашої Батьківщини.

Нині історіографія цієї трагічної війни нараховує значну кількість різних за видами, обсягом, тематичною спрямованістю й дослідницькими завданнями наукових праць, і, очевидно, заслуговує на спеціальний аналіз. Однак це зовсім не означає, що дана проблематика вичерпана в науковому плані, і знаходить своє вираження у новітніх регіональних виданнях.

Від початку російсько-української війни тисячі волинян добровільно взяли до рук зброю, щоб захистити рідну землю від агресора. Вони воювали в найгарячіших точках — Іловайську, Дебальцевому, Авдіївці, Маріуполі, Бахмуті. Воїни 51-ї та 14-ї окремих механізованих бригад, бійці добровольчих батальйонів, Національної гвардії та інших підрозділів продемонстрували непохитну силу духу та самопожертву. Волинь, як і вся країна, заплатила за свободу високу ціну — сотні її синів віддали свої життя у жорстокій війні. Їхні імена викарбувані не лише на пам'ятниках, а й у серцях нащадків, на сторінках історичних хронік та видань, що зберігають пам'ять про загиблих героїв. Серед таких видань особливе місце займає серія книг «Волинський пантеон», створена волинськими краєзнавцями

О. Дем'янюком та Г. Гульком²⁵. Ці книги не лише документують імена та біографії загиблих воїнів, а й висвітлюють їхній життєвий шлях, розкриваючи характер, прагнення та подвиги кожного героя. Кожен том серії — це своєрідна скрижаль пам'яті, що зберігає безцінну інформацію: відомості про дату народження, військовий шлях, обставини загибелі та місце поховання. Важливим складником є світлини, нагороди та витяги з офіційних документів, які підтверджують бойові заслуги волинян.

Значна складність і багатовимірність порушеного дослідниками питання вимагають масштабної, можливо навіть багатотомної праці, яку мав би створювати колектив авторів — науковців, краєзнавців, учасників АТО, волонтерів та громадськості. У цьому контексті «Волинський пантеон: Схід — 2014» став першою ластівкою у вивченні історії військового конфлікту на Сході України 2014 р. крізь призму одного конкретного регіону.

Науково-довідкові видання, підготовлені О. Дем'янюком та Г. Гульком, є результатом їхньої багаторічної праці над проблемами воєнної історії та досліджень минулого Волині. Автори займаються цією тематикою від 2014 р. Всі подальші публікації (станом на 2019 р. їх було шість) стали логічним продовженням першої, висвітлюючи складні події в історії Волині від 2014 р. до 2019 р. включно. Дослідники зібрали матеріали до 2022 р., проте фінансові обставини не дозволили продовжити публікацію видання. Маємо сподівання на завершення цього масштабного проекту після нашої Перемоги.

Кожен випуск видання має чітку концепцію. Їх структура дозволяє окреслити ключову, всебічну інформацію про наших земляків-героїв, які віддали життя за цілісність України²⁶. Матеріал ретельно систематизований, змістовний, поданий у доступній формі, що робить його цінним

²⁵ Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід–2014. 2-ге вид., випр. і допов. Луцьк : ПП. Іванюк В. П., 2015. 132 с.; Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід–2015. Луцьк : Айс Принт, 2016. 131 с.; Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід–2016. Луцьк : Айс Принт, 2017. 52 с.; Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід–2014–2017. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 248 с.; Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід–2018–2019. Луцьк : ПП. Іванюк В. П. 2020. 56 с.

²⁶ Див. рец.: Бундак О. А. Герої не вмирають, вони живуть в наших серцях // Українське державотворення: проблеми і сучасність. 2017. Вип. 13. С. 167–170; Бундак О. А. Герої не вмирають, вони живуть в наших серцях // Українське державотворення: проблеми і сучасність. 2020. Вип. 16. С. 113–115; Бундак О. А. Увіковічення пам'яті загиблих волинян у науково-довідкових виданнях «Волинський пантеон» // Українське державотворення: проблеми і сучасність. 2024. Вип. 20. С. 13–18;

джерелом для різних категорій читачів — здобувачів освіти, викладачів, науковців, краєзнавців та всіх, хто цікавиться військовою історією та минулим рідного краю.

Науково-популярне видання «Волинський пантеон: Схід — 14» відкривається передмовою та вступним словом Г. Бондаренка. У передмові підкреслюється, що Волинський край сплатив високу ціну в цій війні: понад дві сотні разів область огортала жалоба, проводжаючи в останню путь своїх героїв. Ця книга є скромним, але важливим внеском авторів у збереження пам'яті про мужніх волинян, а також свідченням глибокої шани й поваги до їхніх родин.

Перший варіант «Волинський пантеон: Схід — 14», був презентований авторами у квітні 2015 р. і подає інформацію про 96 волинян, автори, усвідомлюючи панорамність питання, пов'язаного з висвітленням трагічних подій 2014 р. на всій території України загалом і Волині зокрема, здійснили максимальне доповнення статистичним, науковим, бібліографічним та фотоматеріалами, і видали друге, доповнене видання у цьому ж році²⁷.

Продовження військових подій знайшли відображення у чергових виданнях «Волинський пантеон: Схід — 15» та «Волинський пантеон: Схід — 16». Кропітка наукова робота краєзнавців свідчила про незгасаючий інтерес до тих військових подій, які стали ніби обов'язковим компонентом буденного життя України та свідченням глибокої шани та поваги до загиблих земляків.

Науково-популярні видання «Волинський пантеон: Схід — 15» та «Волинський пантеон: Схід — 16» відкриваються віршами, що передають дух боротьби та жертвності. Це поезія А. Поліщука «Неоголошена війна», присвячена військовим подіям на Сході України, автором якої є уродженець Нововолинська, а також вірш В. Симоненка «Можливо, знову заграмилять гармати...». Саме через поетичні рядки вшановуються сини Волині, які віддали своє життя у смертельному бою за дитячий сміх, батьківське благополуччя та мир на українській землі.

У передмові до другого видання «Волинський пантеон: Схід — 2015», написаній генерал-майором у відставці, бувшим головою Волинської обласної організації ветеранів України О. Булавиним, наголошується, що загиблі герої є спадкоємцями та продовжувачами безсмертного подвигу своїх предків.

²⁷ Дем'янук О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід–2014. 2-ге вид., випр. і допов. Луцьк : ПП. Іванюк В. П., 2015. 132 с.

Кожна сторінка видання — це окрема історія життя героя, яка містить найважливіші та перевірені біографічні відомості, військове звання, місце загибелі та поховання (або перепоховання), а також інформацію про державні нагороди, якими було відзначено воїна. Окрім цього, у книзі подано бібліографічний покажчик, що надає додаткові відомості про захисника. Автори ґрунтують свої висновки на переконливих доказах, що підтверджують достовірність зібраних матеріалів.

У всіх виданнях автори дотримуються алфавітного порядку згадки про загиблих волинян, доповнюють матеріали їхніми світлинами, які максимально відповідають віку та військовому званню кожного (нерідко світлина, опублікована в інтернет-виданнях та друкованих ЗМІ, не відповідали реальному віку чи статусу загиблого).

Окрему цінність має продуманий список скорочень, які дозволяють читачам легко орієнтуватися в назвах військових формувань, бойової техніки та видів зброї. Адже для пересічної людини, яка не є військовим фахівцем, така інформація може бути складною для сприйняття, а наведений довідник допомагає швидко розібратися у викладеному матеріалі.

Значущою частиною видань є статистичні дані про полеглих волинян під час бойових дій, так і тих, хто помер у шпиталях, вважався зниклим безвісти або чия доля залишалася невідомою через різні обставини. Це свідчить про величезну та ретельну пошукову роботу, проведenu краєзнавцями.

Важливим елементом для формування образу українського воїна-захисника є цитати, розміщені авторами на кожній сторінці. Вони взяті з офіційних повідомлень штабу АТО та засобів масової інформації й найточніше відображають особистість героя, історичний контекст, обставини бою та ті події, які закликали чоловіків до боротьби, допомагали їм не здаватися, давали силу йти до перемоги, а в найвідповідальніший момент — здійснити жертвний крок заради незалежної, єдиної та суверенної України.

Науково-довідкові демонструють, що військова історія Волині включає сотні її учасників, є невіддільною частиною загальноукраїнської військової історії та важливим складником увічнення національної пам'яті.

Ключовою перевагою видань є наявність додатків, які доповнюють біографічні матеріали й розширюють інформаційну базу про загиблих захисників. Це зведені відомості про волинян за військовими званнями,

витяги з указів Президента України щодо їх нагородження, списки загиблих в зоні АТО та померлих військовослужбовців за приналежністю до військових підрозділів, дані про причини смерті, місце поховання тощо. Автори видання подають імена загиблих в АТО волинян за військовими підрозділами, у складі яких вони воювали на Сході України. Для візуального сприйняття автори розмістили на відповідних сторінках шеврони цих військових частин.

Публікації, присвячені полеглим воїнам, мають не лише наукову та історичну цінність, а й важливу суспільну місію. Вони сприяють вихованню патріотизму. Пам'ять про загиблих волинян увічнена не лише у книгах, а й у назвах вулиць, меморіальних дошках, шкільних музеях та військових музеях. Скрижалі пам'яті волинських героїв — це не лише книги чи меморіальні комплекси, а жива історія, яку ми зобов'язані передавати наступним поколінням. Адже пам'ять про загиблих — не лише віддання їм шани, а й запорука того, що їхній подвиг не буде забутий.

Герої не вмирають — доки про них пам'ятають.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРИСТОВА Алла Вадимівна, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

БІЛЕЦЬКИЙ Володимир Стефанович, доктор технічних наук, професор, професор кафедри видобування нафти, газу та конденсату Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

БУНДАК Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Луцького інституту розвитку людини

ВАЩУК Олеся Петрівна, доктор юридичних наук, професор, професор Національного університету «Одеська юридична академія», голова Ради молодих учених при МОН України

ВОЙНАРОВСЬКА Тетяна Олексіївна, старший науковий співробітник відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського

ГОРДІЄНКО Олена Іванівна, завідувач відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею

ДОБРОНОСОВА Юлія Дмитрівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

ДОЯР Лариса Василівна, кандидат історичних наук, доцент, завідувачка відділом «Державний архів друку» Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»

ЗДАНОВСЬКА Валентина Петрівна, головний бібліотекар Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого

КИРИДОН Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в.о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОСЯК Світлана Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту управління та безпеки населення Національного університету цивільного захисту України

КУДРЯЧЕНКО Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту всесвітньої історії НАН України

КУЗНЕЦОВА Інна Володимирівна, кандидат філософських наук, доктор філософії (PhD, філософія), с. н. с., доцент, вчений секретар Інституту культурології НАМ України.

КУШНІР Леонід Леонідович, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

КУШНІР Людмила Миколаївна, кандидат географічних наук, доцент, вчитель географії Комунального закладу «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області»

ЛИТВИН Катерина Андріївна, кандидат історичних наук, заступниця начальника управління культури та туризму Чернігівської міської ради

МАХОВСЬКА Світлана Леонідівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

МІЩЕНКО Марина Олексіївна, кандидат юридичних наук, завідувач відділу культурної спадщини та пам'яткоохоронної справи Інституту культурології НАМ України

ПОДОЛЕЦЬ Катерина Вікторівна, молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор, директор Науково-освітнього центру Українського козацтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ТРОЯН Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій Державного університету «Київський авіаційний інститут»; професор Жешувського університету (м. Жешув, Республіка Польща)

ФЕДОТОВА Оксана Олегівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор Маріупольського державного університету

ХАРУК Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Наукове видання

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ
(2014–2025).
МЕТАПРОСТОРИ ВІЙНИ

За ред. д. і. н., проф. А. Киридон

Комп'ютерне верстання
М. Гутман

Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 11,04.